

T.C.

BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MAARİF NAZIRLARINDAN MUSTAFA HAŞİM PAŞA
(1852-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BERKE ŞANLI

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ OKUMUŞ

BİLECİK, 2026

10680537

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ MAARİF NAZIRLARINDAN MUSTAFA HAŞİM PAŞA
(1852-1918)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BERKE ŞANLI

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ OKUMUŞ

BİLECİK, 2026

10680537

BEYAN

II. Abdülhamid Dönemi Maarif Nazırlarından Mustafa Haşim Paşa (1852-1918) başlıklı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazım aşamasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, [Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehberine](#) uygun olarak tez/dönem projemi hazırladığımı, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel etik kurallarına uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, çalışmamın herhangi bir kısmının başka bir tez/dönem projesi olarak sunulmadığını, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Berke ŞANLI

../../2026

İmza:

**YAPAY ZEKÂ KULLANIMINA İLİŞKİN ÖĞRENCİ
BEYAN FORMU**

BŞEÜ-KAYSİS	DFR-516
İlk Yayın	30.04.2026/1
Revizyon Tarihi	00
Revizyon No.su	00
Toplam Sayfa	1

Bölüm I. Yapay Zekâ Kullanım Durumu

- ☐ Bu tezin/projenin yazım süreçlerinde yapay zekâ tabanlı araçlardan **faýdalandım**.
☒ Bu tezin/projenin yazım süreçlerinde yapay zekâ tabanlı herhangi bir araçtan **faýdalanmadım**.

Bölüm II. Yapay Zekâ Kullanım Detayları

**Bu bölüm yalnızca yapay zekâ kullanımı beyan edilmiş ise doldurulacaktır. Aksi durumda boş bırakılmalıdır.*

Tezinizde/projenizde kullandığınız yapay zekâ araçlarını ve sürümünü listeleyiniz:

**Yapay zekâ araçlarını tezin/projemin aşağıdaki aşamalarında ilgili amaçlar için kullandım.
(Birden fazla seçenek işaretlenebilir):**

- ☐ Cümle oluşturma
- ☐ Literatür tarama
- ☐ Çeviri
- ☐ Düzenleme/dil kontrolü
- ☐ Veri işleme ve analizi
- ☐ Veri görselleştirme
- ☐ Görüntü üretme
- ☐ Kaynakça düzenleme
- ☐ Diğer (Belirtiniz):.....

Bu çalışmada yapay zekâ kullanımı **Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Faaliyetlerinde Üretken Yapay Zekâ Kullanımına Dair Etik Rehber**'e ve akademik dürüstlük ilkelerine uygun şekilde gerçekleştirilmiş olup yapay zekâ araçlarından alınan destek, etik kurallar ve kaynak gösterme esaslarına uygun biçimde belirtilmiştir. Yapay zekâ kullanımı, çalışmanın özgünlüğüne, bilimsel etik kurallarına ve ilgili mevzuata aykırı olmayacak biçimde gerçekleştirilmiştir. Usulsüz yapay zekâ kullanımı (örneğin: kaynak göstermeksizin metin üretimi, otomatik içerik üretiminin özgün eser gibi sunulması, yanıltıcı kaynak gösterimi vb.) tarafımdan kesinlikle yapılmamıştır. Yapay zekâ araçlarının sağladığı bilgilerin doğruluğunu kontrol ettiğimi, yanlış veya eksik bilgi bulunması halinde tüm sorumluluğun tarafıma ait olduğunu; ayrıca çalışmamla ilgili bu beyana aykırı bir durumun herhangi bir zamanda tespit edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek akademik ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi beyan ederim.

Berke ŞANLI

../../2026

İmza:

ÖN SÖZ

Tarih boyunca devletlerin ve milletlerin yükselişinde olduğu kadar gerileyişinde de belirleyici rol oynayan unsurların başında maarif gelmektedir. Zira bir devletin geleceğini şekillendirecek nesiller ancak sağlam bir eğitim sistemi vasıtasıyla yetiştirilebilmektedir. Bu yönüyle maarif, yalnızca bilgi aktarımının gerçekleştirildiği bir müessese olmanın ötesinde, devletin fikri, kültürel ve idari devamlılığını temin eden en temel kurumlardan biri olarak kabul edilmektedir. Osmanlı Devleti de zaman içerisinde maarif teşkilatında ortaya çıkan aksaklıkların farkına varmış ve özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte bu alanda kapsamlı bir ıslahat sürecine yönelmiştir. Tanzimat devrinde temelleri atılan reformlar, II. Abdülhamid döneminde daha sistemli ve kurumsal bir hüviyet kazanmıştır. Eğitim teşkilatının yaygınlaştırılması, yeni mekteplerin açılması ve idari yapının güçlendirilmesiyle Osmanlı maarifi tarihinin en önemli dönüşüm safhalarından biri yaşanmıştır.

Bu dönüşüm sürecinde Maarif Nezareti'nin kurulması her ne kadar kurumsallık sağlasa da problemler tam olarak çözülememiş ve çoğu kısa bir süre sonra yeniden değiştirilen pek çok reform yapılmıştır. II. Abdülhamid döneminde yeni mekteplerin kurulması ve yurt dışına öğrenci gönderilmesi maarif konusunda yeni bir safhanın başlangıcı olmuştur.

Bu araştırmada 1903-1908 yılları arasında Maarif Nazırlığı görevini yürüten Mustafa Haşim Paşa'nın hayatı incelenmektedir. İlmiye kökenli bir aileye mensup olan Mustafa Haşim Paşa, küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitim ve genç yaşta başladığı devlet hizmeti sayesinde Osmanlı bürokrasisinin farklı kademelerinde görev yapmış, Adliye teşkilatı, Trablusgarb Valiliği ve nihayet Maarif Nazırlığı vazifeleriyle yaklaşık kırk yıllık memuriyet hayatında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Adliye teşkilatındaki vazifeleri, Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği, Trablusgarb Valiliği ve Maarif Nazırlığı, onun idari tecrübesinin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Yaklaşık kırk yıllık devlet hizmeti boyunca hukuk, idare ve maarif sahalarında önemli faaliyetlerde bulunmuştur.

Mustafa Haşim Paşa'nın özellikle Maarif Nazırlığı dönemi, mevcut kaynakların sınırlılığı sebebiyle biyografisinin en güç aydınlatılabilen safhasını teşkil etmektedir. Bununla birlikte başta şahsi kayıtları, dönemin hatıratları, süreli yayınlar ve basında yer alan haberler olmak üzere birincil kaynakların mukayeseli olarak değerlendirilmesi sayesinde, resmi belgelerdeki eksikliklerin giderilmesi ve dönemin ana hatlarıyla ortaya konulması mümkün olmuştur.

Bu çalışmanın temel amacı, hakkında müstakil bir biyografik çalışma bulunmayan Mustafa Haşim Paşa'nın hayatını ve faaliyetlerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda Paşa'nın yalnızca Maarif Nazırlığı dönemi değil, ailesi, eğitim hayatı, memuriyet basamakları, Trablusgarb Valiliği, sürgün yılları ve kaleme aldığı eserler de bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Mustafa Haşim Paşa'nın aile çevresi ile yetiştiği ilmi, sosyal ortam incelenmiş ve Paşa'nın ilk memuriyet yılları ele alınmıştır. İkinci bölümde adliye teşkilatındaki görevleri ile Trablusgarb Valiliği sırasında yürüttüğü idari faaliyetler değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Osmanlı maarifinin tarihi gelişimi çerçevesinde Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı dönemi incelenmiş, bu süreçte gerçekleştirilen eğitim faaliyetleri, dönemin eğitim politikaları ve Paşa'nın maarif anlayışı ortaya konulmuştur. Ayrıca uzun yıllar boyunca Mustafa Haşim Paşa'ya atfedilen “*Şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim.*” sözünün tarihi gerçekliği de birincil kaynaklar ışığında değerlendirilmiştir. Son bölümde ayrıca Paşa'nın sürgün yılları, İstanbul'a dönüşü ve kaleme aldığı eserler ele alınarak biyografisi tamamlanmıştır.

Bu çalışma ile Osmanlı-Türk hukuk ve maarif tarihinin önemli simalarından biri olmasına rağmen hakkında bugüne kadar müstakil bir araştırma yapılmamış olan Mustafa Haşim Paşa'nın hayatı, görevleri, fikir dünyası ve faaliyetleri mümkün olduğunca birincil kaynaklar ışığında ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şüphesiz, daha önce müstakil olarak incelenmemiş bir devlet adamının hayatını ilk defa araştırmak uzun soluklu ve titiz bir çalışma sürecini gerekli kılmıştır. Bununla birlikte ulaşılan belgelerin değerlendirilmesiyle hem Mustafa Haşim Paşa'nın biyografisindeki önemli boşlukların giderilmesi hem de II. Abdülhamid dönemi Osmanlı maarif tarihine mütevazı bir katkı sunulması hedeflenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde araştırmalarımı yürütmeme imkân sağlayan T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığına (BOA), dijital koleksiyonlarından yararlanma imkânı sunan İBB Atatürk Kitaplığına ve dönemin süreli yayınlarına erişim sağlayan Müteferrika veri tabanını hazırlayan ekibe şükranlarımı sunarım.

Tezimin hazırlanması sürecinde bilgi ve tecrübeleriyle bana her zaman yol gösteren, desteğini hiçbir zaman esirgemeyen danışman hocam Dr. Ali Okumuş'a, tez konusuna ilişkin kıymetli görüş ve eleştirileriyle çalışmama katkı sağlayan Prof. Dr. İlhami Yurdakul'a teşekkür ederim.

Son olarak, tez çalışmam boyunca desteklerini her zaman hissettiğim aileme ve kıymetli arkadaşlarım Sayın İrem Nur Kondu, Sayın Büşra Akman, Sayın Sefa Sarı ve Sayın Ebru Sarı'ya gönülden şükranlarımı sunarım.

ÖZET

II. Abdülhamid döneminin ikinci en uzun süreli ve son Maarif Nazırı olan Mustafa Haşim Paşa 24 Ekim 1852’de İstanbul’da dünyaya gelmiştir. Köklü bir aile bağına sahip olan Mustafa Haşim Paşa’nın ailesi Sadrazam Koca Yusuf Paşa’ya kadar uzanmaktadır. Öyle ki Mustafa Haşim Paşa, Koca Yusuf Paşa’nın oğlu olan Mahmud Bey’in torunudur. Babası ise “Molla Bey” olarak bilinen ve II. Abdülhamid dönemi Şeyhülislamlarından olan Ahmed Muhtar Beyefendi olmakla birlikte annesi Hatice Hanım’dır. Tek çocuk olmayan Mustafa Haşim Paşa’nın Arif Bey adında bir tane kardeşi bulunmaktadır. Eğitimine Şehzade, Mercan ve Bayezid Camii gibi medreselerle başlamış ve sonrasında ibtida-i hariç ve hareket-i harice geçmiştir. Bu süre zarfında Arapça icazet almış ve şahsi gayretleriyle Farsça dahi öğrenmiştir.

On yedi yaşında memuriyet hayatına başlayan Mustafa Haşim Paşa ilk başlarda ilmiye kökenli bir aileden gelmesi ve ilmiye kökenli bir eğitim alması üzerine ilk görevleri ilmiye sınıfı içerisinde olmuştur. Yalnızca ilmiye sınıfında görev almayan Mustafa Haşim Paşa ardından Adliye Nezareti bünyesinde memuriyetlerde bulunarak hukuki kimliğini geliştirmiştir. Bunun yanında sadece İstanbul’da görev almayarak iki defa taşrada görev almıştır. Bu doğrultuda ilk olarak Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği görevinde bulunan Mustafa Haşim Paşa daha sonrasında idari kimliğini de öne çıkarttığı Trablusgarb Valiliği vazifesine tayin edilmiştir. Bu görevinde bulunduğu esnada esasında Trablusgarb’taki siyasi ve diplomatik mücadelelere şahit olan Mustafa Haşim Paşa yaklaşık bir senelik görevinin ardından İstanbul’a dönmüştür.

İstanbul’a döndükten bir süre sonra adını duyurduğu Maarif Nazırlığı’na tayin edilmiş ve II. Abdülhamid döneminin son, II. Meşrutiyet devrinin ilk Maarif Nazırı olarak adını tarihe yazdırmıştır. Burada da pek çok çalışma gerçekleştiren Mustafa Haşim Paşa, 1908’de Maarif Nazırlığı görevinden ayrılmış ve sürgüne gönderilmiştir. Sürgüne gönderildikten bir süre sonra genel affın ilan edilmesi üzerine İstanbul’a dönmüştür. Paşa’nın bu yoğun görev süreleri içerisinde kaleme aldığı *Mustalahat*, *Tezkîr-i İnkılap*, *Nuhbetü’l-Mülûk* ve *İzâhü’l-Kavâid* olmak üzere dört farklı eseri mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Haşim Paşa, Maarif Nazırlığı, Trablusgarb Valiliği, Adliye Müfettişliği

ABSTRACT

Mustafa Haşim Pasha, the second longest serving and the last Minister of Education during the reign of Abdülhamid II, was born in Istanbul on 24 October 1852. He came from a distinguished family whose lineage can be traced back to Grand Vizier Koca Yusuf Pasha. Indeed, Mustafa Haşim Pasha was the grandson of Mahmud Bey, the son of Koca Yusuf Pasha. His father was Ahmed Muhtar Efendi, widely known as "Molla Bey" and one of the Şeyhülislams (Shaykh al-Islams) of the Abdülhamid II period, while his mother was Hatice Hanım. Mustafa Haşim Pasha was not an only child; he had one brother named Arif Bey. He began his education in the madrasas attached to the Şehzade, Mercan, and Bayezid Mosques and subsequently continued his studies at the *ibtida-i hariç* and *hareket-i hariç* levels. During this period, he obtained an *ijazah* in Arabic and, through his own efforts, also acquired a command of Persian.

Mustafa Haşim Pasha entered government service at the age of seventeen. Owing to his scholarly family background and his education within the *ilmiye* tradition, his early appointments were within the learned religious establishment. However, his career was not confined to the *ilmiye*. He subsequently served in various positions within the Ministry of Justice, where he further developed his legal and administrative experience. In addition to his appointments in Istanbul, he served twice in the provinces. He was first appointed Inspector of Justice for the Hüdavendigâr Province and was later assigned as Governor of Tripoli, a position in which his administrative abilities became particularly evident. During his governorship, he witnessed international diplomatic and political rivalry in the vilayet and returned to Istanbul after serving for approximately one year.

Shortly after his return to Istanbul, Mustafa Haşim Pasha was appointed Minister of Education, the office through which he gained lasting recognition. He thus became both the last Minister of Education of the Abdülhamid II era and the first Minister of Education of the Second Constitutional Period. During his tenure, he carried out numerous educational initiatives. Following his resignation from office in 1908, he was sent into exile but returned to Istanbul after the proclamation of a general amnesty. Despite his demanding administrative career, he authored four works entitled *Mustalahat*, *Tezkîr-i İnkılap*, *Nuhbetü'l-Mülûk*, and *İzâhü'l-Kavâid*.

Keywords: Mustafa Haşim Pasha, Ministry of Education, Governorship of Tripoli, Inspectorate of Justice

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖRT KUŞAK DEVLET KADEMESİNDE BİR AİLE

1.1. Mustafa Haşim Bey'in Ailesi	3
1.1.1. Koca Yusuf Paşa	3
1.1.2. Mahmud Bey	5
1.1.3. Ahmed Muhtar Beyefendi	5
1.1.4. Ahmed Muhtar Bey	7
1.1.5. Hüseyin Fahreddin Bey	9
1.1.6. Diğer Çocuklar	11
1.2. Mustafa Haşim Bey'in Eğitimi Ve İlk Memuriyetleri.....	15
1.2.1. Eğitim Hayatı	15
1.2.2. Genç Bir Osmanlı Memuru Taşrada: Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigar Vilayeti Adliye Müfettişliği	19
1.2.3.İstanbul'a Dönüşü ve Adliye Nezaretindeki Islahat Programı	25

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA HAŞİM BEY'İN BÜROKRASİDE YÜKSELİŞİ VE TRABLUSGARB VALİLİĞİ

2.1. Adliye Nezareti Başmüddeiumumiliği	30
2.2. Adliye Nezareti Müsteşarlığı.....	32
2.3. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı.....	35
2.4. Trablusgarb Valiliği	37
2.4.1. Mustafa Haşim Bey'in Halefi Namık Paşa Hakkındaki İddialar	37
2.4.2. Trablusgarb Valiliği Memuriyetine Başlaması	40

2.4.3. Trablusgarb'ta Harici Meseleler	43
2.4.4. Trablusgarb'ta İmar, Posta-Telgraf, Asayiş ve Diğer Faaliyetler	48
2.4.5. Valilikten Ayrılması	57
2.5. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na Yeniden Tayini	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA MAARİF VE MUSTAFA HAŞİM PAŞA'NIN MAARİF NAZIRLIĞI

3.1. Üç Devirde Osmanlı Maarifine Umumi Bir Bakış	63
3.1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Maarifi	63
3.1.2. Tanzimat Döneminde Eğitim	65
3.1.3. II. Abdülhamid Dönemi'nde Eğitimde Islahat	67
3.2. Mustafa Haşım Paşa'nın Maarif Nazırlığı	70
3.2.1. İslam Mekteplerinin Islahına Dair Bir Tezkire	74
3.2.2. Bir Sözün Serencamı: “Şu Mektepler Olmasaydı Maarifi Ne Güzel İdare Ederdim”	77
3.3. Kariyer Zirvesinden Sürgüne: Mustafa Haşım Paşa'nın Sürgün Süreci	80
3.4. Bir Nazırın Meçhul Akıbeti: Mustafa Haşım Paşa'nın Ölümü	83
3.5. Mustafa Haşım Paşa'nın Eserleri	84
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	91
EKLER	99

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa

Şekil 1.1. Mustafa Haşim Paşa'nın tespit edilen tüm aile fertlerinin yer aldığı soyağacı.....	13
Şekil 1.2. Mustafa Haşim Paşa'nın oğullarından Yusuf Bey'in resmidir.....	14
Şekil 2.1. Mustafa Haşim Bey'in görevde bulunmadığı süre boyunca çekildiği ve oğlunun “ <i>Bu Resim Pederim Haşim Paşa'nın 1290 Tarihindeki Resmidir</i> ” şeklinde not aldığı fotoğrafı.	17
Şekil 3.1. Haşim Bey'in Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı görevinde bulunduğu esnada “ <i>Bu Resim Pederim Haşim Paşa'nın Şura-Yı Devlet Mülkiye Dairesi Azasından İken</i> <i>Alınanlardandır</i> ” ibaresi geçen bir fotoğrafı.....	36
Şekil 4.1. Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğu esnada çekilen fotoğrafları.....	722

KISALTMALAR LİSTESİ

Age: Adı Geçen Eser

Agm: Adı Geçen Makale

Agt: Adı Geçen Tez

BEO.: Babıali Evrak Odası Evrakı

BEO.AYN.d: Babıali Evrak Odası Ayniyat Defterleri

Bkz.: Bakınız

BOA: T.C. Cumhurbaşkanlığı devlet arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

C.: Cilt

DH. SAİDd: Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl Komisyonu Defterleri

DH. TMIK.S: Dahiliye Nezareti Teşri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Islahat Evrakı

DH.MKT: Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi

DH.MUI: Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Belgeleri

DH.ŞFR: Şifre Kalemi Belgeleri

HR.TH: Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemi

İ.ASK: İrade-i Askeri Kalemi

İ.AZN: İrade Adliye ve Mezahib Kalemi

İ.DH: İrade Dahiliye

İ.HUS: İrade Hususi

İ.MF: İrade Maarif Kalemi

İ.TAL: İrade Taltifat Kalemi

İ.TPH: İrade Tophane-i Amire Kalemi

MF.MKT: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi

MV: Meclis-i Vükela Mazbataları

S.: Sayfa

SUTAD: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi

ŞD: Şura-yı Devlet Begeleri

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Y.A.HUS: Yıldız Sadaret Hususî Maruzatı Evrakı

Y.A.RES. : Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Y.MTV.: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı

Y.PRK. AZN: Yıldız Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı Evrakı

Y.PRK.ASK: Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat Evrakı

Y.PRK.BŞK: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı Evrakı

Y.PRK.DH: Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı Evrakı

Y.PRK.MF: Yıldız Maarif Nezareti Maruzatı Evrakı

Y.PRK.MYD: Yıldız Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Evrakı

Y.PRK.TKM: Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı

Y.PRK.UM: Yıldız Umum Vilayetler Tahriratı Evrakı

GİRİŞ

Biyografi çalışmaları, yalnızca bir şahsın hayat hikâyesini ortaya koymakla sınırlı kalmayıp, yaşadığı dönemin siyasi, idari, sosyal ve kültürel yapısının anlaşılmasına da önemli katkılar sunmaktadır. Özellikle Osmanlı Devleti gibi geniş bir bürokratik teşkilata sahip devletlerde görev yapan devlet adamlarının hayatlarının incelenmesi hem devlet teşkilatının işleyişinin hem de dönemin idari anlayışının daha sağlıklı değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Bununla birlikte, Osmanlı bürokrasisinde üst düzey görevlerde bulunmuş pek çok devlet adamı hakkında ayrıntılı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, bazı önemli şahsiyetlerin hayatları literatürde yeterince ele alınmamıştır. Bu isimlerden biri de II. Abdülhamid döneminde hukuk ve maarif başta olmak üzere pek çok alanda memuriyet görevlerinde bulunan Mustafa Haşim Paşa'dır.

Mustafa Haşim Paşa, yaklaşık kırk yıllık devlet hizmeti boyunca ilmiye, adliye ve mülkiye teşkilatlarında önemli görevler üstlenmiş; Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği, Trablusgarb Valiliği ve Maarif Nazırlığı gibi devletin farklı kademelerinde hizmet etmiştir. Özellikle 1903-1908 yılları arasındaki Maarif Nazırlığı, Osmanlı eğitim teşkilatının kurumsallaşma sürecinin hız kazandığı ve II. Abdülhamid döneminin eğitim politikalarının şekillendiği bir devreye rastlamaktadır. Buna rağmen Mustafa Haşim Paşa'nın hayatı, fikir dünyası ve idari faaliyetleri üzerine bugüne kadar hususi bir akademik çalışma kaleme alınmamış, biyografisine ilişkin bilgiler ise farklı eserlerde dağınık ve sınırlı şekilde yer almıştır.

Amaç ve Yöntem

Bu tezin amacı, Mustafa Haşim Paşa'nın hayatı, ailesi, eğitim süreci, memuriyet hayatı, idari faaliyetleri, Maarif Nazırlığı dönemi, sürgün yılları ve kaleme aldığı eserlerin birincil kaynaklar ışığında incelenmesidir. Çalışmada yalnızca Paşa'nın biyografisi ortaya konulmakla yetinilmemiş; görev yaptığı kurumlar, üstlendiği vazifeler ve faaliyet gösterdiği idari çevre de dönemin siyasi ve eğitim politikalarıyla birlikte değerlendirilmiştir. Böylece hem Mustafa Haşim Paşa'nın devlet hizmetindeki yeri hem de Osmanlı bürokrasisi ve maarif teşkilatı içerisindeki konumu bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmıştır.

Araştırmanın temel amacı, literatürde hakkında müstakil bir biyografi bulunmayan Mustafa Haşim Paşa'nın hayatını mümkün olduğunca birincil kaynaklara dayanarak ortaya koymaktır. Bunun yanında II. Abdülhamid dönemi Osmanlı maarifinin işleyişi, eğitim politikalarının uygulanışı ve dönemin idari yapısı içerisinde Mustafa Haşim Paşa'nın rolünün

değerlendirilmesi de çalışmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Ayrıca uzun yıllar boyunca Mustafa Haşim Paşa'ya atfedilen “Şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim” sözünün tarihi dayanakları da birincil kaynaklar ışığında incelenerek konuya açıklık kazandırılması amaçlanmıştır.

Araştırmada başta Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi olmak üzere arşiv belgeleri, Mustafa Haşim Paşa'nın şahsi evrakı, hatıratları, süreli yayınlar, resmi salnameler, Sicill-i Ahval kayıtları ve dönemin gazeteleri temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Resmi belgelerde özellikle Maarif Nazırlığı dönemine ilişkin evrakın sınırlı olması sebebiyle farklı kaynak grupları mukayeseli biçimde değerlendirilmiş. Böylece mevcut bilgi eksikliklerinin mümkün olduğunca giderilmesi hedeflenmiştir.

Sahaflar ve açık artırmalar vasıtasıyla dağılmaktan kurtarılarak tasnif edilen Mustafa Haşim Paşa Özel Koleksiyonu/Arşivi bünyesindeki belge ve fotoğraflar çalışmamıza dahil edilmiştir. 2020-21 yıllarında Arda Gürler Bey'in Koleksiyonevi adlı müzayede şirketinde düzenlenen açık arttırmalarda Mustafa Haşim Paşa'nın özel evrakının yanı sıra kitapları, kendisi ve ailesine ait pek çok fotoğraf, elle çizdiği aile şeceresi, madalya ve nişanlarının da yer aldığı pek çok obje satışa çıkarılmıştı. Buradan satın alınma yoluyla temin edilen pek çok doküman bu araştırmanın oluşmasına ciddi katkı sunmuştur.

Sonuç itibarıyla bu çalışma, yalnızca Mustafa Haşim Paşa'nın biyografisini ortaya koymayı değil, aynı zamanda II. Abdülhamid dönemi Osmanlı maarif teşkilatının işleyişine, eğitim politikalarına ve Osmanlı bürokrasisinin yapısına dair yeni değerlendirmeler sunmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle araştırmanın hem Osmanlı eğitim tarihi hem de Osmanlı biyografi literatürüne katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖRT KUŞAK DEVLET KADEMESİNDE BİR AİLE

Tarihte bazı şahsiyetlerin kimliğini daha geniş bir perspektiften idrak etmek lazım gelmektedir. Bu sayede gerek zaman içerisinde almış olduğu görevler gerekse de şahsi kabiliyetleri bakımından daha iyi bir kimlik inşası sağlanmaktadır. Bu bağlamda Mustafa Haşim Bey'in birinci derece yakınlarını tespit etmeden önce, aile bağlarını daha köklü bir şekilde incelemek yerinde olacaktır.

1.1. Mustafa Haşim Bey'in Ailesi

Mustafa Haşim Bey'in¹ aile kökeni tespit edilebildiği kadarıyla oldukça köklüdür ve ailesinin büyük çoğunluğu devlet hizmetinde bulunmuş kimselerdir. Mustafa Haşim Bey'in aile bağları Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya kadar uzanmaktadır.

1.1.1. Koca Yusuf Paşa

Esasen Gürcü asıllı olduğu bilinen² Koca Yusuf Paşa, küçük yaşlarında köle olarak alınmış ve Tersane Liman Reisi Hasan Kaptan'ın emrinde yaşamını sürdürerek hizmete başlamıştır. Daha sonrasında Hasan Kaptan tarafından affedilmiş³ ancak kendi isteğiyle Hasan Kaptan'ın vefatına kadar emrinde bulunmaya devam etmiştir.⁴ Daha sonra hayatını kahvecilik yaparak idame ettiren Yusuf Paşa burada Cezayirli Hasan Paşa ile bir ticaret gerçekleştirmiş ve böylece bu ikili tanışmış ve sonrasında da ilişkileri devam etmiştir. 1770 senesinde Ruslarla yapılan savaşta gazi olan Cezayirli Hasan Paşa, savaşın ardından gazi ünvanı alıp Kaptan-ı Derya olması üzerine bürokraside yükselmiştir. Bu durumdan da doğrudan etkilenen Yusuf Paşa, Hasan Paşa'nın ilk başta hazine-darı daha sonrasında da kapıcıbaşı ve kapı kethüdası olmuştur. Zaman içerisinde hizmet süresinin artıp kabiliyetinin anlaşılması üzerine Mora Valiliğine tayin edilmiştir.⁵ Mora'daki Valiliğinin devam ettiği esnada 23 Ocak 1776 tarihinde dönemin padişahı I. Abdülhamid ile Cezayirli Hasan Paşa arasında bir görüşme gerçekleşmiş

¹ Bu çalışmada, Mustafa Haşim Bey'in "Paşa" ünvanını aldığı 1904 senesine kadar kendisi Mustafa Haşim Bey olarak ifade edilecektir.

² Danışmend, İ.H. (2011). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*. Doğu Kütüphanesi Yayınları c. 5, İstanbul, s.77

³ Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî*. S.A. Kahraman & N. Akbayar (Ed.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 5 İstanbul, s.1110.

⁴ Tanışık, İ.H. (1945). *İstanbul Çeşmeleri*. Maarif Matbaası, c. 2 İstanbul, s.141

⁵ Yusuf Paşa'nın Mora Valiliğine tayin edilmesi esasen kabiliyetli oluşunun yanında siyasi sebebi de bulunan bir durumdan kaynaklanmaktaydı. Nitekim bu tayin ilk vadede dönemin Sadrazamı Şahin Ali Paşa'nın girişimleriyle yapılmıştı. İddia hakkında bkz: Sertoğlu, M. (2021). *Sicill-i Mufasssal Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 4 Ankara., s.2800. Metindeki iddia için bkz: Beydilli, K. (2013). "Yusuf Paşa, Koca". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.44, s.23.

ve görüşmenin ardından Sadrazam Şahin Ali Paşa görevinden alınarak Koca Yusuf Paşa Sadrazamlığa tayin edilmiştir.⁶ Koca Yusuf Paşa Osmanlı Devleti'nde bir memurun gelebileceği en yüksek rütbeye gelmeyi başarmış ve böylece kendisinin ardından gelecek olan kuşakların devlet kademesindeki ilk temsilcisi konumuna gelmiştir. Tam olarak hangi tarihte evlendiği tespit edilemeyen Koca Yusuf Paşa'nın Hanife Hanım⁷ ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan Mahmud, Mehmed ve Nazif adında üç erkek, Esmâ ve Emine Şerif adlarında da iki kız olmak üzere toplam beş çocuğu bulunmaktadır. Bu evlatlardan yalnızca Mahmud ve Mehmed'in Müderris oldukları⁸ tespit edilmekle birlikte diğer çocuklarının ismi Mustafa Haşim Bey hakkında hazırlanan soy ağacında yer almaktadır.⁹ Mustafa Haşim Bey'in soyu da Koca Yusuf Paşa'nın Mahmud adındaki oğlundan devam ettiği görülmektedir.

Bu çocukların tamamı evlenmiş ve hepsinin de çocuğu olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda paşanın Nazif Bey'den Aziz adında, Mahmud Bey'den Ahmed Muhtar adında, Esmâ Hanım'dan Melek adında, Emine Şerif Hanım'dan Şemsişah ve Hamdi adında toplam beş torunu bulunmaktadır. Ayrıca bu torunlardan Aziz ve Hamdi Beyler ileriki zamanlarda "Paşa" ünvanını almışlardır. Bunun yanı sıra Şemsişah Hanım'ın Enver ve Yusuf adında oğulları dünyaya gelmiş ve Yusuf Bey de ileriki dönemde "Paşa" ünvanını elde etmiştir. Emine Şerif Hanım'ın oğlu ve sonrasında "Paşa" olacak olan Hamdi Bey'den Şemseddin ve daha sonrasında bir başka "Paşa" ünvanı alacak olan Mahmud Bey dünyaya gelmiştir. Hamdi Bey'in, Mahmud Bey'den Memduh ve Rıza adında, diğer oğlu Şemseddin Bey'den Haşim ve Ali adında torunları dünyaya gelmiştir.¹⁰ Bu torunlardan Mahmud Bey'in oğlu olan Memduh Bey de ilerleyen dönemde "Paşa" ünvanı almıştır. Yusuf Paşa'nın diğer torunu Melek Hanım'dan Fatma ve Süleyman adında iki çocuğu dünyaya gelmiştir. Süleyman Bey'in de Ali adında bir oğlu vardır.¹¹

⁶ Sertoğlu, M. *age*, c. 4., s.2627.

⁷ Bayrak E.N. (2022). *18. Yüzyıl Devlet Adamlarından Sadrazam Koca Yusuf Paşa'nın Hayatı ve Hayratı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, s. 75.

⁸ Esra Nur Bayrak, *agt*, s.75. Bahsi geçen tezde Koca Yusuf Paşa'nın, Mahmud ve Mehmed adında iki erkek çocuğunun olduğu kaydedilmektedir. Buradaki Mahmud Bey, Mustafa Haşim Bey'in dedesidir.

⁹ Bahsedilen soy ağacı iki farklı kişi tarafından hazırlanmış olup aralarında birtakım farklar bulunmaktadır.

¹⁰ Ali ve Haşim Beyler, Mustafa Haşim Paşa hakkında hazırlanan iki farklı soyağacında farklı isimlerin oğulları olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Asliye Altıncı Hukuk için hazırlanan soyağacında Esmâ Hanım'ın kızı, Melek Hanım'ın oğlu Süleyman Bey'in oğulları olarak verilirken diğer soyağacında ise Emine Hanım'ın oğlu, Hamdi Bey'in evladı Şemseddin Bey'in oğulları olarak belirtilmiştir.

¹¹ Yukarıdaki paragrafta bahsedilen isimlerin ve ailevi bağlantıların tamamı Mustafa Haşim Paşa hakkında hazırlanan iki adet soyağacından hareketle hazırlanmıştır. Bu soyağaçlarındaki isimlerin tamamı karşılaştırılmış ve ihtilaf olan durumlar gerek metinde gerekse de ilgili dipnotlarda belirtilmiştir. Bahsedilen soyağaçları kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-1 ve EK-2'de yer almaktadır.

1.1.2. Mahmud Bey

Koca Yusuf Paşa ile Mustafa Haşim Paşa arasında yer alan kuşak içerisinde hakkında en sınırlı bilgiye ulaşılabilen kişi Mahmud Bey'dir. Koca Yusuf Paşa'nın üç oğlundan biri olan Mahmud Bey, mevcut kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla ailenin ilmiye sınıfına mensup ilk temsilcisidir. Bir süre müderrislik görevinde bulunduktan sonra Eyüp Mollalığına tayin edilmiş, ardından Bilâd-ı Hamse ve Mekke payeleri ile taltif edilmiştir. Ancak evliliğinin tarihi ve bu sırada yürüttüğü görevi mevcut kaynaklardan tespit edilememektedir. Mahmud Bey'in, Ahmed Nazif Efendi'nin kızı Atiyetullah Hanım ile evlendiği bilinmektedir. Bu evlilikten Ahmed Muhtar, Ayşe Hanım, Arif Bey ve Emine Şerif Hanım olmak üzere dört çocuğu dünyaya gelmiştir. Söz konusu çocuklar arasında resmî kayıtlarda daha çok Ahmed Muhtar ile Arif Bey'e rastlanmakta, buna karşılık Ayşe Hanım ve Emine Şerif Hanım hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamaktadır. Bu durum, ailenin bu kuşağına ilişkin biyografik verilerin sınırlı kaldığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹²

1.1.3. Ahmed Muhtar Beyefendi

Koca Yusuf Paşa'nın oğlu, Mahmud Bey'in oğlu olarak 10 Ağustos 1807'de dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarında Hafız Ahmed Efendi'nin derslerini tamamlayarak icazet almıştır. Ayrıca tefsir ve hadis üzerine de gitmekle beraber Farsça da öğrenmiştir. 1826'da Divan-ı Hümayun Kalemünde çalışmaya başlamıştır. Burada uzun yıllar çalışan Ahmed Muhtar Beyefendi *Takvim-i Vekayi* gazetesinde yedi yıl kadar Musahhihlik¹³ görevinde bulunmuştur. İlmiye kökenli olması sebebiyle 1855'te Selanik, 1856'da Hameyn, 1861'de İstanbul 1868'de de Anadolu Kazaskerliği payelerini almıştır. Daha sonra 1871'de Şeyhülislamlığa ilk kez tayin edilmiş ancak yaklaşık bir senelik görev süresinin ardından görevinden ayrılmıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte yeniden teşekkül edilen kabinede ikinci kez Şeyhülislam olarak tayin edilmiştir. Bu sefer de sekiz ay kadar bu görevi devam ettiren Ahmet Muhtar Beyefendi 4 Aralık 1878'de görevinden ayrılmıştır. Burada dikkat çekici bir husus söz konusudur. Zira Haşim Bey'in babası ulema sınıfına mensup olmasına rağmen kendisinden "Beyefendi" unvanıyla bahsedilmesi kayda değerdir. Bunun nedeni ise Şeyhülislam Ahmed

¹² Süreyya, M. age, c. 3., s.909.

¹³ Yayınlanması planlanan yazı veya eserleri müsveddeleriyle karşılaştırarak inceleyen, metindeki dil, imla ve muhteva bakımından tespit ettiği hata ve eksiklikleri düzelten görevliye verilen unvandır.

Muhtar'ın bir paşa torunu olmasından ileri gelmektedir.¹⁴ Ahmed Muhtar Beyefendi'nin anne tarafından dedesi ise Hacı Selim Ağazade'dir.¹⁵

Osmanlı ilmiye geleneğinin köklü ailelerinden birine mensup olan Mustafa Haşim Bey, Koca Yusuf Paşa'nın oğlu ulemeden Mahmud Efendi'nin, onun da oğlu olan Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Beyefendi'nin küçük evladıdır. Böylesine köklü bir silsileye dayanan soyağacı, Mustafa Haşim Bey'in gerek yetiştirme tarzı gerekse de devlet hizmetindeki faaliyetleri üzerinde mühim bir etkiye sahip olmuştur.¹⁶ Mustafa Haşim Bey'in annesinin adı hem resmi kaynaklardan hem de şahsi kayıtlardan tespit edilmektedir. Haşim Bey'in annesinin adı Abdullah Bey'in kızı Hatice Hanım olarak şeklinde kayıtlarda geçmektedir.¹⁷ Ayrıca Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi'nin vefat etmesinin ardından eşinin maaş tahsisi için dilekçe verdiği görülmektedir. Bu dilekçe doğrultusunda Mülkiye Kararnamesi'nin yirmi sekiz, otuz dört, otuz beş ve otuz sekizinci maddelerinden hareketle kendisine sekiz yüz elli kuruş maaş tahsisi yapılmıştır.¹⁸

Diğer yandan Mustafa Haşim Bey'in tek kardeş olmadığı anlaşılmakta olup, kendisinin bir ağabeyi vardır. Haşim Bey'in ağabeyi Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi ile Âmedi Odası gibi çeşitli vazifelerde bulunmuş olan Ali Haydar Bey'dir.¹⁹ Kalabalık bir aileye mensup olan Mustafa Haşim Bey'in, Arif Bey ve olmak üzere bir dayısı; Ayşe Hanım ile Emine Şerif Hanım adlarında iki halası ve ayrıca Ayşe Hanım'dan doğmuş Emine isminde bir de yeğeni bulunmaktadır.²⁰ Mustafa Haşim Bey'in bu kadar geniş yelpazeye sahip bir aile kökeninin bulunması ve bu ailenin büyük çoğunluğunun devlet kademesinde bulunmuş olması Haşim Bey'in hayatını anlamak noktasında oldukça önemlidir.

Kendisinin tam olarak hangi tarihte veya görevi esnasında evlendiği net olarak belirlenemeyen Mustafa Haşim Bey, dönemin Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ahmed Refik Paşa'nın ortanca kızı Fatma Munime Hanım ile evlendiği anlaşılmaktadır. Haşim Bey, bu

¹⁴ İpşirli, M. (1989). "Ahmed Muhtar Beyefendi Molla Bey". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.2, s.105

¹⁵ Süreyya, M. *age*, s.1110.

¹⁶ Pakalın, M.Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, c. 9., s.7.

¹⁷ BOA, DH. SAİDd., 4/212. Haşim Bey'in annesinin adı hakkında ayrıca bkz. Şanlı, B. & Okumuş, A. (2025). Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigar Vilayeti Adliye Müfettişliği (1886). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 22(86), s.733. Mustafa Haşim Paşa bu notlarında yalnızca anne adından bahsetmemekle beraber annesi Hatice Hanım'ın Seretan adında bir hastalıktan vefat edip eşi Ahmed Muhtar Beyefendi'nin metfun olduğu İnadiye'deki türbesine defnedildiğini kaydetmektedir.

¹⁸ BOA, ŞD., 858/6. Hatice Hanım'a verilen maaşın hesaplandığı pusula EK-4'de yer almaktadır.

¹⁹ Mehmed Zeki Pakalın *age*, s.7-8.

²⁰ Bu isimlerin de tamamı daha önce zikredilen kendi koleksiyonumda yer alan Asliye Altıncı Hukuk için hazırlanan soyağacından tespit edilmektedir. Bahsedilen soy ağacı EK-1'de ilk sırada yer almaktadır.

evlilikle beraber Ahmed Refik Paşa'nın en büyük kızı Fatma Muhibbe Hanım ile evli olan ve II. Abdülhamid döneminin en uzun süreli Mabeyn Başkatipliğini üstlenen Tahsin Paşa ile bacanak olmuştur.²¹

Tespit edilebildiği kadarıyla başka bir evlilik yapmayan Mustafa Haşim Bey'in Fatma Munime Hanım ile evliliğinden Hüseyin Fahreddin, Mahmud Emin, Ahmed Muhtar, Mahmud İzzeddin, Yusuf Refik, Ahmed Reşid isimlerinde altı erkek ve Hatice Atiyetullah, Fatıma Hibetullah, Zübeyde Kismetullah, Fatma Şefika, Rabia Refika isimlerinde de beş kız olmak üzere toplam on bir çocuğu vardır.²²

1.1.4. Ahmed Muhtar Bey

Mustafa Haşim Bey'in üçüncü oğlu Ahmed Muhtar Bey, 2 Şubat 1883 (24 Rabiulevvel 1300) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Sırasıyla İbtidai Mektebi ve Rüşdiye Mekteplerine giderek eğitim hayatına başlayan Ahmed Muhtar Bey ardından Mekteb-i Sultaniye'de (Galatasaray Lisesi) eğitimine devam ederek ileri seviye Fransızca öğrendiği kaydedilmektedir. Eğitim hayatını tamamladıktan sonra ilk görevi olan Trablusgarb Vilayeti Mektubi Kalemine 13 Temmuz 1899'da (4 Rabiulevvel 1317) iki yüz kuruş maaş verilerek atanmış ve bu görevini 29 Nisan 1900 (28 Zilhicce 1317) tarihine kadar devam ettirmiştir. Burada kayda değer bir durum şudur ki, Ahmed Muhtar Bey'in söz konusu göreve tayin edildiği yıl, babası Mustafa Haşim Bey de Trablusgarb Valiliğine atanmıştı.²³

Ahmed Muhtar Bey buradaki görevinden istifa ederek İstanbul'a gelmiş ve 16 Ağustos 1900'de (19 Rabiulahir 1318) Babıali İstişare Odası Muavinliğine tayin edilmiştir. Diğer yandan 1891 senesi haziranında (1308 Zilkade) İbtida-i Hariç Müderrisliği ve 22 Mart 1898'de (28 Şevval 1315) İtibar-ı Mahreç-i Kudüs-ü Şerif payesi tarafına verilmiştir. Ardından 19 Ağustos 1901'de (4 Cemaziyelevvel 1319) 19 Mart 1902'de (9 Zilhicce 1319) şahsına yüz kuruş maaş tahsis edilmekle beraber bu maaş 19 Nisan 1902 (10 Muharrem 1320) tarihinde II. Abdülhamid tarafından verilen irade gereğince bin yüz kuruşa yükseltilmiştir.

²¹ Şanlı, B (2025). Maruf Bir İsim Ancak Meçhul Bir Hayat: II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Hasan Tahsin Paşa'nın Hayatı Hakkında Bazı Tespitler. A. Okumuş (Ed.) *II. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi Tam Metin Bildirileri*, İdeal Kültür Akademi Yayınları, İstanbul, s. 461.

²² Mustafa Haşim Bey gerek çocuklarının isimlerini gerekse de doğdukları gün ve saatleri kendi şahsi notlarında kaydetmektedir. Bahsedilen notlar EK-5'te mevcuttur.

²³ Ahmed Muhtar Bey babasından beş ay sonra Trablusgarb Vilayeti Mektubi Kalemine tayin edilmiştir. Babasının Trablusgarb Valiliğine tayin edildiği tarih 20 Şubat 1899'dur. Tayin hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, İ.DH., 1362/13

Devlet kademesindeki mesaisi dolayısıyla 17 Aralık 1902’de (16 Ramazan 1320) kendisine Mecidi Nişanı takdim edilmiştir. Yaklaşık üç yıllık süre zarfında Babıali İstişare Odası Muavinliği görevinde bulunan Ahmed Muhtar Bey 10 Ağustos 1903 (16 Cemazeyilevvel 1321) tarihinde II. Abdülhamid tarafından verilen irade doğrultusunda maaşına zam yapılmaksızın bu sefer Cemiyet-i Rüşumiye Azalığına tayin edilmiştir.²⁴

Ahmed Muhtar Bey’in almakta olduğu bin yüz kuruş maaş üç yıl sonra 25 Eylül 1905 (25 Recep 1323) tarihinde tekrardan II. Abdülhamid’in iradesiyle bu seferki maaşı iki bin altı yüz kuruşa yükseltilmiştir. Bu maaş zammının ardından beş ay sonra padişah iradesiyle tekrardan bir zam daha yapılarak yeni maaşı beş bin altı yüz kuruş olmuştur. Kısa süre içerisinde maaşlarına oldukça ciddi zam aldığı görülen Ahmed Muhtar Bey Nisan 1908’de (Rabiulahir 1326)²⁵ tekrardan padişah iradesiyle maaşına bin kuruş daha ilave edilerek yeni maaşı altı bin altı yüz kuruşa ulaşmıştır. Kendisinin aldığı son maaş zammı, 17 Haziran 1908 (17 Cemazeyilevvel 1326) tarihine denk gelmektedir: Mevcut maaşına beş yüz kuruş daha ilave edilerek nihayet maaşı yedi bin yüz kuruş olmuştur.²⁶

Yukarıda görüldüğü gibi Cemiyet-i Rüşumiye Azalığı vazifesinde iken çok kısa sürede ciddi maaş zamları alan Mustafa Haşim Bey’in oğlu Ahmed Muhtar Bey, bu azalığın 11 Ağustos 1908 (13 Recep 1326) tarihinde kaldırılmasıyla mensubu olduğu müessesenin kadrosunun dışında kalarak dört bin elli kuruş ve bir sene sonra da çıkartılan Tensikat Kanunu²⁷ hükmünce üç bin kuruş maaş almakta olduğu resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır.²⁸

Ahmed Muhtar Bey’in devlet kademesi bünyesinde çok fazla görev değiştirmediğini ancak özellikle Cemiyet-i Rüşumiye Azalığı vazifesindeyken oldukça kısa sürede maaş zamları aldığı görülmektedir. Ahmed Muhtar Bey’in memuriyeti 14 Ağustos 1909 (27 Recep 1327) tarihinde açığa alınmasıyla sona erdiği anlaşılmaktadır Çıkartılan Tatbik Kanunu’nun ilk

²⁴ BOA, DH. SAİDd., 96/311

²⁵ Ahmed Muhtar Bey’in sicil kaydında, maaşının altı bin altı yüz kuruşa yükseltildiğine dair yer alan bir kayıta maaş zammının tarihi Hicrî olarak Rebîü’lâhîr 1326 şeklinde zikredilmekle birlikte gün mevcut değildir. Ancak aynı kayıta, Rûmî 26 Nisan 1324 (9 Mayıs 1908) tarihi kaydedildiği görülmektedir.

²⁶ BOA, DH. SAİDd., 96/311

²⁷ II. Meşrutiyet’in ilanının ardından iktidara gelen yeni hükümet tarafından, II. Abdülhamid döneminde devlet teşkilatında görev yapan eski kadroların yeniden düzenlenmesi ve tasfiye edilmesi amacıyla çeşitli kanunî düzenlemeler yürürlüğe konulmuştur. Söz konusu düzenlemelerle, bir taraftan yeni yönetimin kendi idarî kadrolarını oluşturması hedeflenirken, diğer taraftan kamu hizmetlerinde liyakat esasının güçlendirilmesi ve önceki dönemde ortaya çıktığı düşünülen aksaklıkların giderilmesi amaçlanmıştır. Ele alınan kanun hakkında detaylı bilgi için bkz: Manav, N. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Maliye Nezaretinde Tensikat, Memurların Tepsikisi ve Yeni Teşkilat Yapısı, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2(3), s.216.

²⁸ BOA, DH. SAİDd., 96/311

maddesine göre 19 Ekim 1911 (25 Şevval 1329) tarihinde dokuz bin iki yüz doksan yedi kuruş tazminat alarak memuriyetinin sonlandığı sicil kaydından anlaşılmaktadır.²⁹

1.1.5. Hüseyin Fahreddin Bey

Mustafa Haşim Bey'in devlet kademesinde görev yapan diğer bir oğlu da Ahmed Muhtar Bey'in ağabeylerinden, aynı zamanda en büyük erkek evlat olan Hüseyin Fahreddin Bey'dir. 2 Eylül 1878 (5 Ramazan 1295) tarihinde gece saat 06.31'de İstanbul'da dünyaya geldiği bilinen Fahreddin Bey tahsil hayatına Sıbyan Mektebi ile başlamış ve burada mukaddime-i ulumiyye derslerini görmüştür.³⁰ Rüşdiye Mektebi'ne ise Beylerbeyi'nde giderek burada da gerekli dersleri muntazam olarak tahsil etmiştir. Ardından bir sene kadar Mekteb-i Sultaniye'ye devam ettiği bilinen Fahreddin Bey son olarak Hukuk-ı Şahane Mektebi'nde de tahsil görmüştür. Devlet kademesindeki görevine başlamadan evvel 2 Kasım 1888 (27 Safer 1306) tarihinde İstanbul Ruusu almaya hak kazanmakla birlikte sonrasında bu ruusu Hareket-i Dahil³¹ Derecesine yükseltildiği anlaşılmaktadır.³²

Devlet kademesindeki vazifesine ise o dönemde sıkça karşılaşıldığı üzere erken yaşlarında başlamıştır. Hüseyin Fahreddin Bey 4 Eylül 1894 (3 Rabiulevvel 1312) tarihinde, on yedi yaşındayken mülazemet ile Adliye Nezareti'nin Mektubi Kalemi'nde göreve başlamış ve 28 Kasım 1895 (10 Cemazeyilahir 1313) tarihinde ilk maaşı otuz kuruş olarak belirlenmiştir. İlk vazifesinde iki yıl görev alan Hüseyin Fahreddin Bey 30 Mayıs 1896 (17 Zilhicce 1313) tarihinde Amedi Divan-ı Hümayun Kalfalığı vazifesine tayin edilmiştir.³³ 18 Şubat 1897 (16 Ramazan 1314) tarihinde bir derece rütbesinin yükseltilmesi istenmiş ve bu istek doğrultusunda Rütbe-i Evveli Sınıf-ı Sanisi sınıfına dahil edilmiştir.³⁴ 13 Haziran 1897'de (12 Muharrem 1315) maaşı iki yüz kuruş olarak belirlenmişse de bu maaşı bir yıl sonrasında üç yüz kuruşa çıkartılmıştır. Ardından 22 Mayıs 1896 (9 Zilhicce 1313) tarihinde dördüncü rütbeden Nişan-ı Ali Osmani ile taltif edildiği anlaşılan Hüseyin Fahreddin Bey'in kısa bir süre sonra 17 Ocak

²⁹ Ahmed Muhtar Bey ile ilgili verilen bilgilerin tamamı ve daha fazlası hakkında ayrıca bkz: BOA, DH. SAİDd., 96/311

³⁰ Mustafa Haşim Bey'in kendi notlarında kaydettiklerinde Hüseyin Fahreddin Bey'in doğduğu yıl, ay ve doğum saati belirtilse de doğduğu gün hakkında Ramazan ayının beşinci pazartesi günü olarak belirtilmemektedir.

³¹ Bilindiği üzere, Kanuni Sultan Süleyman zamanında açılan Süleymaniye Medreseleri ile Osmanlı Medreselerinin tamamının tasniflenmesi bir revizasyona uğradı. Özellikle 18. Yüzyılda Hariciye, Dahiliye, Sahn, Süleymaniye, Darülhadis Medreselerinde belirli dereceler ortaya çıkmıştır ve Hareket-i Dahil derecesi de Hariciye Mektepleri için verilen bir derece haline gelmektedir. Detalı bilgi için bkz: İpşirli, M. (2003). "Medrese". *TDV İslam Ansikopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: c. 28, s. 327-333.

³² BOA, DH. SAİDd., 70/463

³³ BOA, BEO., 786/58934

³⁴ BOA, İ. DH., 109/70

1899 (5 Ramazan 1316) tarihinde maaşı dört yüz kuruş olarak belirlenmiştir.³⁵ Daha öncesinde rütbe-i evveli sınıf-ı sanisine giren Fahreddin Bey, 20 Şubat 1899 (9 Şevval 1316) tarihinde rütbe-i evveli sınıfına dahil edilmiştir.

Fahreddin Bey, babasının Trablusgarb Vilayeti Valiliğine tayin edilmesinin ardından 4 Mart 1899 (21 Şevval 1316) tarihinde Mustafa Haşim Bey'in yanına gidebilmek için izin istemiş ve gerekli izinleri almıştır.³⁶ Aynı süre içerisinde Fahreddin Bey'in derecesinin bir kademe daha yükseltilmesi irade buyurulduğu görülmektedir. Hüseyin Fahreddin'in, daha önce kendisine tevcih edilen Nişân-ı Ali-i Osmani'ye ilaveten, 19 Ocak 1900 (17 Ramazan 1317) tarihinde ikinci rütbeden ve 4 Eylül 1900 (9 Cemazeyilevvel 1318) tarihinde ise birinci dereceden Mecidi Nişanları ile taltif olunmuştur. Nişanları ile taltif edildikten kısa bir süre sonra maaşı 750 kuruş olmuştur.³⁷

Aynı zamanda kendisine İran Hükümeti tarafından 11 Aralık 1900'de Şir-i Hurşid Nişanı takdim edilmiştir. Bunun üzerine 20 Eylül 1901'de (6 Cemazeyliahir 1319) maaşı ilk olarak bin yüz kuruşa kısa bir süre sonra da iki bin altı yüz kuruşa yükseltilmiştir. Daha sonra aynı maaş ile Şura-yı Devlet Azalığına tayin edilmiştir. İki bin altı yüz kuruş olan maaşına 8 Kasım 1903 (17 Şaban 1321) tarihinde padişah iradesiyle dört yüz kuruş daha ilave edilerek yeni maaşı üç bin kuruş olmuştur. Bu tarihten bir ay sonrasında kendisine Rütbe-i Bâlâ³⁸ rütbesi verilmiştir. Rütbesini aldıktan iki sene sonra 20 Nisan 1905 (14 Safer 1323) tarihinde II. Abdülhamid tarafından verilen irade ile Şura-yı Devlet Maliye Dairesi Azalığına tayin edilmekle beraber aynı senenin temmuz ayında yine padişah iradesiyle Mülkiye Dairesi Azalığına tayin olunmuştur. Ancak bu tayinlerinde kendisine herhangi bir maaş zammı yapılmadığı da anlaşılmaktadır.³⁹

Hüseyin Fahreddin Bey bir sonraki maaş zammını Mülkiye Dairesi Azalığına tayin edildikten yaklaşık bir buçuk sene sonra almakla beraber yeni maaşı beş bin iki yüz kuruş olmuştur. Hatta bu maaşı aldığı süre içerisinde maaşında bir kesinti yapıldığı anlaşılarak aradaki farkın kendisine ödendiği görülmektedir.⁴⁰

³⁵ Hüseyin Fahreddin Bey'in Nişan-ı Ali Osmani aldığına dair sicil kaydı haricinde gerek Osmanlı Arşivi gerekse de dönemin basınında konu hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Hüseyin Fahreddin Bey'in sicil kaydı hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. SAİDd., 70/463

³⁶ BOA, İ.HUS., 73/56

³⁷ BOA, DH. SAİDd., 70/463

³⁸ Rütbe-i Bala Osmanlı Devleti'nde özellikle XIX. Yüzyıldan itibaren sık sık kullanılan mülki bir rütbeye verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz: Emecen, F. (1991). "Bâlâ". *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 4, s. 554.

³⁹ BOA, DH. SAİDd., 70/463

⁴⁰ BOA, DH. MKT., 1191/5

Hüseyin Fahreddin Bey'in, yalnızca nişanlarla taltif edilmekle kalmayıp memuriyetinde sergilediği disiplin ve liyakat dolayısıyla 10 Aralık 1905 (12 Şevval 1323) tarihinde kendisine altın liyakat madalyası tevcih olunduğu anlaşılmaktadır. 18 Ekim 1906 (29 Şaban 1324) tarihinde tekrar görev değişikliği yapan Hüseyin Fahreddin Bey, II. Abdülhamid tarafından verilen irade ile Rüsumat Emanetinden oluşturulan Heyet-i İntibahiye Azalığında da görev almıştır. Bu görevi kısa bir süre ifa etmesinin ardından, 2 Ocak 1907 (17 Zilkade 1324) tarihinde Hamdi Bey'in vefatı üzerine Sakız Sancağı Mutasarrıflığına altı bin dört yüz seksen kuruş maaşla tayin olunmuştur.⁴¹ Hüseyin Fahreddin Bey'in tayiniyle boş kalan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına da eski Sakız Mutasarrıfı Atıf Bey'in tayin edildiği görülmektedir.⁴² Sakız Adası Mutasarrıflığı görevini yalnızca on ay süreyle devam ettirebilen Hüseyin Fahreddin Bey'in, adanın coğrafi koşulları ve iklimine uyum sağlayamaması sebebiyle rahatsızlandığı ve bu nedenle İstanbul'a geri döndüğü anlaşılmaktadır.⁴³ 13 Kasım 1907'de (7 Şevval 1325) yedi bin beş yüz kuruş maaşla Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına tekrardan tayin edilen Hüseyin Fahreddin Bey sonrasında da Rüsumat Emaneti İntibahat Heyeti Azalığına ikinci defa seçilmiştir.⁴⁴

23 Eylül 1908 (26 Şaban 1326) tarihinde Şura-yı Devlet tarafından yapılan bir tatbikata göre dört bin iki yüz kuruş maaşla üyesi olduğu kadronun dışına çıkartıldığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında 14 Nisan 1909 (23 Rabiulevvel 1327) tarihinde ilgili muhasebe tarafından üç bin kuruş verilmiş ve aynı yılın eylül ayında yapılan tatbikat için oluşturulan nizamnameye göre mazuliyet⁴⁵ maaşı adı altında kendisine bin yüz otuz beş kuruş maaş bağlanmıştır.⁴⁶

1.1.6. Diğer Çocuklar

Mustafa Haşim Bey'in yukarıda değinilen iki oğlu haricinde devlet kademesinde memuriyet yapan başka bir oğlu bulunmamaktadır. Altı oğlu bulunan Haşim Bey'in diğer evlatlarına da değinmek, konu bütünlüğünün sağlanması açısından önem arz etmektedir. Daha öncesinde değinilen Hüseyin Fahreddin Bey en büyük erkek evlattır ve Haşim Bey'in tuttuğu kayıtlarda 2 Eylül 1878 (5 Ramazan 1295) pazartesi günü gecesi saat 06.31'de dünyaya geldiği belirtilmektedir. İkinci erkek çocuğu ise 29 Temmuz 1880 (21 Şaban 1297) tarihinde cumartesi

⁴¹ BOA, İ. DH., 1451/12; Hüseyin Fahreddin Bey'in Sakız Adası Mutasarrıflığına kaç kuruş maaşla tayin edildiği kendi sicil kaydında yer almaktadır. Sicil kaydı için bkz: BOA, DH. SAİDd., 70/463

⁴² BOA, BEO., 2972/222888; BOA, ŞD., 3196/82; BOA, BEO., 2982/223587

⁴³ BOA, BEO., 3176/238178

⁴⁴ BOA, DH. SAİDd., 70/463

⁴⁵ Mazuliyet Maaşı Osmanlı Bürokrasisinde görevi sonlanan veya açığa alınan bürokratlara herhangi bir eşitsizlik uygulamaksızın açıkta oldukları süre boyunca ödenen maaşa verilen isimdir. Detaylı bilgi için bkz: Manav, N. (2017). Mazuliyet Sandığı'nın Kuruluşu ve Kuruluşuna Yol Açan Sebepler. *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), s.216.

⁴⁶ BOA, DH. SAİDd., 70/463

günü saat 9.25'te dünyaya geldiği kaydedilirken üçüncü oğlu olan Ahmed Muhtar Bey, 2 Şubat 1883 (24 Rabiulevvel 1300) tarihinde cumartesi günü saat 11.05'te dünyaya geldiği tespit edilmektedir. Haşim Bey'in dördüncü oğlu 5 Haziran 1885 (21 Şaban 1302) tarihinde cumartesi günü saat 07.37'de dünyaya gelen Mahmud İzzeddin Bey'dir. Ayrıca kendisine babasının Trablusgarb Valiliği döneminde Mahreç Payesi verildiği bilinmektedir.⁴⁷ Ailenin beşinci oğlu, 30 Ağustos 1897 (1 Rabiulahir 1315) tarihinde pazartesi günü saat 11.57'de dünyaya gelen Yusuf Refik Bey olmakla beraber ailenin en küçük oğlu ise Ahmed Reşid Bey'dir. Kendisi 27 Ağustos 1902 (22 Cemazeyilevvel 1320) tarihinde perşembe günü saat gece 09.50'de dünyaya geldiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

Diğer yandan Mustafa Haşim Bey'in beş tane de kızı bulunmaktaydı. Bu kızlardan en büyüğü 6 Aralık 1887 (20 Rabiulevvel 1305) tarihinde pazartesi gecesı saat 06.09'da dünyaya gelen Hatice Atiyetullah Hanım'dır. Hatice Hanım'ın ardından 23 Şubat 1889 (22 Cemazeyilahir 1306) tarihinde cumartesi günü saat 08.41'de ailenin ikinci kızı olarak Fatma Hibetullah Hanım dünyaya gelmiştir. Ailenin üçüncü kızı olan Zübeyde Kısmetullah ise 18 Aralık 1894 (19 Cemazeyilahir 1312) tarihinde pazartesi günü gece saat 05.15'te dünyaya gelmiştir. Haşim Bey'in dördüncü kızı 5 Ekim 1899 (29 Cemazeyilevvel 1317) tarihinde perşembe günü gecesı dünyaya gelmiş ancak bu doğum hakkında herhangi bir saat verilmemiştir. Ailenin en küçük kızı ve aynı zamanda en küçük çocuğı olan Fatma Şefika Hanım 11 Eylül 1904 (1 Recep 1322) tarihinde cumartesi günü sabah saat 07.40'ta dünyaya gelmiştir.⁴⁹ Bunun dışında, ismi tespit edilebilen bir torununun bulunduğı da bilinmektedir. Ancak söz konusu torunun Mustafa Haşim Bey'in hangi evladına mensup olduğı mevcut kaynaklardan belirlenememektedir. Torunun varlığına dair bilgi ise kendisine üçüncü rütbeden Mecidî Nişanı tevcih edilmesine ilişkin kayıtlardan elde edilmektedir.⁵⁰ Dolayısıyla mevcut

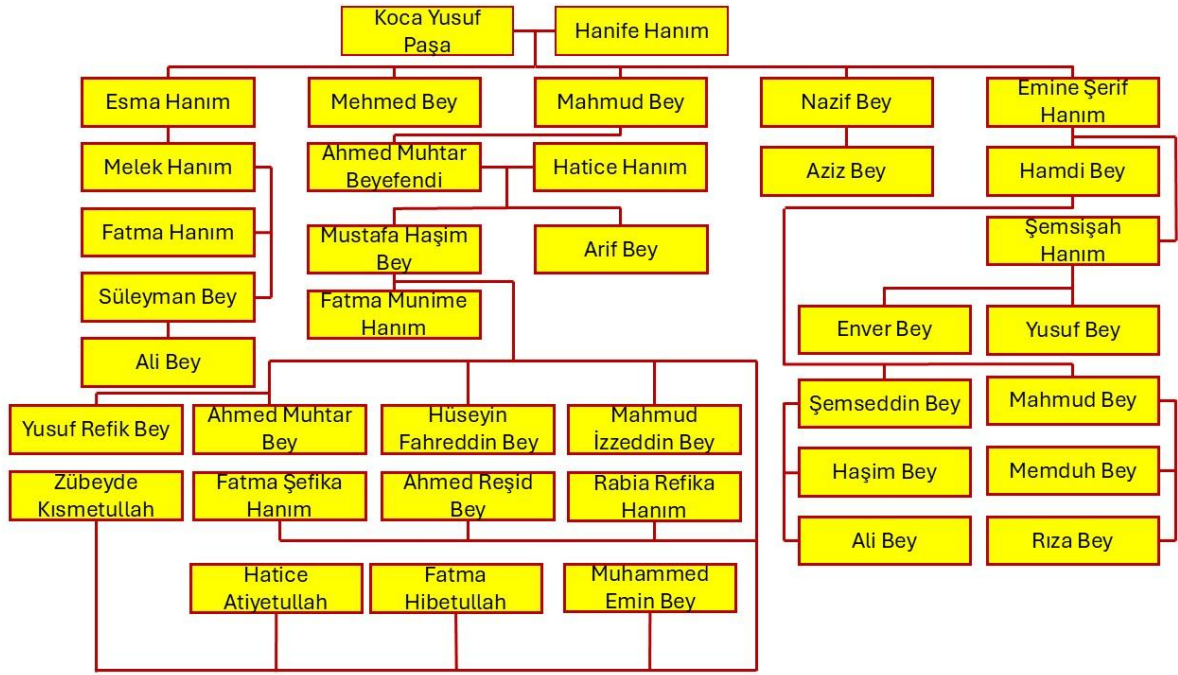
⁴⁷ Mahmud İzzeddin Bey'e paye verilmesinden hareketle kendisinin İlmiye mensubiyeti mevcut olduğı anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 58/92

⁴⁸ Yukarıda Mustafa Haşim Bey'in erkek çocukları ile ilgili verilen bilgiler tamamen Haşim Bey'in şahsı tarafından kaleme alınan kayıtlardan tespit edilmiştir. Bahsedilen kayıtlar kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'te yer almaktadır.

⁴⁹ Yukarıda Mustafa Haşim Bey'in kız çocukları ile ilgili verilen bilgiler tamamen Haşim Bey'in şahsı tarafından kaleme alınan kayıtlardan tespit edilmiştir. Bahsedilen kayıtlar kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'te yer almaktadır.

⁵⁰ Mustafa Haşim Bey'in torununa verilen nişan hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, İ. DH., 662/46138

veriler, torunun varlığının tespit edilmesine imkân vermekle birlikte aile içerisindeki konumunun ve hangi evlattan geldiğinin kesin olarak ortaya konulmasına yeterli olmamaktadır.

Şekil 1.1. Mustafa Haşim Paşa'nın tespit edilen tüm aile fertlerinin yer aldığı soyağacı.⁵¹

⁵¹ Mustafa Haşim Bey'in ailesine ilişkin hazırlanan bu soy ağacı, başta kendisi tarafından oluşturulan soy ağacı olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri ve diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler mukayese edilerek nihai hâline kavuşturulmuştur.

Şekil 1.2. Mustafa Haşim Paşa'nın oğullarından Yusuf Bey'in resmidir.⁵²

⁵² Mustafa Haşim Bey'in oğullarından olan Yusuf Bey'in bizzat kendisi tarafından saklanarak günümüze kadar ulaşan resimlerindendir. Resimlerden ilki 1899 yılına ait olmakla birlikte ikinci fotoğrafın tarihi net olarak bilinmemektedir. Bu resimler başta olmak üzere metin içerisinde ve ekler kısmında kullanılan argümanlar şahsi koleksiyonumda mevcuttur.

1.2. MUSTAFA HAŞİM BEY'İN EĞİTİMİ VE İLK MEMURİYETLERİ

1.2.1. Eğitim Hayatı

Hakkında bugüne kadar yapılan çalışmaların sınırlı kalması, Mustafa Haşım Bey'in gerek şahsı gerek aile bağları gerekse de Osmanlı'nın en çalkantılı döneminde Adliye Nezareti, Trablusgarb Valiliği ve özellikle II. Abdülhamid döneminin en uzun süreli maarif nazırlarından birisi olması şüphesiz kendisinin eğitim ve hukuk tarihi açısından yakından incelenmesi gereken mühim bir isim olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda Mustafa Haşım Bey hakkında yapılan çalışmaların yetersiz kalması, onun tarihi hafızada muğlak bir kimlik olarak yer almasına sebep olmaktadır. Söz konusu kimliğin muğlaklığını berraklaştırmak amacıyla, onun şahsına yönelmek yerinde olacaktır.

Ulema sınıfı bir aileden gelen Mustafa Haşım Bey, daha önce de değinildiği üzere, Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi ile Hatice Hanım'ın küçük oğludur. 24 Ekim 1852 (10 Muharrem 1269) tarihinde İstanbul'da dünyaya gelen Mustafa Haşım Bey, tahsil hayatına evvela İptidaiye Mektebi'nde başladığı bilinmektedir. Ardından Şehzade, Bayezid ve Mercan Camii'lerindeki medreselerde de medrese tahsilini tamamlamıştır. Medrese derslerinden bağımsız olarak Arapça öğrenerek icazet aldığı bilinmekle beraber kaleme aldığı "İzahu'l Kavaid" isimli bir Arapça risalesi mevcuttur.⁵³ Diğer yandan o dönem medreselerinde okutulmadığı bilinen⁵⁴ Farsçayı kendi gayretleriyle öğrendiği anlaşılmaktadır.⁵⁵

Kendisi 13 Ekim 1863 (29 Rabiulahir 1280) tarihinde daha on bir yaşındayken İbtida-i Hariciye'den İstanbul Ruusu ve 10 Kasım 1868 (24 Recep 1285) tarihinde de Hasan Fehmi Efendi'nin Şeyhülislamlığı döneminde⁵⁶ Hareket-i Hariç Müderrisliği Ruusu⁵⁷ almıştır Böylece kendisinin eğitimci kariyerinin başladığı görülen Mustafa Haşım Bey'in ilerleyen süreçte bu kariyeri üzerine gitmediği görülmektedir. Bir sene sonra da 13 Aralık 1869 (10 Ramazan 1286) tarihinde kendisine sahip olduğu rütbe mertebesine binaen 150 kuruş maaş bağlanması uygun

⁵³ Kırmızı, A. (2008). *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları, İstanbul, s.77.

⁵⁴ Chambers, R. L. (1973). The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Paşa. *International Journal of Middle East Studies*, 4(4), s. 454.

⁵⁵ BOA, DH. SAİDd., 4/212

⁵⁶ Bahsedilen isim Mustafa Haşım Bey'in kendisinin rütbeleri, maaşları ve görevleri hakkında tuttuğu notlardan tespit edilmektedir. Bahsedilen kayıtlar kişisel koleksiyonumda bulunmakta olup ekler kısmında yer almaktadır. İlgili ekler EK-5'te mevcuttur.

⁵⁷ 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki medreselerin yeniden bir tasnif sistemine oturtulması üzerine Hariciye, Dahiliye, Sahn, Süleymaniye, Darülhadis Medreseleri başta olmak üzere tüm medreselerde belirli dereceler ortaya çıktığı bilinmektedir. Hareket-i Hariç derecesi de Hariciye Mektepleri için verilen bir derece haline geldiği görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, *agm*, s.330

görülerek ilk maaşını almaya başladığı kaydedilmektedir. Ardından 28 Şubat 1870 (27 Zilkade 1286) tarihinde on yedi yaşındayken mülazemetle Fetvahane Müsevvidliğine⁵⁸ tayin edilmiştir.

Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde müessese fark etmeksizin her müessesede yazışmalar hakkında müsvedde hazırlamak için görevlendirilmiş katipler bulunmaktadır ve bu görevi yapan katiplere de müsevvid adı verilmektedir.⁵⁹ XIX. yüzyıldan itibaren diğer kurumlardan farklı olarak Fetvahane’de müsevvidlik görevinde bulunanlar, daire içerisinde ayrı bir şube halinde bulunmaktaydılar.⁶⁰ Kendisi buradaki vazifesinde bulunduğu dönemde 10 Eylül 1870 (13 Cemazeyilahir 1287) tarihinden itibaren evvela İbtida-i Dahil ⁶¹ ile başlayarak sırasıyla Musile-i Sahn, Sahn-ı Seman, Süleymaniye ve İzmir Payelerini bir ay içerisinde elde ederek derecesini yükseltmeyi başarmıştır. Mustafa Haşim Bey’in kısa süre içerisinde kazandığı bu payeler hakkında şahsının tuttuğu notlarda “Tafra ile” ifadesini kullandığı görülmektedir. Bu ifadeden anlaşıldığı üzere, söz konusu payelerin süre beklemezsizin verilerek elde edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim İlmiye sınıfı içerisinde tafra, bilinen ve zaman zaman başvuru bir terfi yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶² Ayrıca kendisinin bu kadar kısa zaman dilimi içerisinde elde ettiği payeler ve diğer kazanımlara bakıldığında Osmanlı Tarihi içerisinde istisnai bir örnek olduğu görülmektedir.

Kısa sürede birçok paye almaya hak kazanan Mustafa Haşim Bey 9 Ocak 1872 (27 Şevval 1288) tarihinde bin beş yüz kuruş maaşla ve babasının Şeyhülislamlığı döneminde Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye⁶³ Azalığı’na tayin edildiği tespit edildi. Buradaki görevinde eğitimden daha ziyade hukuki kimliğini ön plana çıkartan Mustafa Haşim Bey esasında bir önceki görevine benzer bir memuriyeti olduğu görülmektedir. Zira o, bu görevinde Şeriye Mahkemelerinden gelen tüm dava dosyalarını bir üst mahkeme olarak Temyiz veya İstinaf Mahkemesine taşınması için gerekli değerlendirmeyi yapan üyeler arasında yer almaktaydı.

⁵⁸ Osmanlı Devleti’nde Fetvahane makamı hakkında özellikle son devirlere dair kayıtlar müessesenin yapısı bakımından oldukça önemlidir. Bu kayıtlara göre Fetvahane kurumunda son dönem içerisinde Pusula Odası, Fetva Odası ve İ’lalat Odası olarak üç farklı oda bulunmaktadır. Bu odalarda da Fetva Emni’ne bağlı çalışan memurlardan birisi Müsevvid adı verilen memurdur. Müsevvid’lik kavramı ve Fetvahane hakkında detaylı bilgi için bkz: Koca, F. (1995). “Fetvahane”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 12, s.496-500.

⁵⁹ Demir, H. (2023). Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid. *Eskiye*, (49), s. 543.

⁶⁰ Afyoncu, E. & Ahışahı, R. (2022). *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.25, s.53-54.

⁶¹ Osmanlı Devleti’nde medrese sistemi içerisinde ikinci kademeyi temsil eden Dahiliye Medreselerinde müderrislik yapanlara verilen derecenin adıdır. Detaylı bilgi için bkz: Mehmet İpşirli, *agm*, s.330.

⁶² Nohut, S. (2023). XIX. Yüzyılda Ayasofya Medresesi’nde Görev Alan Ulemâ Ailesi Mensubu Müderrislerin Medrese Kariyerleri Üzerine Bir Değerlendirme. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (21), s. 249.

⁶³ “Osmanlı hukuk sisteminde, Şeriyye Mahkemelerinden gelen davaları temyiz veya istinaf kapsamında incelemekle görevli yargı kurumunun adıdır. Detaylı bilgi için bkz: Aydın, M. A. (2003). “Mahkeme” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.27, s.344.

Azalık görevine devam ettiği zaman dilimi içerisinde 10 Ekim 1872 (7 Şaban 1289) tarihinde Mekke-i Mükerrreme Payesi ve İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı alarak bir dizi daha rütbe ve nişan ile taltif edildi.⁶⁴ Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye Azalığı görevini bir buçuk ay kadar sürdüren Mustafa Haşim Bey bu görevinden 20 Aralık 1872 (19 Şevval 1289) tarihinde cuma günü saat 10.45'te ayrılarak kendisine rütbe maaşı olarak altı yüz on beş kuruş maaş verilmesinin kararlaştırıldı.⁶⁵

1872 yılında söz konusu görevinden ayrılmasının ardından, 1877 yılına kadar, geçen beş yıllık süreçte, Mustafa Haşim Bey'in gerek devlet kademesinde gerekse de sivil hayatında hangi faaliyetlerde bulunduğu dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu süre içerisinde neden devlet kademesinde herhangi bir göreve atanmadığı da belirsizliğini korumaktadır. Bununla birlikte, kendisinin bahsedilen beş yıllık süre içerisinde çekilen bir fotoğrafına istinaden, Mustafa Haşim Bey'in sarığıyla birlikte ulema sınıfına mensubiyetini yansıtan bir yaşam tarzı sürdürdüğünü göstermektedir.

Şekil 2.1. Mustafa Haşim Bey'in 1873/74 tarihinde çekilen gençlik fotoğrafı, oğluna ait olan alttaki açıklamada

“Bu Resim Pederim Haşim Paşa'nın 1290 Tarihindeki Resmidir” denilmektedir.⁶⁶

⁶⁴ BOA, İ. DH., 769/62618. Ayrıca belgede daha öncesinde İstanbul Payesi verildiği de kaydedilmektedir. Konuya dair başka bir kaynak için ayrıca bkz: BOA, İ. DH., 658/45818

⁶⁵ Mustafa Haşim Bey'in meslekleri, rütbeleri ve payeleri hakkında tuttuğu notlarda Meclis-i Tedkikat-ı Şeriyye Azalığı vazifesinden istifa ettiği tarihi çok detaylı biçimde kaydettiği görülmektedir. Bahsedilen kayıtlar kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'de yer almaktadır.

⁶⁶ Mustafa Haşim Bey'in bu fotoğrafı da tıpkı diğer fotoğrafları gibi çekildiği günden itibaren oğlu Yusuf Bey tarafından muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır.

Yaklaşık beş sene boyunca herhangi bir devlet görevinde bulunmayan Mustafa Haşim Bey hakkında bu süre içerisinde geçimini nasıl sağladığı konusu da belirsizlik içermektedir. Ancak gerek memuriyeti sırasında aldığı rütbe maaşı gerekse babasının ulema sınıfına mensup olması dikkate alındığında, Mustafa Haşim Bey'in resmî görev maaşına ek olarak başka bir gelir kaynağına da sahip olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, İlmiye Tekaüt Sandığı⁶⁷ aracılığıyla, ulema sınıfından emekli olanlara yahut bu sınıfa mensup olup vefat edenlerin çocuklarına maaş tahsis edilmekteydi. Bu sandığın nizamnamesinde sandıktan maaş alacak olan kişilerde belirli şartlar arandığı belirtilmekteydi. Belirlenen bu şartlar çerçevesinde, bir memurun aktif görev süresi boyunca devlet hazinesinden maaş alması ve söz konusu maaştan, sandığa aktarılacak üzere her ay maaşından %5 oranında aidat adı altında sandık için kesinti yapılması öngörülmekteydi. Bu şartları yerine getiren memurlar dilekçe ile şartları sağladığını bildirerek maaşlarını almaya başlamaktaydılar.⁶⁸ Mustafa Haşim Bey, görev yapmadığı süre zarfında muhtemelen bu maaştan faydalanmaktaydı.⁶⁹

Mustafa Haşim Bey'in beş yıllık görevsizlik vetiresi 23 Ekim 1877 (15 Şevval 1294) tarihinde dört bin beş yüz kuruş maaşla Meclis-i Temyiz Riyaseti ile Karesi Niyabet-i Şeriyyesi'ne tayin olunmasıyla sona ermişti. Bu görevinde yaklaşık altı buçuk ay süreyle bulunan Mustafa Haşim Bey, üç ay kadar maaşını alamaması üzerine istifa ederek İstanbul'a geri döndü. Ardından 21 Mayıs 1878 (19 Cemazeyilevvel 1295) tarihinde bu sefer İstanbul Kadılığı Payesi ve ikinci rütbeden Mecidi Nişanına layık görüldü.⁷⁰ Bir dizi nişan ve paye daha almasının ardından iki ay sonra maaşına zam yapılarak yeni maaşı dört bin kuruş olarak belirlenmiştir.

⁶⁷ Bu sandık 1894 yılına gelene kadar çeşitli düzenlemelere uğramış ve netice itibarıyla ilmiye sınıfındaki memurlara emekli maaşı veya öldüklerinde bu memurların ailesine maaş veren bir hale gelmiştir. Bu sandığın nizamnamesinde ilmiye memurlarının emeklilikleri veya vefat etmeleri halinde ailesine veya çocuklarına maaş bırakabilme haklarına sahip oldukları ifade edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Doğan, N. (2021). İlmiye Tekaüd Sandığı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar*, 5(2), s. 43.

⁶⁸ Nazire Doğan, *agm*, s.46.

⁶⁹ Özellikle II. Selim döneminden itibaren başlayan reform hareketleri çerçevesinde ilmiye sınıfında da birtakım değişikliklere gidilmiştir. Bu bağlamda ilmiye mensuplarına arpalık maaşı, tarik maaşı ve rütbe maaşı adı altında çeşitli ödenekler tahsis edildiği görülmektedir. Ayrıca, İstanbul ruusu verilen ulema çocuklarına da 'ruus maaşı' adıyla belirli bir miktar maaş ayrıldığı görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Baltacı, C. (1991). "Arpalık" *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c.3, s.393.

⁷⁰ Mustafa Haşim Bey'in meslekleri, rütbeleri ve payeleri hakkında tuttuğu notlarda İstanbul Kadılığı Payesinden bahsederken padişah iradesi ile aldığını söylemişse de sicil kaydında böyle bir ifade bulunmamaktadır. Sicil kaydı için bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212. Bahsedilen kayıt kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'da yer almaktadır.

Hukuk tarihi açısından da ayrı bir öneme sahip olan Mustafa Haşim Bey, bu yeni maaşıyla beraber 8 Temmuz 1878 (8 Recep 1295) tarihinde Mahkeme-i Temyiz Azalığı'na tayin edilerek Hukuk Dairesi'nde çalışmaya başladı. Diğer yandan Mustafa Haşim Bey'in memuriyeti süresince sadece memuriyet maaşı almamaktaydı. Zira babasının ilmiye mensubu olması sebebiyle kendisine bir miktar maaş verilmekteydi. Bunun yanında kendisine rütbe maaşı da bağlandığı görülmektedir. Kendisine verilen rütbe maaşı daha öncesinde altı yüz on beş kuruş olarak belirlenmişken 12 Temmuz 1878 (12 Recep 1295) tarihinde ilk olarak iki bin kuruşa sonrasında da padişah iradesiyle aynı senenin sonlarında iki bin sekiz yüz kuruşa çıkartılmıştır. Ancak bu maaşına karşılık olarak kendisine Bayındır Kazası arpalığı verilmiştir.⁷¹

Arapça bir risale kaleme alıp bunu padişaha arz eden Mustafa Haşim Bey, bunun üzerine kendisine ikinci rütbeden Nişan-ı Ali Osmani verilerek taltif edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde toplam maaşı altı bin sekiz yüz kuruş olarak tespit edilen Mustafa Haşim Bey'in aynı dönemde çıkartılan "Maaşat Kararnamesi" içerisindeki hükümler gereğince 1880 senesi içerisinde maaşı toplam beş bin kuruşa düşürülmüştür. Bu yeni düzenlemenin ardından ilk olarak 13 Haziran 1880 (5 Recep 1297) tarihinde Encümen-i Adliye ve sonrasında 17 Şubat 1881 (17 Rabiulevvel 1298) tarihinde Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi'ne tayin edildi. Ancak buradaki görevinden de aynı sene içerisinde istifa ederek üç ay sonra aynı mahkeme dairesinin azalığına tayin edilmiştir.⁷²

1.2.2. Genç Bir Osmanlı Memuru Taşrada: Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigar Vilayeti Adliye Müfettişliği⁷³

Mahkeme-i Temyiz Azalığı vazifesini beş yıl kadar sürdüren Mustafa Haşim Bey, 8 Ocak 1886 (2 Rabiulahir 1303) tarihinde kendi isteği doğrultusunda⁷⁴ Hüdavendigar vilayeti Adliye Müfettişliğine tayin edildi.⁷⁵ Bu vazifeye tayin edilmesiyle birlikte dönemin basınında adını duyurmaya başladı. Mustafa Haşim Bey'in bu vazifeye atandığına dair ilk haber *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 11 Ocak 1886 tarihinde yayımlanan nüshasındadır. Bu haber,

⁷¹ BOA, DH. SAİDd., 4/212

⁷² Yukarıda verilen tüm bilgiler hem Mustafa Haşim Bey'in kendi görevleri hakkında tuttuğu kayıtlar hem de kendisi hakkında devlet tarafından tutulan sicil kaydında yer alan tarihlerle karşılaştırılarak değerlendirilmektedir.

⁷³ Mustafa Haşim Bey'in Hüdavendigar Vilayetinde Adliye Müfettişi olarak yaptığı görev ve bu süre zarfında yaşanan gelişmeler ayrıca bir makale olarak çalışılmıştır. Burada yer alan bilgiler söz konusu makaleden derlenmiştir. Makale için bkz: Berke Şanlı & Ali Okumuş, **agm**, s. 728-748.

⁷⁴ BOA, BEO.AYN.d..., 1581, s.191.

⁷⁵ BOA, İ.DH., 975/77063

tevcihat başlığı altında: “Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Mufettişliği Mahkeme-i Temyiz Azasından Faziletli Haşim Beyefendi Hazretlerine”⁷⁶ şeklinde ifade edilmektedir.

Ek olarak Mustafa Haşim Bey’in tayininden sonra boş kalan Mahkeme-i Temyiz Azalığı vazifesine İbrahim Bey’in tayin edildiği görülmektedir.⁷⁷ Kendisinden evvel Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Mufettişliği vazifesinde bulunan Kıbrıslı Hüseyin Hamid Bey ise Dersaadet İstinaf Mahkemesi Cünha Dairesi Riyasetine tayin edilmiştir.⁷⁸ Hüseyin Hamid Bey’in tayinin ardından 20 Ocak 1886 tarihinde İstanbul’a geldiği anlaşılmakla birlikte Mustafa Haşim Bey’in 19 Ocak 1886’da Hüdavendigâr vilayetine gelerek vazifesine başladığı kaydedilmektedir.⁷⁹ Mustafa Haşim Bey bu vazifede iken gerek faaliyetleri gerek teftiş ettiği yerleri gerekse de bu vazifedeyken uğradığı güzergahları “Seyahatname-i Teftiş-i Hüdavendigâr” adı ile başlıklandırdığı deftere kaydetmiştir.⁸⁰

Mustafa Haşim Bey tarafından kaleme alınan bu seyahatname mahiyetindeki defter, içeriği itibarıyla kendisinin beş buçuk aylık görevi süresince gerçekleştirdiği gündelik faaliyetleri, uğradığı yerleri ve ziyaret ettiği kişileri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte, söz konusu defterin, kendisinin bu görevde bulunduğu dönemde yürüttüğü resmi faaliyetlere veya üstlendiği sorumluluklara dair herhangi bir bilgi içermediği görülmektedir. Bu durum bir eksiklik gibi zannedilse de memuriyeti hakkında resmi faaliyetleri, arşiv belgeleri ve dönemin basını üzerinden incelenebilmektedir. Böylece kendisinin beş buçuk aylık görev süresi gerek şahsi evrakı gerek arşiv kayıtları gibi birçok farklı kaynaklar üzerinden farklı bakış açılarıyla incelenilme imkanı sunmaktadır. Nitekim, Mustafa Haşim Bey’in vazifesine tayin edilmesiyle birlikte 22 Ocak 1886 tarihinde görevine başlaması öngörülmekteydi. Ancak kendisinin bu tarihten üç gün önce, 19 Ocak 1886 tarihinde Hüdavendigâr Vilayetinde fiilen görevine başlamıştı.⁸¹ Nitekim bu tarih Haşim Bey’in seyahatnamesinde 15 Ocak olarak belirtilmektedir.

Hüdavendigâr Vilayetine yalnız başına gelmeyen Haşim Bey’in yanında katip olarak tayin edilen Ömer Faik Efendi yer almaktaydı. Mustafa Haşim Bey’in mufettişliğinin ilk zamanları oldukça sakin geçmekteydi. Zira ne kendi kayıtlarında ne de resmi kayıtlarda onun

⁷⁶ *Tercüman-ı Hakikat* (11 Ocak 1886). “Tevcihat.” s.1.

⁷⁷ *Tarik*, (11 Ocak 1886) “Tevcihat”. s.1.

⁷⁸ *Tercüman-ı Hakikat* (12 Ocak 1886). “Tevcihat”. s.1. Hüseyin Hamid Bey’in bahsedilen görevi kendi için hazırlanan Tercüme-i hal’de de yer almaktadır. Tercüme-i hal için bkz: BOA, Y.PRK.DH., 2/19

⁷⁹ Bahsedilen haber hakkında detaylı bilgi için bkz: *Tercüman-ı Hakikat*, (20 Ocak 1886). “Tevcihat”. s.1.

⁸⁰ Bahsedilen defter EK-6 kısmında transkripsiyonu ile birlikte yer almaktadır. Bahsedilen defter hakkında ayrıca bkz: Berke Şanlı & Ali Okumuş, *agm*, s. 728-748.

⁸¹ *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi* (20 Ocak 1886). *İstanbul Havadis*. s.1.

müfettişliğinin ilk günlerine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Onun müfettişliği dönemi içerisinde Bursa merkezli birçok gelişme yaşanmakla birlikte Haşim Bey'in adı bu gelişmelerle ilgili resmi kaynaklarda yer almamaktadır.⁸² Söz konusu gelişmeler olumsuz bir nitelik taşımamakla birlikte, daha çok bir mekan açılışı veya buna benzer mahiyetteki faaliyetlerden ibarettir. Bu bağlamda, belirtilen dönem içerisinde gerçekleşen önemli hadiselerden biri de Bursa merkezli olarak teşekkül edilen Posta ve Telgraf Merkezi'nin açılışıdır.⁸³

Adliye müfettişiyken sadece vilayet merkezinde kalmadığı bilinen Mustafa Haşim Bey görevi dışında ilk defa 23 Şubat 1886 tarihinde İstanbul'a gelmiştir.⁸⁴ Kendisinin göreve başladıktan kısa süre içerisinde İstanbul'a dönmesindeki sebebin ne olduğu konusu *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 1 Mart 1886 tarihli nüshasında yer alan haberde yer almaktadır. Buradaki habere göre, Haşim Bey birkaç gündür İstanbul'da olduğu kaydedilmekte ve dönemin Adliye Nazırı Server Paşa ile görüşerek ondan bazı emirler aldığı ve böylece Balıkesir'e gitmek üzere yola çıktığı kaydedilmektedir.⁸⁵ Haşim Bey seyahatnamesinde Balıkesir'e gönderilmesi hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemesi son derece ilginçtir. Zira, Haşim Bey kendisinin bu göreve dair yazdığı seyahatnamesinde Balıkesir'e gitmesi hakkında en ufak bir bilgi yer almamaktadır.

Haşim Bey, seyahatnamesinde bu olayı takip eden günlerde Çanakkale civarına teftişe gitmek üzere görevlendirildiğini ve Bursa'dan yola çıkacağını kaydetmektedir. Bu hareketin tarihi olarak 16 Şubat'ı veren Mustafa Haşim Bey, hava şartlarının muhalefetinden ötürü yola çıkamadığını da belirtmektedir. Bunun üzerine yirmi beş gün süreyle İstanbul'da kalan Haşim Bey ilerleyen günlerde Ankara'dan gelen şikayetler üzerine kendisinin oraya gönderilmesi kararı alınmıştır.⁸⁶ *Tarik* gazetesinin 5 Mayıs 1886 tarihli nüshasında anlatıldığına göre Ankara'da belediye sandığından bir miktar para çalınmış ve suçluların yakalanıp yargılanmaları esnasında mahkeme reisi Hilal Efendi'nin tavırları ve davranışları sebebiyle durum İstanbul'a bildirilmişti. Davayı takip etmek amacıyla mahkeme salonunda bulunan Ankara gazetesi yazar kadrosundan İsmail Efendi'nin davanın her anını kaydetmesi üzerine Hilal Efendi kendisinin tuttuğu notları elinden almış ve herhangi bir kimsenin mahkeme süresince not tutmasını yasaklamıştır.⁸⁷ Bu konuda Hilal Efendi hakkında yapılan diğer şikayetler Halepli olması

⁸² Berke Şanlı & Ali Okumuş, **agm**, s. 735.

⁸³ *Saadet*, (9 Şubat 1886). "Gelibolu Muhaberimizden Mektup" s.2.

⁸⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, (24 Şubat 1886) "İstanbul Havadis (İstihbarat-ı Hususiye)". s. 1.

⁸⁵ *Tercüman-ı Hakikat*, (1 Mart 1886). "İstanbul Havadis (İstihbarat-ı Hususiye)" s. 1.

⁸⁶ *Tarik*, (5 Mart 1886). "Tarik". s. 3.

⁸⁷ *Tarik*, (5 Mayıs 1886). "Ankara'dan Varid Olan Telgraf." s. 2.

sebebiyle Türkçeyi yeteri kadar iyi bilmemesi ve özellikle teftiş edilmesini gerektirecek kadar davalar hakkında verdiği kararların yersiz olması ve mahkeme usullerini yeteri kadar iyi bilmemesidir.⁸⁸ Yapılan resmi yazışmalarda, Haşim Bey'in Ankara'ya teftiş amacıyla gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu amaçla 25 Şubat 1886 tarihinde dönemin Adliye Nazırı Server Paşa tarafından bir tezkire hazırlanarak II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Padişahın bu tezkireye olumlu bakması üzerine aynı tarihte Mustafa Haşim Bey'in, Ankara'ya gönderilmesine resmen karar verilmiştir.⁸⁹

Haşim Bey'in bu göreve tayin edilmesinin aslında başka sebepleri de mevcuttu. Nitekim Hilal Efendi'nin konusu haricinde Ankara'daki mevcut Adliye Müfettişi Şükrü Efendi ile vilayetteki diğer adliyeye bağlı memurların birbirlerini sürekli şikayet etmelerinin altında yatan sorunları incelemek gibi farklı sebepler de vardı.⁹⁰ Haşim Bey yeni görev yerine gitmeden evvel ilk olarak Bursa'ya gittiği kendi seyahatnamesinde yer almaktadır. 27 Mart 1886 tarihinde beraberinde bulunan dört adet zabıt ve iki tatar arabası ile bir landoya binerek ilk olarak Kestanelik Derbendi'ne ve bu mevkinin ardından iki saat kadar sonra da Aksu Nahiyesi'ne vardığı kaydetmektedir. Aynı gün içerisinde saat 10.45'te İnegöl'e varan Haşim Bey ve ekibi burada ilk teftişlerini gerçekleştirmişlerdir.

Aynı günü İnegöl'de tamamlayan Haşim Bey ve ekibi 28 Mart günü sabahı saat 11.50'de İnegöl'den hareket ederek 13.50'de Kurşunlu Köyü'ne gelmiş ve burada bir ailenin misafiri olmuşlardır. İki saatlik ziyaretin ardından Ahu Dağı'nı aşarak Pazarcık'a gelmişler ve burada verilen istirahatın ardından aynı günün sonunda Bozüyük'e varmışlardır. Burada günü sonlandıran ekip ertesi gün sabahın erken saatlerinde yola çıkarak ilk olarak Çerkez Köyü'ne varmış ve ardından Çukurhisar Köyü'ne varmışlardır. Burada kahvaltı yapan teftiş ekibi saat 05.30'da Eskişehir'e gitmek üzere yola çıkmışlardır. 30 Mart günü Kanlısu Derbendi'ne varılarak sabah kahvaltısını yapan Haşim Bey ve beraberindekiler 09.40'ta Ankara Vilayeti sınırlarına girmişlerdir.

Böylece üç günün ardından Ankara sınırlarına girmeyi başaran ekip burada ilk olarak Kaymaz Köyü'ne gelmiş ve buradaki köy hanında misafir kaldıktan sonra Seferihisar'a doğru hareket etmişlerdir. 30 Mart gününü burada sonlandıran ekip ertesi günü (1 Nisan) sabah saat

⁸⁸ Hilal Efendi hakkında detaylı bilgi için bkz: Manav, M. H. (2013). *Bedî Nuri Bey'in Hayatı, Görüşleri ve Şahsiyeti (1872-1913)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s.7.

⁸⁹ Mustafa Haşim Bey'in Ankara'daki görevine tayin edilmesiyle kendisine yedi bin kuruş harcırah verilmele beraber maaşı da iki bin kuruş olarak belirlenmiştir. Detaylı bilgi için bkz: BOA. İ.DH., 980/77363

⁹⁰ BOA, BEO.AYN.d..., 1581, S. 221.

11.10'da yola çıkarak ilk olarak Sapanca Gölü'nü⁹¹ geçerek saat 06.15'te Beyce Köyü'ne gelinmiştir. Burada yarım saatlik istirahat etme kararı alan Haşim Bey ve ekibi 06.55'te tekrardan yola çıkmış ve sonraki durak olan Bakırköy Köyü'ne varılmıştır. Böylece Haşim Bey'in seyahatnamesinde aktardığına göre Ankara Vilayetinden önceki son durağına varmış oldular. Burada günü tamamlayan ekip 2 Nisan 1886 tarihinde Cuma günü saat 03.40'ta dönemin Ankara Valisi Sırrı Paşa'nın dairesine varmışlardı. Ankara'ya varan ekip yollarda zor şartlarla geldiğini belirterek ilk olarak hamama gitmişlerdir. Ardından Şeyhülislam Mehmed Efendi Camii'nde Cuma Namazı kılan Haşim Bey ve ekibi namaz çıkışında Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'ni ziyaret etmiştir.

Bir dizi ziyaretin ardından on günlük süre zarfında bölgeden gelen şikayetler üzerine gerekli teftişleri gerçekleştiren Haşim Bey, bu süre zarfında Ankara Valisi Sırrı Paşa'nın yanında kaldığını belirtmektedir. On günlük sürenin ardından 12 Nisan günü saat 04.30'da Karahisar ve Kütahya mevkilerini de teftiş etmek ve sonrasında Bursa'ya geri dönmek için plan yapılmış ve bu amaçla yola çıkılmıştır. Bu planın ardından yola çıkan ekip ilk olarak Rungos Köyü'ne gelerek 12 Nisan gecesi burada konaklamışlardır. 13 Nisan günü sabah 11.40'ta öğle molasını Kızılkoyun Köyü'nde veren Haşim Bey ve ekibi ardından sonraki durakları olan Kokar Köyü'ne vardılar. Burada durmadan direkt Şeyh Ahmedli Köyü'ne giderek geceyi bu köyde geçirmiştir. Ertesi gün (14 Nisan) sabahın erken saatlerinde yola çıkılmış ve saat 11.40'ta Uzunbey Köyü'ne varılmış ve burada bir sabah kahvaltısı yapılmıştır. Buradaki molanın ardından saat 10.30'da dağlık bir mevkiye gelen ekip Hacı Osman Ağa'nın⁹² Dağlık Köyü'ndeki evinde misafir edildi. Ertesi sabah (15 Nisan) Aziziye'ye varan teftiş ekibi bu kazanın meclis idaresinden Yusuf Bey'in yoğun ısrarı üzerine gününü onun konağında geçirdi. 16 Nisan günü Bolvadin'e varan Haşim Bey ve ekibi o günü burada geçirmişler ve ertesi günü sabah saat 01.00'da Bolvadin'den hareket etmiş ve altı saat sonra Karahisar-ı Sahib (Afyonkarahisar)'e vardıkları anlaşılmaktadır. Teftiş edecekleri ilk mevkiye varan ekip burada iki gün boyunca gerekli teftişleri gerçekleştirmiş ve bu süre zarfında Karahisar valisinin odasında ikamet etmişlerdir. Haşim Bey'in seyahatnamesinden anlaşıldığına göre ekibi burada yalnızca teftiş yapmamıştır. Buna ek olarak Mevlevihane'de medfun bulunan Hazret-i Sultan

⁹¹ Mustafa Haşim Bey'in yoluna devam ettiği sırada yanından geçtiği gölün adını Sapanca olarak vermesi yanlış isimlendirmeden veya yanlış hatırlamadan ötürü kaynaklanmaktadır. Zira uğradığı duraklara bakıldığında Sapanca Gölü oldukça aksi bir istikamette yer aldığı görülmektedir.

⁹² Mustafa Haşim Bey, durakladıkları veya kaldıkları şahısların şahsiyetlerinden bahsetmemişse de Hacı Osman Ağa'dan "Sahib-i İmam-i Mükerrrem" olarak bahsetmekle beraber bu durumdan oldukça hoşnut kaldığını belirtmektedir.

Divani ziyaret edilerek 18 Nisan gününü Karahisar vekil mutasarrıf meclis idaresi azası Nuri Paşa'nın konağında sonlandırıldı.

19 Nisan günü bir sonraki teftiş durağı olan Kütahya üzerine saat 12.00'da yola çıkan ekip 08.30'da Kütahya'ya varmış ve saatin geç olmasından kaynaklı bu geceyi idare meclisi azası Hocaşade Asım Efendi'nin konağında geçirmişlerdir. Ertesi sabah (20 Nisan) daha fazla vakit kaybetmeden yola koyulan Haşim Bey ve ekibi ilk iş olarak Kütahya Valisi Tevfik Paşa'nın makamına gitmişler ve burada yapılacak teftişler için hazırlıklarını tamamlamışlardır. İki günlük teftiş süresince Tevfik Paşa'nın konağında kalan ekip bu suretle teftiş görevini tamamlamıştır. Görevi sonlanan ekip 23 Nisan günü sabah saat 11.40'da hiç durmaksızın Bozüyük'e gelerek buradaki handa konaklamışlardır. Ertesi sabah (24 Nisan) saat 11.00'da buradaki handan hareket eden ekip ilk olarak Pazarcık'a gelerek yemek molası vermiş ve sonrasında saat 09.10'da İnegöl'e varmışlardır. 25 Nisan günü saat 11.45'te Bursa'ya doğru hareket eden ekibin 06.15'te Bursa'ya vardığı anlaşılmaktadır.⁹³ Böylece 27 Mart'ta çıkılan teftiş görevini 25 Nisan günü sonlandıran Haşim Bey beş buçuk aylık Hüdavendigar Vilayeti Adliye Müfettişliği görevinin iki ayını Ankara, Afyon, Kütahya gibi vilayetlerin teftiş edilmesi ile geçirdiği görülmektedir.

Yapılan teftişlerin ardından Mustafa Haşim Bey Adliye Nezareti'ne 2 ay boyunca Ankara, Afyon ve Kütahya'da yaptığı teftişler hakkında rapor sunmuştur. Sunulan rapor üzerine Sadrazam Kamil Paşa Ankara Vilayetindeki hadiseler hakkında sunduğu tezkirede birtakım öneriler ortaya atmaktadır. Buna göre Haşim Bey'in verdiği raporların dikkatle incelendiği belirtilerek ilk olarak Ankara Adliyesi'nde görevli Müfettiş Memuru Şükrü Efendi, Mahkeme Reisi Hilal Efendi, bidayet mahkemesi başkanı Abdüllatif Efendi'nin ve İstinaf Müdde-i Umumisi Rıfat Bey'in görevlerinin değiştirilmesi gerekmektedir. Diğer yandan Ankara'daki hadisenin ana karakteri olan Hilal Efendi'nin yerine İstanbul istinaf mahkemesi cinayet kalemi başkatibi Şakir Efendi'nin tayini tavsiye edilmektedir. Ayrıca Bingazi'de ticaret mahkemesi reisi olan Ahmed Rıfat Efendi'nin bidayet mahkemesi riyasetine ve istinaf mahkemesi müdde-i umumisi olarak Edirne istinaf mahkemesi müdde-i umumisi olarak görev yapmış olan Markar Efendi'nin seçildikleri de bu tavsiye dosyası içerisinde ifade edilmektedir.⁹⁴ Ankara'da adliye müfettişi olarak görev yapan ve hakkında birtakım şikayetler üzerine Mustafa Haşim Bey tarafından teftiş edilen Şükrü Efendi 27 Aralık 1883 (26 Safer 1301) tarihinde kendisinin selefi

⁹³ Metinde bahsedilen isimler, yer adları ve kişi isimlerinin tamamı Mustafa Haşim Bey'in seyahatnamesinde mevcuttur. Bahsedilen seyahatname ekler kısmında yer almaktadır. Haşim Bey'in seyahatnamesi EK-6'de mevcuttur.

⁹⁴ Tezkirede geçen diğer öneriler ve tezkirenin kendisi için bkz: BOA, BEO. AYN.d..., 1581, s.257.

olan Hikmet Bey'in yerine tayin edilmiştir. Burada dikkat çeken bir durum söz konusudur. Zira Hikmet Bey'in de bu vazifeden alınmadan önce hakkında yapılan şikayetler Şükrü Efendi hakkında yapılan şikayetler ile oldukça benzerlik göstermektedir.⁹⁵ Buradan hareketle Ankara'da adliye müessesesinde bir süredir devam eden bir liyakat sorunu olduğu göze çarpmaktadır.

Beş buçuk aylık vazifesinin geriye kalan üç buçuk aylık kısmını nasıl veya ne şekilde geçirdiği konusunda gerek arşiv belgelerinde gerekse de herhangi şahsi kayıtlarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Mustafa Haşim Bey ise adliye müfettişliğinin lağvedilmesi kararının alınması ile 23 Mayıs 1886 tarihinde görevinden alınmıştır. Yeni görevine geçmek için çok uzun süre beklemediği görülen Mustafa Haşim Bey, İstanbul'a geldikten kısa süre sonra eski vazifesi olan Mahkeme-i Temyiz Azalığı görevine tekrardan tayin edilmiştir.⁹⁶ Yeni memuriyetine geçmesinin hemen ardından kendisine memuriyet maaşından bağımsız olarak tarik maaşı bağlanması yönünde karar alındığı görülmektedir.⁹⁷ Haşim Bey'in kendi memuriyeti hakkında tuttuğu notlara bakılırsa bu görevine beş bin kuruş maaşla tayin edildi. Haşim Bey'in memuriyet maaşına ek olarak aldığı "Tarik Maaşı" da bin dokuz yüz doksan beş kuruş olarak belirlendi.⁹⁸

1.2.3. İstanbul'a Dönüşü ve Adliye Nezaretindeki Islahat Programı

Mustafa Haşim Bey'in Mahkeme-i Temyiz Azalığına tayin edilmesinden beş buçuk ay sonra Adliye Nezareti bünyesinde her bir vilayete bağımsız adliye müfettişi gönderme usulünün kaldırıldığı görülmektedir. Bu pratiğin neden kaldırıldığı konusunda çeşitli iddialar mevcuttur. Örneğin Mehmed Said Paşa'nın *Adliye Islahı* isimli eserinde, bu konu hakkında bahsedilen kurumun İngiltere tarafından bir tavsiye olarak verildiği ve bu noktada Avrupa'nın baskısına uğramamak amacıyla ivedilikle bu kurumun teşekkül edildiği ifade edilmektedir.⁹⁹ Diğer yandan Ahmed Cevdet Paşa ise bu konu hakkında Fransa merkezli olarak alınan bu yeni pratiğin Osmanlı pratiğinden çok uzak olduğunu belirterek yapılan bu hareketin hatalı olduğunu ve ne

⁹⁵ Hikmet Bey hakkında yapılan şikayetlerin yer aldığı belge için bkz: BOA, İ.DH., 904/71848.

⁹⁶ Mustafa Haşim Bey'in hangi sebeple tekrardan Mahkeme-i Temyiz Azalığına tayin olunduğunu ve görevlerinden alınmaları ile alacakları maaşların nasıl ödeneceğine dair belge için bkz: BOA, MV., 13/51 : Ayrıca dönemin basının da Mustafa Haşim Bey'in bu tayini hakkında haberlerin yer aldığı görülmektedir. Haber için bkz: Tarik Gazetesi (31 Mayıs 1886). *Tevcihat*. s. 1.

⁹⁷ BOA, İ. DH., 990/78202

⁹⁸ Metinde bahsedilen maaş hakkındaki kayıt ekler kısmında mevcuttur. Bahsedilen kayıt kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5' TE yer almaktadır. Aynı zamanda tekrardan eski görevine beş bin kuruş maaş ile atandığı sicil kaydında da yer almaktadır. Sicil kaydı için ayrıca bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212

⁹⁹ Kırmızı, A. (2012). 1880'de Diyarbakir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti. *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, (7), s.74.

gibi olumsuz durumlar doğurduğunu aktarmaktadır.¹⁰⁰ Bu duruma ilaveten, oluşturulan yeni kuruma atanan kişilerin de görevinde liyakat sahibi olmadıkları görülmektedir. Bu sebeplerledir ki oluşturulan müfettişlik kurumu günden güne gerileme kaydederek işlevsiz bir kurum haline gelmişti. Bu durumun önüne geçmek ve Osmanlı pratiğine uygun yeni bir sistem oluşturmak amacıyla Adliye Nezareti bünyesinde ıslahat çalışmaları yapılmaya başlandı.

Nihayetinde, tamamlanan ıslahat çalışmaları doğrultusunda yeni bir program hazırlanmış ve uygulamaya konulmuştur. Bu programa göre, müfettişlik kurumu eski sistemdeki varlığını sürdürmekle birlikte, önceki yapıya kıyasla çeşitli yönleriyle farklılık arz etmekteydi.¹⁰¹ Oluşturulan yeni sisteme göre her iki vilayete yalnızca bir adet müfettiş ve bu vilayetlerdeki teftiş görevlerinde müfettişe her türlü işlerde yardımcı olması amacıyla bir adet muavin tayin edilecektir.¹⁰² Bu yeni program ilk olarak Vilayet-i Sitte olarak bilinen Sivas, Erzurum, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Elazığ (Mamuratülaziz) vilayetlerinde uygulanmaya başlanarak bu vilayetlere ilk etapta üç adet Müslüman üç adette gayrimüslim olmak üzere toplam altı adet müfettiş tayin edilmiştir.¹⁰³ Uygulanmaya başlanan bu yeni sistem çerçevesinde diğer vilayetlere de çeşitli sayılarda müfettişler atandığı görülmektedir. Bu bağlamda ikinci etapta Konya, Adana, Suriye, Halep, vilayetlerine birer müfettiş ve muavin görevlendirilmişken Hüdavendigâr Vilayetine yalnızca bir adet müfettiş tayin edildiği ancak bu müfettişe bir muavin tayin edilmediği tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra tıpkı Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi Cezayir-i Bahr-ı Sefid Vilayetine de bir müfettiş ve bir muavin tayin edildiği görülmektedir.¹⁰⁴

Uygulamaya konulan bu yeni sistem her ne kadar kâğıt üzerinde problemsiz gibi görölse de bahsedilen programın hazırlanırken devletin içerisinde bulunduğu mali sıkıntıdan ötürü aksaklıklara uğradığı anlaşılmaktaydı. Bunun yanında memurlara ödenen beş bin ile iki bin beş yüz kuruş olarak değişiklik gösteren maaşlar¹⁰⁵ hazineye her ay zarar vermeye başladığı gibi sistemin ömrünü de kısaltmaktaydı. Bunun üzerine tekrardan bir sistem oluşturulması için çalışmalara başlanmıştır. Ancak bu sefer oluşturulacak olan sistemin gerek devletin gerekse de Adliye Nezaretinin bütçesini yormaması gerekmektedir. Bunun sonucunda Adliye Müfettişleri

¹⁰⁰ Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir 40-Tetimme*. Cavid Baysun (yay.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.195.

¹⁰¹ Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. Eren Yayıncılık İstanbul, s.51.

¹⁰² BOA, İ.HUS., 43/10

¹⁰³ BOA, Y.A.RES., 77/38

¹⁰⁴ BOA, Y.A.RES., 84/1

¹⁰⁵ Osmanlı Devleti içerisindeki çeşitli vilayetlere tayin edilen bu memurlar birbirlerinden farklı miktarlarda maaşlar almaktaydılar. Örneğin bir müfettiş beş bin kuruş almaktayken bir muavin iki bin beş yüz kuruş almaktaydı. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, Y.PRK.AZN., 23-14

ve muavinlerinden mürekkep bir komisyon oluşturulmakla beraber görev tanımlarında herhangi bir değişikliğe gidilmediği görülmüştür.¹⁰⁶

Görüldüğü üzere oldukça kalabalık ve kariyer sahibi bir aileden gelen Mustafa Haşım Bey, bu geleneği kendi kariyerinde de devam ettirerek köklü ailesinin prestijini daha da ünlendirmeye devam etmiştir. Ancak burada üzerinde düşünülmesi gereken bir durum söz konusudur. Acaba bahsedilen görevlere liyakatli olduğu için mi, yoksa ailesinin sahip olduğu itibarın bir göstergesi olarak mı tayin edilmişti? Bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nde üst kademedeki bürokrat ve ilmiye sınıfında görev alan kişilerin çocuklarının da alim veya bürokrat olarak yetiştirilmesi için bu kişilerin çocuklarına bazı imtiyazlar verilmekteydi. II. Murat döneminden itibaren uygulanmaya başladığı bilinen bu sistemin adına da “Beşik Ulemalığı” denilmekteydi. Bu sisteme ilmiye sınıfı merkezli bakıldığında, uygulanan pratiğe göre ilmiye kaleminde çalışan ve yüksek nüfuz sahibi kişilerin çocuklarının çok küçük yaşlarında mülazemet almak için beklemeden müderrislik veya ilmiye kaleminde başka kadrolara yerleştirildiği görülmektedir. Bu sayede söz konusu çocuklar kısa sürede oldukça yüksek makamlara gelerek kariyer basamaklarını oldukça hızlı bir şekilde çıkmaktaydılar.¹⁰⁷ Uygulanan bu sistem günümüzde ağırlıklı olarak eğitimi sekteye uğratan bir etmen olarak görülmekle beraber eğitime katkısı olduğunu düşünenler de mevcuttur. Bahsedilen pratik uygulanmaya başladığı ilk dönemlerde oldukça verim alınmıştır. Ancak zaman içerisinde bu sistemin fayda veremediği ve insanların bu sistemi kullanarak liyakat şartının geri planda tutarak tayinler yapıldığı tespit edilmiştir. Bu noktada XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yapılan kadı ve müderrislik atamalarının çoğunluğunun Beşik Ulemasındandı.¹⁰⁸ Sistemdeki bozulma üzerine özellikle III. Selim döneminde bu pratik kaldırılmaya çalışılmışsa da başarılı olunamadığı görülmüştür. Zira XIX. yüzyıla girildiğinde dahi bu sistem merkezli atamalara devam edilmekteydi.¹⁰⁹

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle birlikte İttihat ve Terakki’nin programında düzeltilmesi gerekenler arasında Beşik Ulemalığı usulü de yer almaktaydı. Bu usul kaldırılarak

¹⁰⁶ Oluşturulan komisyonun ismi ve görev tanımları hakkında detaylı bilgi için bkz: Berke Şanlı & Ali Okumuş, *agm*, s.730

¹⁰⁷ Osmanlı Devleti’nde uygulanan Beşik Ulemalığı sistemi hakkında detaylı bilgi için bkz: Kul, Ö. B. & Çevik, U. (2023). Osmanlı Eğitim Sisteminde Bir Nepotizm Örneği: Beşik Ulemalığı. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), s. 793.

¹⁰⁸ Bu atamalardaki isimler ve atama oranlarının yıllara bölünerek tablolastırılmış hali için bkz: Arı, F. (2021). *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, s. 33-36.

¹⁰⁹ Dalyan, M. (2023). Medreselerdeki Beşik Ulemasından Üniversitelerdeki Modern Ulemalara. *Akademi Adıyaman-Adıyaman Üniversitesi Bilim Kültür Dergisi*, (21), s. 100

ülkedeki her fert eşit seviyede eğitim görerek aynı sınavlara tabii tutulması hedeflenmekteydi. Diğer yandan devletin herhangi bir kaleminde çalışan veya nüfuz sahibi olan herhangi kişi veya kişilerden teşekkül edilen bir imtiyazlı sınıf olmayacaktı. İttihat ve Terakki'nin başta eğitim olmak üzere devletin her kademesini dolaylı olarak olumsuz etkilediğini savunan bu sistemi kaldırma konusunda kararlı hareket ettiği görülmektedir. Örneğin iktidarın yolu kendilerine gözükmür gözükmmez ilk yaptıkları faaliyetler arasında “Beşik Ulemalığı” ve “Kışızadeler” imtiyazlarını tamamen kaldırmak olmuştur. Bu uygulamaların tamamını kaldıran İttihat ve Terakki hükümeti tekrardan böyle bir imtiyazlı sınıfın doğmasını engelleyememiş hatta yerine Rical-i Gayb¹¹⁰ adında kendi imtiyazlı zümrelerini oluşturmuşlardır. Bu imtiyaz sınıfının doğuşu Cumhuriyet'in ilanı sonrasında da engellenemediği görülmektedir. Nitekim Cumhuriyet'i ilan eden kadro içerisinde en muktedir olan kişiler zamanla kendi imtiyazlı sınıfını oluşturmuşlardır.¹¹¹

Bu değerlendirmeler ışığında Mustafa Haşim Bey'in elde ettikleri kazanımlar ve tayin edildiği memuriyetleri doğrudan kendisinin bir beşik uleması olarak yetiştirdiğini ve kısa süre içerisinde ciddi yükselişler yaşadığını söylemek doğru olmayacaktır. Diğer yandan bu durumun tam tersi olarak, elde ettiği her rütbeyi veya memuriyeti kendi liyakati veya çabasıyla kazandığını söylemek de uygun olmayacaktır. Mustafa Haşim Bey'in, Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya kadar uzanan aile kökeni mevcuttur. Daha önce de değinildiği üzere Koca Yusuf Paşa ile Mustafa Haşim Paşa arasında sadece iki kuşak olduğu bilinmekle beraber bu kuşak aralığında yer alan kişilerin tamamı ulema sınıfında görev almış kişilerdir. Diğer yandan Mustafa Haşim Bey'den sonra gelen kuşakta da iki çocuğun devlet kademesinde vazife alarak birtakım nişanlara sahip oldukları bilinmektedir. Bu bağlamda Mustafa Haşim Bey'in özellikle babasının paşa torunu olması sebebiyle “beyefendi” olarak anılması, kendisinin bir Şeyhülislam çocuğu olması ve eğitim hayatının ardından elde ettiği payelerin bir kısmını “tafra ile” alması durumu göz önüne alındığında bazı durumlarda ailesinin avantajını kullandığı görülmektedir. Ancak bu duruma zıt olarak beş yıl gibi bir süre zarfında herhangi bir işte çalışmamış olması durumu göz önüne alınırsa kendisinin beşik uleması olma durumu ihtilaflıdır.

Sonuç olarak Mustafa Haşim Bey'in doğrudan beşik uleması olduğunu veya olmadığını söylemek oldukça güç bir durum olduğu görülmektedir. Zira yukarıda değinildiğine göre bu tespiti yapmak için ihtilaflı durumlar mevcuttur. Diğer yandan bu durumu gerek resmi

¹¹⁰ İttihat ve Terakki Hükümetinin oluşturduğu kendi imtiyazlı sınıfa halk tarafından verilen isimdir.

¹¹¹ Yurdakul, İ. (2022). *İktidarın Ruhu Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kışızade İmtiyazları (Beşik Uleması Katl, Müsadere)*. İletişim Yayınları, İstanbul, s.102-103.

kaynaklardan gerek döneme dair kimselerin hatıratlarından gerekse de dönemin basınından öğrenmek mümkün değildir. Değerlendirilmesi gereken bir diğer konu ise nüfuz meselesidir. Zira beşik ulemalığı ve nüfuz tesir bakımından birbirinden farklı durumlardır. Bu noktada Mustafa Haşim Bey'in kariyerindeki tüm kazanımları gerek ailesinin kariyeri gerekse de şahsi nüfuzu ile açıklanabilmektedir. Ancak kendisinin bu avantajlarını kullanmadan söz konusu tüm kazanımlarını elde ettiğini söylemekte bir bakıma yerinde görülebilecek bir durumdur.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA HAŞİM BEY'İN BÜROKRASİDE YÜKSELİŞİ VE TRABLUSGARİ VALİLİĞİ

Adliye müfettişliği ile ilk defa taşrada görev alan Mustafa Haşim Bey daha önce de değinildiği üzere beş buçuk aylık vazifesinin ardından atandığı memuriyetin lağvedilmesiyle İstanbul'a geri dönmüştür. İstanbul'a döndükten birkaç gün sonra eski görevine tayin edilmiş ve benzer bir görevle Mahkeme-i Temyiz Azası olarak bu kere İzmir'e teftiş amacıyla gönderilmiştir.¹¹² Ancak bu görevi hakkında yalnızca dönemin basını ve tuttuğu notlarda bilgi mevcut olmakla beraber arşiv suskun kalmaktadır. Buradaki vazifesinde kendi görevleri hakkında tuttuğu kayıtlara göre evvela üç bin yedi yüz kuruş harcırah ile Aydın'a gitmiş ve Aydın Adliyesini ve memurlarını teftiş ettikten sonra asıl hedefi olan İzmir'e doğru yola çıkmıştır. İzmir'deki görevinin esas vazife bölgesi olması sebebiyle burada sekiz gün kaldığını belirten Mustafa Haşim Bey 2 Eylül 1886 (3 Zilhicce 1303) tarihinde görevini tamamlamasının ardından İstanbul'a dönmüştür.

2.1. Adliye Nezareti Başmüddeiumumiliği

İstanbul'a dönen Mustafa Haşim Bey ilk olarak 10 Şubat 1887 (16 Cemazeyilevvel 1304) tarihinde Encümen-i İntihab-ı Memurin-i Adliye'de memur olarak tayin edilmiş lakin kısa süre içerisinde dönemin Temyiz Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi Vekili Rıza Bey'in Başmüddeiumumi olarak tayin edilmesiyle Rıza Bey'den sonra bahsedilen reis vekilliğine Mustafa Haşim Bey tayin edilmiştir. Daha sonrasında 14 Temmuz 1887 (22 Şevval 1304) tarihinde Adliye Nezareti bünyesinde Encümen olarak tayin edilmiştir. Bir müddet daha Adliye Nezareti bünyesinde memuriyet yapmasının ardından kendi isteği üzerine 3 Ağustos 1887 (13 Zilkade 1304) tarihinde Mahkeme-i Temyiz Riyaseti Vükelası vazifesinden istifa ettiğini belirtmektedir.¹¹³ Mahkeme-i Temyiz Azalığı vazifesini yaklaşık iki sene devam ettirdiği bilinmektedir. Bu vazifesinin ardından 29 Mart 1888 (17 Recep 1305) tarihinde ilk olarak yedi bin beş yüz kuruş maaş ile Mahkeme-i Temyiz Baş Müdde-i Umumiliğine tayin edilmiştir. Yeni atandığı memuriyetine geçmesi için şahsına verilen yedi günlük süre zarfında, kendisine

¹¹² Tarik Gazetesi (2 Eylül 1886). *İstanbul Havadisı (İstihbarat-ı Hususiye)*. s. 1.

¹¹³ Mustafa Haşim Bey'in 1886 sonlarında ve 1887 yılı içerisinde yaptığı vazifeler konusunda dönemin basını ve arşiv kayıtları yetersiz bulunmaktadır. Ancak Mustafa Haşim Bey'in kendi görevleri hakkında tuttuğu notlardan aldığı görevler tespit edilmektedir. Bahsedilen tarihler arasındaki görevler EK-5'te mevcuttur.

ilaveten bir vazife daha verilmiş ve kısa süreliğine Bab-ı Ali’de Islahat-ı Adliye Komisyonu Riyasetinde görev almıştır.¹¹⁴

Hukuk alanındaki memuriyetlerinin zirvesini teşkil eden bu yeni vazifesi, esasen Adliye Nezareti bünyesinde yeni teşekkül eden bir sınıftı. Resmi olarak müddeiumumilik 1879 yılında Teşkilat-ı Mehakim Kanunu ile kurulduğu bilinmekle beraber müddeiumumi vazifesi ilk defa 1870 tarihli Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mehakim-i Nizamiyesi hakkında çıkartılan iç tüzükte tanımlanmaktadır.¹¹⁵ Böylece ilk adımı atılan müddeiumumilik kurumunun kuruluş vetiresi 1879 yılına kadar tedrici bir surette gerçekleşmiştir.

Müddeiumumilik için önem arz eden diğer bir gelişme ise 1876 yılında ilan edilen Teşkilat-ı Esasiye’dir. Yasa temelli yönetim düzenine geçmek için atılmış bir adım olan ve Türk Tarihi’nin ilk anayasanın ilan edilmesiyle bu memuriyet anayasal bir temel üzerine oturtulacaktı. Teşkilat-ı Esasiye’ye göre daha sonra teşekkül edilecek olan müddeiumumilerin ilk vazifeleri kamu hukukunun savunucusu olarak tarif edildiği görülmektedir. Diğer yandan müddeiumumilerin kendi içlerindeki derece-kademeleri veya vazifeleri bizzat kanun ile belirleneceği kararlaştırılmıştır. Kuruluşundan önce hem gerekliliği hem de vazifesinin ne olacağı noktasında gelişmeler yaşayan müddeiumumilik, 1879 yılı itibarıyla resmen kurulduğu Adliye Nezareti tarafından ilan edilmiş ve bu göreve ivedilikle tayinler yapılmaya başlanmıştır.¹¹⁶ Kanuni Esasi ile aynı tarihte ilan edilen Mehakim-i Nizamiye’nin Teşkilatı Kanunu-ı Muvakkati’nin ilgili maddesinde İstanbul’da Mahkeme-i Temyiz’de bir baş müddeiumumi, istinaf mahkemelerinin tamamında bir müddeiumumi ve taşra bölgelerde de bir müddeiumumi muavini bulunması kararlaştırılmıştı. Bunun yanı sıra müddeiumumilerin en yetkilisi olan Baş Müddeiumumi’nin vazifesi hakkında bir açıklama bulunmamaktadır.¹¹⁷ Müddeiumumiler ve Baş Müddeiumumiler doğrudan Adliye Nazırı’nın emrinde bulunmakla birlikte tayin ve azilleri de doğrudan Adliye Nezareti tarafından gerçekleştirilmektedir.

Diğer yandan Mustafa Haşim Bey’in tayin edildiği başmüddeiumumilik vazifesi, en temelde müddeiumumilerin ve müddeiumumi muavinlerinin tamamından sorumlu olmaktadır. Bu vazifeden 1880 (1297) tarihli Devlet-i Aliyye-i Osmaniye salnamesinde bahsedilmektedir. İlk

¹¹⁴ Metin içerisinde bahsedilen memuriyetler hakkındaki kayıt için bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212

¹¹⁵ Turan, A. (2021). Osmanlı Devleti’nde Müddeiumumilik (Savcılık) Müessesesinin Kuruluşu Üzerine Bir Tetkik. Ümit Süleyman Üstün & Ebru Tüzemen Atik (Ed.) *Milli Egemenlik ve Hukuk Tbm’nin 100. Yılı Anısına Armağan*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul s. 309-310.

¹¹⁶ Bahsedilen dönem hakkında Osmanlı Devleti’nin Adliyesi için yaptığı çalışmalar ve bu dönemde yaşanan gelişmeler için bkz: Osman. Nuri (1327). *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiyesi ve Siyasisesi*, C: 2, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul s.102-103.

¹¹⁷ Ali Turan, *age*, s. 317-318.

kez bu kaynakta bahsedilen başmüddeiumumilik vazifesine de ayandan Kostaki Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir.¹¹⁸ Ayrıca başmüddeiumumilerin doğrudan müddeiumumilere emrivaki yapma yetkileri olup olmadığı konusu belirsizliğini korumaktadır. Ancak müddeiumumilerden derece ve kademe olarak üstte olmaları sebebiyle gerektiği durumda Adliye Nezaretine veya Adliye Nazırı'na doğrudan müddeiumumiler hakkında şikâyetle bulunabilmekteydiler. Bunun yanı sıra diğer bir vazifeleri de Mahkeme-i Temyiz ile Adliye Nezareti arasında gerçekleşen tüm yazışmaların başmüddeiumumiler aracılığıyla yapıldığı bilinmektedir.¹¹⁹ Buradan anlaşılabileceği üzere Başmüddeiumumi'nin emrinde müddeiumumiler ve müddeiumumi muavinleri vardı.

İşte böylesine sorumluluk gerektiren göreve iki senelik Mahkeme-i Temyiz azalığı vazifesinin ardından atanan Mustafa Haşim Bey, Adliye Nezareti bünyesindeki Başmüddeiumumilik vazifesine 14 Mart 1888 (1 Recep 1305) tarihinde tayin edilmiştir.¹²⁰ Ancak burada da kısa süre kalan Mustafa Haşim Bey sekiz ay sonra 7 Kasım 1888 (3 Rabiulevvel 1306) tarihinde buradaki görevi sonlandırmıştır. Kendisinden boş kalan mevkiye Lebib Efendi'nin geldiği bilinmekle beraber Mustafa Haşim Bey Mahkeme-i Temyiz'in Reis-i Sanisi olarak yeni görevine atanmıştır.¹²¹ Bu tayin adeta bir görev becayişi şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Böylece Lebib Efendi, Haşim Bey'in görevine Haşim Bey'de Lebib Efendi'nin görevine tayin edilmiştir.¹²² Atandığı son görevinde de yedi bin beş yüz kuruş alması kararlaştırılan Mustafa Haşim Bey daha önce de değinildiği üzere "Tarik Maaşı" adıyla aldığı bağımsız bir maaşı daha mevcut idi. Bu maaşı, memuriyet maaşının içerisinde değil şahsına ayrıca verilmekteydi. Tarik maaşı da son görevine atandıktan yaklaşık bir buçuk sene sonra iki yüz seksen beş kuruş olarak belirlenmiştir.¹²³

2.2. Adliye Nezareti Müsteşarlığı

Adliye Nezareti bünyesinde vazifelerine devam eden Mustafa Haşim Bey bu görevine kadar memuriyetlerin 4 Eylül 1890 (19 Muharrem 1308) tarihinde padişah iradesiyle Anadolu Kazaskerliği payesini de elde etmiştir. Bu taltif ile adını özellikle Adliye Nezareti içerisinde

¹¹⁸ Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Salnâmesi, 1297:104

¹¹⁹ Ali Turan, *age*, s. 319-320.

¹²⁰ Gerçekleştirilen tayin için bkz: BOA, İ.DH., 1075/84291, lef 1, 4 ve 6; BOA, İ.DH., 1075/84383.

¹²¹ BOA, Y.A.HUS., 219/3

¹²² Gerçekleştirilen tayin hakkında becayiş-i memuriyet ifadesi geçmektedir. Buradan da hareketle birbirlerinin görevlerine tayin edildikleri anlaşılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: BOA, İ.DH. 1108/86776

¹²³ Metin içerisinde bahsedilen maaşlar ve tayin olunan memuriyetler kendisi tarafından tutulan notlarda yer almaktadır. Bu kayıtlar ekler kısmında mevcut olmakla birlikte kişisel koleksiyonumda mevcuttur. Metin içerisinde maaş hakkındaki kayıt EK-5'te yer almaktadır.

parlatmaya başlayan Mustafa Haşim Bey'e 20 Eylül 1890 (5 Safer 1308) tarihinde birinci rütbeden Mecidi nişanı verilmiştir.¹²⁴

Bununla birlikte bir dizi daha nişan ve maaşına zam alan Mustafa Haşim Bey 15 Ağustos 1891 (9 Muharrem 1309) tarihinde Adliye Nezareti Müsteşarlığı'na on iki bin beş yüz kuruş maaş ile tayin edilmiştir. Her tayininin ardından maaşlarında zam alan Mustafa Haşim Bey, bu tayininin ardından da mutad haline gelen bu durumdan nasiplenmiş ve yeni tarik maaşı üç yüz kuruş olarak belirlenmiştir. Ancak sonrasında bu maaşına büyük bir zam alarak yeni tarik maaşı iki bin beş yüz seksen kuruş olarak kararlaştırılmıştır. Saniyen maaşlarına zam alan Mustafa Haşim Bey görevine nihayetinde başladıktan yaklaşık iki sene sonra memuriyet maaşı olan on iki bin beş yüz kuruşa dört bin altı yüz kuruş daha zam aldığı tespit edilmekle birlikte yeni memuriyet maaşı on yedi bin yüz kuruş olduğu görülmektedir.¹²⁵

Mustafa Haşim Bey'in Adliye Nezareti Müsteşarlığı görevinde iken temel vazifesi olan Adliye Nazırı yardımcılığı veya temsilciliği, bulunduğu dönem itibariyle esnek bir çalışma sistemi olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶ Bu makamda bulunana Mustafa Haşim Bey, dönemin Adliye Nazırı Rıza Paşa'nın rahatsızlanması üzerine 9 Ekim 1894 (8 Rabiulahir 1312) tarihinde padişah iradesi ile on beş gün süre ile onun nazırlık görevinin vekilliği yapmak için vazifelendirildi.¹²⁷

Atandığı yeni memuriyetinde de iki sene boyunca çalışmalarına devam eden Mustafa Haşim Bey bir kez daha taltif edilerek 5 Aralık 1893 (26 Cemazeyilevvel 1311) tarihinde Birinci Rütbeden Nişan-ı Ali Osmani ile taltif edilmiştir.¹²⁸ Daha öncesinde Anadolu Kazaskerliği payesini alan Mustafa Haşim Bey, 12 Mart 1894 (5 Ramazan 1311) tarihinde terfien Rumeli Kazaskerliği payesini de alarak kademesini bir derece daha arttırmıştır.¹²⁹ Bu tarihten bir ay

¹²⁴ Mustafa Haşim Bey'in Anadolu Kazaskerliği payesi elde ettiğine dair kayıt için bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212. Ancak metinde de bahsedildiği üzere padişah iradesiyle bu payenin elde edildiğini kendi görevleri hakkında hazırlanan notlarda yer almaktadır. Bahsedilen notlar ekler kısmında mevcut olmakla birlikte kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'te yer almaktadır.

¹²⁵ Metin içerisinde bahsedilen maaşlar hakkındaki kayıtlar Mustafa Haşim Bey'in kendisi tarafından tutulan notlarda mevcuttur. Bu notlar ekler kısmında mevcut olmakla birlikte kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'te bulunmaktadır.

¹²⁶ Nitekim II. Meşrutiyet'in ilanı ile Adliye Nezareti merkezli birtakım yeniliklerin yapıldığı bilinmektedir. 1909 yılında yapılan bütçe görüşmelerinde bilhassa müsteşar maaşlarının yüksek olmasına muhalefet edilerek görevinin yalnızca imza makamı olarak belirtilmekte ve nezaret içerisindeki kritik işler diğer memurlar tarafından yerine getirilmekteydi. Bunun sonucunda 1911'de çıkartılan nizamname ile Adliye Nezareti Müsteşarı'nın görevlerinde ciddi kısıtlamalara gidildiği görülmektedir. Konu hakkında bilgi için bkz: Tural, E. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezâhip Nezareti'nde Bürokratik Reform. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(2), s. 233.

¹²⁷ Metin içerisinde bahsedilen kayıt Mustafa Haşim Bey'in kendisi tarafından tutulan notlarda mevcuttur. Bu notlar kişisel koleksiyonumda mevcut olup EK-5'te yer almaktadır.

¹²⁸ Nişan hakkında ilgili kayıt için bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212

¹²⁹ BOA, Y. PRK. BŞK., 34/15

sonra müsteşarlık maaşına iki bin dokuz yüz kuruş daha zam alması kararlaştırılan Mustafa Haşim Bey'in yeni maaşı yirmi bin kuruş olarak kaydedilmiştir. Ayrıca maaşına yapılan iki bin dokuz yüz kuruşluk zammın da taşra bölgelerdeki mahkemelerde kullanılması için bütçe içerisinde ayrılmış olan dokuz bin yüz seksen beş kuruştan ödendiği tespit edilmektedir.¹³⁰

Müsteşarlık görevini ifa ederken Mustafa Haşim Bey 21 Nisan 1895 (25 Şevval 1312) tarihinde kendi ifadesiyle “*Vilayat-ı şahaneye tahkik ve tetkik-i ahval namıyla Bab-ı Ali’de teşkil olunan komisyona resen şerefsadır olan irade-i seniyye ile ilaveten memuriyet olarak aza tayin edildim*” demektedir.

Burada Mustafa Haşim Bey bir kez daha teftiş görevine tayin edildiği görülmektedir. Bu konuda kendisine gönderilen bir tezkirede İstanbul’un durumunu incelemek ve tetkik etmek amacıyla oluşturulan teftiş komisyonunun azası olarak zikredilmektedir.¹³¹ Değinilecek bir diğer husus ise şahsına gönderilen tezkirede kendisinden Adliye Müsteşarı olarak bahsedilmesidir. Buradan da anlaşıldığı üzere esasında bu vazife kendisine ilaveten verilen bir memuriyet olabileceği yönündeki ihtimali kuvvetlendirmektedir.¹³²

Teftiş görevine başladıktan dört ay sonra 26 Ağustos 1896 yılında Ermeniler Osmanlı Bankasına silahlı bir baskın düzenlemişlerdi. Mustafa Haşim Bey de bu olayın ardından suçluların yakalanmasıyla birlikte başlatılacak sorgu ve cezalandırmaların yapılması amacıyla Zabitan Müşiri Şakir Paşa’nın başkanlığında oluşturulan komisyona Adliye Müfettişi ünvanıyla 10 Eylül 1896 (2 Rabiulahir 1314) tarihinde memur edilmiştir. Soygunun gerçekleşmesinin ardından yapılan sorgulamalar ve olay hakkında yapılan tüm yazışmalarda kayınpederi Dahiliye Müsteşarı Ahmed Refik Paşa ile birlikte yer aldığı görülmektedir.¹³³ Bu olaydan sonra kurulan komisyondaki görevinin sona ermesinden birkaç ay sonra 3 Mart 1897 (29 Ramazan 1314) tarihinde Mustafa Haşim Bey’e kendi ifadesiyle “*Tesisat-ı Askeriye İanesi*” olarak alüminyumdan bir kıta madalya verildiği kaydedilmektedir. Altı buçuk yıl süre çerçevesinde Adliye Müsteşarı olarak görev yapan Mustafa Haşim Bey kariyerinin en uzun soluklu

¹³⁰ Mustafa Haşim Bey’in maaşına yapılacak zam miktarı ve bu miktarın ödeneceği kaynak ile ilgili belge için bkz: BOA, İ.AZN., 12/10

¹³¹ Konu hakkındaki belge için bkz: BOA, Y. A. HUS., 325/60

¹³² Haşim Bey bu görevde bulunduğu sırada eşine birinci rütbeden Şefkat Nişanı verildiği bilinmektedir. Konu hakkında bilgi için bkz: BOA, İ.TAL., 61/24

¹³³ 1896 yılında Ermeniler tarafından gerçekleştirilen Osmanlı Bankasının soyulması hakkındaki yazışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. MYD., 17/84, lef 1, 3, 5 ve 7. Ayrıca konu hakkında yapılmış müstakil bir çalışma için ayrıca bkz: Doğan, Ş. (2020). Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), s. 341-355. Mustafa Haşim Bey ile Mabeyn Başkatibi Hasan Tahsin Paşa’nın bakanlık olması ve diğer yandan Ahmed Refik Paşa’nın bu kişilerin kayınpederi olması hakkında detaylı bilgi için bkz: Berke Şanlı **agm**, s. 461. Konu hakkında başka bir çalışma için bkz: Örik, N. S. (2019). *Tarih Yazıları*. Bahriye Çeri (Ed.) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.448.

vazifesinden ayrılarak 17 Nisan 1897 (15 Zilkade 1314) tarihinde yeni görevi olan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına tayin edilmiştir.¹³⁴

2.3. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı

Mustafa Haşim Bey'in tayin olduğu Mülkiye Dairesi, Şura-yı Devlet'in beş temel parçasından birisidir. Bu dairede güvenlik ve askeriye ile alakalı görüşülen kararları, tüzükleri ve kanunları müzakere etmekle görevlendirilmiş idi. Ancak zaman içerisinde yaşanan rekabet ve değişen şartlar mukabilinde tıpkı diğer müesseselerde olduğu gibi Şura-yı Devlet'te de birtakım değişiklikler yaşanmıştır. Bu değişikliklerden Mülkiye Dairesi de nasibini almış ve Maarif ve Mülkiye Daireleri, Dahiliye ve Maarif olarak tek çatı altında toplanmıştır. II. Abdülhamid döneminde Mülkiye Dairesi bir kez daha değişikliğe uğramış ve böylece Dahiliye Dairesi topyekûn Mülkiye Dairesi bünyesine entegre edilmiştir. 1897 senesinde bir başka değişiklik ise dairenin vazifesi üzerinden gerçekleştiği görülmekle beraber bu dairenin görevleri arasına mülkiye memurlarının azledilmeleri ve sorgulanmaları vazifeleri bu daireye verildiği bilinmektedir.¹³⁵

¹³⁴ Mustafa Haşim Bey'in metinde bahsedilen görevine tayini ile ilgili kayıt için bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212. Yapılan tayin hakkında ayrıca bkz: BOA, ŞD., 3192/142; BOA, İ. DH., 1345/21

¹³⁵ Akyıldız, A. (2010). Şura-yı Devlet. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.39, s.237-238.

Şekil 3.1. Haşim Bey’in Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı görevinde bulunduğu esnadaki fotoğrafı. Altına oğlu tarafından “*Bu Resim Pederim Haşim Paşa’nın Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azasından İken Alınanlardandır*” ibaresi yazılmıştır.¹³⁶

Mustafa Haşim Bey’in bu göreve son düzenlemeden üç ay sonrasında tayin edildiği görülmektedir. Buradan hareketle kendisinin bahsedilen tarihte mülkiye dairesinin vazifelerinin arttığı bir dönemde göreve tayin edildiği anlaşılmaktadır. Görevine başladıktan bir buçuk ay sonra 1 Mayıs 1897 (29 Zilkade 1314) tarihinde kendi kayıtlarından tespit edildiğine göre padişah iradesiyle kendisine maaşından bağımsız yirmi bin kuruş verildiği kaydedilmektedir.¹³⁷ Bu meblağın Mustafa Haşim Bey’e ödenmesi noktasında yapılan yazışmalardan hareketle müsteşarlık maaşına muadil olmak suretiyle Sivas Valisi Hasan Paşa’dan ve diğer birtakım

¹³⁶ Mustafa Haşim Paşa’nın oğlu Yusuf Bey tarafından muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşabilen fotoğraflardan birisidir. Fotoğraftaki nottan, Paşa’nın fotoğrafı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi görevinde iken çekildiği anlaşıyorsa da kendisi bu göreve birçok defa tayin edildiği için kesin tarihi bilinmemektedir. Bu fotoğrafta şahsi koleksiyonunda mevcuttur.

¹³⁷ Metin içerisinde bahsedilen kayıt Mustafa Haşim Bey’in kendisi tarafından tutulan notlarda mevcuttur. Bu not EK-5’te bulunmaktadır.

mazuliyet maaşlarından elde edilen birikimle ödendiği anlaşılmaktadır.¹³⁸ Bunun yanında yine bu görevi esnasında da taltifata uğrayan Mustafa Haşim Bey, 12 Mayıs 1897 (10 Zilhicce 1314) tarihinde Murassa Nişan-ı Osmani elde etmiştir.¹³⁹

Diğer yandan ulaşılan kayıtlardan hareketle Haşim Bey'in maaşlarının düzenli ödenmesi gerektiği hususunda bir padişah iradesinin mevcut olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁰ Bu görevi esnasında da yalnızca nişan almadığı bilinen Mustafa Haşim Bey, kendi kayıtlarında ifade ettiğine göre 20 Şubat 1898 (28 Ramazan 1315) tarihinde Altın ve Gümüş İmtiyaz Madalyaları elde ettiği görülmektedir. Aynı zamanda bu vazifesindeyken kendi kızlarına Üçüncü Rütbeden Şefkat Nişanı verildiği görülmektedir.¹⁴¹

2.4. Trablusgarb Valiliği

Mustafa Haşim Bey'in beş buçuk ay süren Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği görevinin ardından İstanbul'dan uzaklaştığı veya diğer bir deyişle taşra bölgedeki en uzun süreli vazifesi olduğunu söylemek mümkündür. Tarihler 20 Şubat 1899 (9 Şevval 1316)'u gösterdiğinde mevcut Trablusgarb Valisi Namık Paşa'nın¹⁴² halefi olarak tayin edilmiştir¹⁴³. Eski Vali Namık Paşa'nın buradaki vazifesinden neden ayrıldığı hakkında ihtilaflı bir durum söz konusudur. Ayrıca, onun Trablusgarb Valiliği görevinden ayrılmasının ardından hakkında yapılan şikayetler dikkate alındığında, bir suç isnadı nedeniyle mi yoksa doğrudan devletin takdiriyle mi başka bir vilayetin valiliğine tayin edildiği meselesi tartışmalı görünmektedir. Bu bağlamda Mustafa Haşim Bey'in buraya tayininden evvel çözülmesi gereken bir problem olarak göze çarpan bu ihtilaflı durum diğer yandan Mustafa Haşim Bey'in valiliği öncesinde müessesenin ahvali hakkında fikir sahibi olunması açısından oldukça önem arz etmektedir.

2.4.1. Mustafa Haşim Bey'in Halefi Namık Paşa Hakkındaki İddialar

Haşim Bey'in halefi Namık Paşa'nın aktif valiliği süresinde doğrudan şahsı hakkında herhangi bir şikayet yapılmadığı görülmektedir. Ancak kendisinin başka bir valiliğe tayin edilmesinden kısa süre sonra kendi valiliği döneminde Trablusgarb İstinaf Mahkemesi Reisi olan Mustafa Raşid tarafından şahsı ve valiliği döneminde yaptıkları hakkında birtakım ihbarlar

¹³⁸ Konu hakkındaki belgeler için ayrıca bkz: BOA, BEO., 949/71107, lef 1 ve 3

¹³⁹ BOA, BEO., 957/71735; BOA, İ. TAL., 112/110

¹⁴⁰ BOA, İ. HUS., 55/8

¹⁴¹ Mustafa Haşim Bey'in kızlarına verilen Şefkat Nişanına dair belge için bkz: BOA, İ. TAL., 127/91

¹⁴² Trablusgarb'ın Mustafa Haşim Bey'den önceki valisi olan Namık Paşa "Küçük" veya "El Sagir" lakabıyla anılmaktaydı. Aynı zamanda oldukça dindar bir kişi olduğu da bilinmekteydi. 1899 yılında atandığı Bağdat Valiliğini 1902 yılına kadar sürdürmüştür. Detaylı bilgi için bkz: Bayatlı, N. (2005). Osmanlı Döneminde Bağdat Valileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (158), s. 200.

¹⁴³ BOA, BEO., 1269/95128; BOA, ŞD., 3193/91

yapıldığı tespit edilmektedir.¹⁴⁴ Mustafa Raşid'in yaptığı bu ihbar Şura-yı Devlet'e bir dilekçe olarak sunulduğu görülmekle beraber Namık Paşa ve onun idaresi hakkında pek çok suçlama içermektedir. Bu suçlamaların yer aldığı 20 Ocak 1898 (26 Şaban 1315) tarihinde gönderilen “*Afrika çölünden vacibü't-tedkik bir nida-yı hakikat edadır.*” başlıklı dilekçede Namık Paşa hakkında yer alan iddialar sıralanırken daha önceki kariyeri boyunca mülkiye, adliye ve siyaset bağlamındaki müesseselerde herhangi bir görev almaması sebebiyle tecrübesiz olduğu ve bu durumundan ötürü takdir göremediği ifade edilmektedir. Diğer yandan idarede ve hukukta yönetim noktasında yetersiz olduğu iddia edilmektedir. Namık Paşa'nın bu tecrübesizliklerinin üzerine bir de valilik vazifesinin nasip olmasıyla beraber ne yapacağını adeta şaşırıldığını iddia eden Mustafa Raşid, Namık Paşa'nın etrafında bazı serserilerin doluştuğunu bildirerek bu kişilerin adeta imtiyazlı bir kadro oluşturduğunu ileri sürmektedir. Teşekkül eden bu menfaatçi kadronun Namık Paşa'yı etkisi altına aldığını ve kendisinin bu sebepten ötürü her gün başka bir halde olduğu belirtilerek vilayet idaresini günden güne zarara uğrattığı ve müesseseye tahribat yapıldığı iddia edilmektedir.

Mustafa Raşid'e göre Namık Paşa'nın içerisinde bulunduğu bu durumuylla hizmet süresi boyunca elde tutulacak eserler meydana getiremeyeceği anlaşıldığı ifade edilmektedir. Namık Paşa hakkında ortaya atılan iddialar bununla kalmayıp daha da ciddileşmektedir. Zira kendisinin, saray çevresindeki tanıdıklarından talimatname kaleme alma usulünü öğrendiği; bu yöntemi valiliği sırasında kullanarak Trablusgarb'ta çeşitli hizmetlerin yürütüldüğü izlenimini vermeyi amaçladığı ve bu suretle padişahı yanılttığına dair ifadelerin yer aldığı görülmektedir. Dahası bu talimatnameler ile Trablusgarb'ta birtakım icraat ve ıslahatların yapıldığı belirtilerek bu bağlamda Mabeyn-i Hümayun'a bu konu kapsamında sık sık yazılar gönderilmektedir. Örneğin Trablusgarb'ta tramvay, demir yolları, kışlalar yapılıyor, çeşitli kaynaklardan sular getiriliyor, vilayetin maarifi daha iyi duruma getiriliyor, Vali beş vakit namazını camide kılıyor ve herkesle haşır neşir olduğu için herkes ona selam veriyor, herkesin yüzüne tebessümle bakıyor minvalinde ifadelerin yer aldığı yazılarla Namık Paşa'nın Trablusgarb'ın durumunu iyi gösterme çabasına giriştiği ifade edilmektedir. Buna ek olarak, söz konusu hizmetlerin büyük bir kısmının henüz fiilen hayata geçirilmediği ya da bahsedilen faaliyetlerin gerçekleştirdiği söylenmesine rağmen, ciddi bir adım atılmadığı belirtilmektedir. Bu faaliyetlere dair makaleler yayımlandığını ve bu makalelerin de Trablusgarb, Mısır, Tunus gibi gazetelerde neşrettirildiği de ilaveten kaydedilmektedir.

¹⁴⁴ Namık Paşa'nın valiliği döneminde yapıldığı iddia edilen suistimaller ve bu konuda yapılan ihbarın kim tarafından gerçekleştirildiği hakkında bkz: BOA, ŞD., 2331/19, lef 7.

Bu iddiaların yanında Namık Paşa döneminde vücuda getirilerek yaptırılan bir eserden bahseden Mustafa Raşid, onun selefi olan ve Avrupa’da mühendislik eğitimi alan ancak adını belirtmeyen bir validen bahsetmektedir. Bahsedilen valinin döneminden kalan ve hala sağlam olduğu iddia edilen bir saat kulesinin Namık Paşa tarafından sebepsiz yere yıktırılarak daha fazla masraf ile bir saat kulesi yaptırıldığı yazılmaktadır. Diğer yandan vilayet genelinde memurların iki yıllık birikmiş maaşlarının istendiği de iddia edilenler arasında yer almaktadır. Bunun yanında her gün birçok defa vilayetin asker ihtiyacından ötürü kumandanlıktan tezkirelerin geldiği de belirtilmektedir. Hakkındaki şikayetler bu kadarla kalmayan Namık Paşa’nın iddiaya göre bazı önde gelen bedevilere ve bölge insanına liyakat şartını rafa kaldırarak memuriyetler verdiği ve özellikle birtakım yargısız ve tahkiksiz yargılamalarda bulunduğu ifade edilmektedir.¹⁴⁵ Mustafa Raşid’in Şura-yı Devlet’e gönderdiği ilk dilekçede hakkındaki şikayetler genel olarak usulsüzlük, adam kayırma ve yalan beyanatta bulunma şeklinde sıralanabilir.

Mustafa Haşim Bey selefi hakkında böylesine ciddi iddiaların olduğu ve düzenin adeta yok olma derecesine gelindiğini iddia eden bir durumda Trablusgarb’a Vali tayin edilmiştir. Mustafa Raşid’in iddialarından hareketle oldukça kötü bir yönetim sergileyen Namık Paşa’nın Bağdat Valiliğine tayin edilmesiyle birlikte Trablusgarb Valiliğine Mustafa Haşim Bey 20 Şubat 1899 (9 Şevval 1316) tarihinde tayin edilmiştir.¹⁴⁶ Mustafa Haşim Bey’in yeni görevine tayininin ardından kendisinden boş kalan Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi azalığına ise Girit vali müşaviri İsmail Bey’in tayin edildiği kaydedilmektedir.¹⁴⁷ Ayrıca Mustafa Haşim Bey’in azalık görevinde iken kalan sekiz bin kuruşun altı bin kuruşu İsmail Bey’e verildiği anlaşılmakla beraber geriye kalan iki bin kuruş ise Mülkiye Dairesi Azalarından olan Salih Raşid Efendi’nin maaşına ilave edilmiştir.¹⁴⁸ Tayinin gerçekleştiği gün içerisinde Bağdat Valiliğine tayin edilen Namık Paşa ve Trablusgarb Valiliğine tayin edilen Mustafa Haşim Bey için birer padişah iradesinin gerekli olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan Mustafa Haşim Bey’in Trablusgarb’a vararak devir teslim yapılmadan Namık Paşa’nın buradan ayrılması gerektiği de bildirilmektedir. Namık Paşa’nın ise Trablusgarb’taki devir teslim töreninin

¹⁴⁵ Metin içerisinde bahsedilen kişilerin memuriyetlere tayini ve yargısız ve tahkiksiz yargılamaların kimler için yapıldığı hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, ŞD., 2331/1, lef 1 ve 2.

¹⁴⁶ Mustafa Haşim Bey ve Namık Paşa’nın bahsedilen valiliklere tayin edildiklerine dair belge için bkz: BOA, BEO., 1269/95147

¹⁴⁷ BOA, BEO, 1274/95494

¹⁴⁸ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, ŞD., 3193/94

ardından Bağdat'a giderek Ataullah Paşa¹⁴⁹ ile devir teslim töreni gerçekleştirmeden Ataullah Paşa'nın da makamından ayrılmaması gerektiği ifade edilmektedir.¹⁵⁰

2.4.2. Trablusgarb Valiliği Memuriyetine Başlaması

Mustafa Haşim Bey'in tayinin ardından meşgul olduğu ilk iş eski Vali Namık Paşa döneminde yaşanan hadisenin çözüme kavuşturulmasıdır. Ancak bu sorunun çözümü tedrici bir şekilde çözülebilmiştir. Namık Paşa'yı pek çok sebepten ötürü Şura-yı Devlet'e şikayet eden Mustafa Raşid'in de 1 Mayıs 1899 (20 Zilhicce 1316) tarihli bir belgeden hareketle ciddi bir suç işlediği tespit edilmiştir. Bahsedilen belgenin içeriğinden hareketle Mustafa Raşid ve Ahmed Efendi'nin müşterek hareket etmek suretiyle Namık Paşa'nın valiliği döneminde onun mührünü taklit ederek birtakım belgeler hazırladıkları tespit edilmiş ve bu sebeple her ikisi de Fizan'a sürgüne gönderilmişlerdir.¹⁵¹ Söz konusu hadisenin tespit edilmesinin ardından gerekli tahkikatlar sürdürülürken, işlenen suçun failleri arasına bir kişinin daha dahil olmasıyla meselenin kapsamının genişlediği görülmektedir.¹⁵² Nitekim bir süre sonra, Trablusgarb'ın eski valisi Namık Paşa'nın özel katibi Osman Efendi'nin de söz konusu hadisenin failleri arasında yer aldığı anlaşılmış; bunun üzerine derhal gerekli incelemelerin başlatılmasına karar verilmiştir.¹⁵³

Osman Efendi'nin meseleye dahil olmasıyla birlikte işlenen suçun icrası hakkındaki raporlar tekrardan düzenlendiği anlaşılmaktadır. Daha önce Mustafa Raşid ve Ahmed Efendi'nin mühür taklidi suçunu işledikleri ve bu nedenle sürgün cezasına çarptırıldıkları tespit edilmişse de Osman Efendi'nin olaya dâhil olmasıyla birlikte söz konusu kişilerin fail sıfatından çıkarak azmettirici konumuna geçtikleri anlaşılmaktadır.¹⁵⁴ Ancak Mustafa Raşid ve Ahmet Efendi kısa süre içerisinde affedilerek Trablusgarb'taki ikametgahlarına geri döndükleri kaydedilmektedir.¹⁵⁵ Yaşanan son gelişmelerin ardından olayın asıl faili olan Osman Efendi hakkında ilk etapta doğrudan sürgün kararı olduğu verildiği tahmin edilmektedir.¹⁵⁶ Sürgünde

¹⁴⁹ Bağdat'ın Namık Paşa'dan evvelki valisi olmakla birlikte eski kadılardan olup hukuki olarak oldukça tecrübeli ve kanunları oldukça iyi bilen ancak ihtiyar bir vali olduğu bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Nilüfer Bayatlı **agm**, s. 200.

¹⁵⁰ Metin içerisinde belirtilen valilikler, bu valiliklere yapılan tayinler ve buradaki valilerin devir teslim törenleri için yapılması emredilen hususlar hakkında bilgi için bkz: BOA, BEO., 1269/95153.

¹⁵¹ Metin içerisindeki suçun ve işleyen kişilerin yer aldığı belge için bkz: BOA, DH. MKT., 2195/61

¹⁵² Osman Efendi'nin de meseleye dahil olduğunun tespit edildiği belge için bkz: BOA, DH. MKT., 2195/61

¹⁵³ BOA, DH. MKT., 2270/140.

¹⁵⁴ Mustafa Raşid ve Ahmed Efendi'nin azmettirici ve Osman Efendi'nin suçu asıl işleyen kişi olduğuna dair belge için bkz: BOA, DH. MKT., 2182/106

¹⁵⁵ Konu hakkında alınan kararlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, ŞD., 2331/19, lef 5

¹⁵⁶ Buradaki durumun tahmin olarak belirtilmesinin nedeni Osman Efendi'nin hangi bölgeye sürgüne gönderildiğine dair herhangi bir kayıt mevcut olmamasından kaynaklanmaktadır.

bulunan Osman Efendi hakkında 27 Nisan 1899 (16 Zilhicce 1316) tarihli telgraftan anlaşıldığına göre kendisinin Trablusgarb Müddeiumumiliği'nin talebi ile Trablusgarb'a gönderilmek üzere yola çıkartıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁷

Esasen Mustafa Haşim Bey'i Trablusgarb'ta bekleyen problemler arasında yalnızca dahili değil aynı zamanda harici meseleler de bulunmaktaydı. Yaşanan son hadiseyle birlikte Mustafa Haşim Bey Trablusgarb'a böylesine karışık durumda tayin edilerek görevine başladığı görülmektedir. Nihayetinde tayin haberinin kendisine tebliğinin ardından Mustafa Haşim Bey'in vilayete ivedilikle gönderilmesi istenmiş zira selefi Namık Paşa'da Bağdat Valiliğine tayin edilmiştir. Bu sebeple gerekli devir teslim ve teşrifatın yerine getirilmesi amacıyla bu hızlı hareket edilme emrinin verildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁸

Diğer görevlerinde de sıkça karşılaşıldığı gibi bu görevine tayin edildikten bir gün sonra da maaşı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı vazifesinde aldığı maaşına zam yapılması kararlaştırılarak valilik süresince alacağı maaşı otuz bin kuruş olarak belirlenmiştir. Ayrıca Trablusgarb'a giderken kendisine otuz bin kuruş harcırah¹⁵⁹ ödendiği de kaydedilmektedir.¹⁶⁰ Diğer yandan kendisine ödenen otuz bin kuruş maaşın ilk etapta azalık görevindeyken aldığı yirmi bin ve valilik maaşında alacağı on sekiz bin kuruşa on iki bin kuruşluk zam yapılması zaruri görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu çerçevede 20 Şubat 1900 (8 Şubat 1315) tarihinde yeni görevine tayin edilen Mustafa Haşim Bey'in önceki yedi gün için kendisine günlük maaş istihkak hakkı tanınmıştır. Böylece şahsına verilen harcırah ve maaş hakkı ile alacağı toplam miktar otuz beş bin kuruş olarak belirlenmiş ve bu para kendisine tek seferde topluca verilmiştir.¹⁶¹ Yeni vazifesine tayin edildikten on iki gün sonra 4 Mart 1899 (21 Şevval 1316) tarihinde Mustafa Haşim Bey'e ehliyet ve liyakat sahibi olduğu belirtilerek murassa Mecidi Nişanı takdim edilmiştir.¹⁶²

Bu zaman dilimi içerisinde Mustafa Haşim Bey'in görev süresinin henüz ilk günlerinde Zendi¹⁶³ hâkimi tarafından Trablusgarb'a hediye olarak beş kaplan postu ve zürafa gönderildiği

¹⁵⁷ BOA, DH. MKT., 2212/140

¹⁵⁸ BOA, BEO., 1269/95155

¹⁵⁹ Mustafa Haşim Bey'in Trablusgarb Valiliği vazifesinde iken alacağı maaşın otuz bin kuruş olduğunu ve aynı zamanda otuz bin kuruş harcırah olarak vilayete gittiğini kendi görevlerine dair tuttuğu kayıtlarda da yer almaktadır.

¹⁶⁰ BOA, BEO., 1269/95148

¹⁶¹ Mustafa Haşim Bey'e verilen maaşlar ve harcırah hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. MKT., 2168/105; BOA, DH. MKT., 2168/103; BOA, BEO., 1274/95478

¹⁶² Mustafa Haşim Bey'e verilen Mecidi Nişanı hakkındaki belgeler için bkz: BOA, İ. TAL., 167/31; BOA, BEO., 1278/95848

¹⁶³ Günümüzde Shendi, Şandi veya Shandi gibi çeşitli isimlerle anılan ve Sudan'ın kuzeyinde yer alan bir şehirdir.

kaydedilmektedir. Gönderilen bu hediyeler Haşim Bey'in valiliği döneminde aldığı ilk ihsanlar olmakla birlikte bunlara karşılık olarak ne gönderileceği konusunda kararsız kalınmış ve bu durum İstanbul'a bir şifre olarak bildirilmiştir. Durumun bildirildiği belge içerisinde bu hediyelerin kabul edilirse ne şekilde bir karşılık verileceği, kabul edilmemesi halinde yapılması gereken hareketin ne olacağı gibi sorular evrak içerisinde belirtilmektedir. Ayrıca tartışılan bir diğer husus ise bu hediyeler karşılığında gönderen kişiye bir nişan ile taltifi konusunun da bildirildiği görülmektedir.¹⁶⁴

Mustafa Haşim Bey'in görevine başlamasıyla birlikte Trablusgarb'ta alakadar olduğu ilk iş esasında kendisinden evvel planlanan bir bankanın kurulması olmuştur. Nitekim padişah iradesi ve talimatı gereği bu vilayete bir banka açılması hususunda bir layiha gönderilmiştir. Bunu müteakiben kurulması planlanan bankanın teşekkül sürecine ilişkin ilk adımın Şûrâ-yı Devlet Maliye Dairesi tarafından konuya dair bir mazbatanın hazırlanarak ilgili makamlara sunulması şeklinde başladığı anlaşılmaktadır.

Trablusgarb Vilayetinde ilk defa bir banka teşekkülüne bu dönemde karar alınmıştır. İlâveten bu bankanın sermayesinin sağlanması için de birtakım kaynaklar aranmaya başlanmıştır. Ancak bu konuda gerek içerisinde bulunulan dönem gerekse de vilayetin durumu¹⁶⁵ sebebiyle sermaye bulunması noktasında birtakım sıkıntılar yaşandığı görülmektedir. Bu çerçevede vilayete banka kurulması hakkındaki padişah talimatının sureti hızlıca gönderilmiş ve bir sonraki aşama olan sermaye aranması sürecine geçilmiştir.¹⁶⁶

Nihayetinde sermaye arayışı konusunda pek çok fikir ortaya atılmış ve bazı yöntemlerin de sonuçsuz kalmasıyla birlikte bölgedeki eşrafın ve zenginlerin bir araya gelerek bir fon oluşturması suretiyle bu bankaya sermaye sağlaması kararı alındığı tespit edilmektedir.¹⁶⁷ Konuya dair 12 Aralık 1898 (30 Teşrinisani 1314) tarihinde bir tezkire verilerek hızlı bir bilgilendirme yapılması belirtilerek yapılan ıslahat hakkında gerekli tetkiklerin yapıldığı belirtilmiştir. Diğer yandan bu bankanın açılışında yalnızca Ticaret ve Nafia Nezareti sorumlu olduğu bildirilmektedir. Ayrıca açılacak olan yeni banka için Ziraat Bankasından akçe tedariki yapılmasının imkansız olduğu bildirilmiştir. Ardından tekrar bir tezkire verilmiş ve tezkiredeki ifadeye göre "*Rehin-i İlm-i Sami-i Hıdivileri rehin gösterilerek*" Trablusgarb Vilayeti olarak

¹⁶⁴ BOA, Y. PRK. UM., 45/49

¹⁶⁵ Vilayetin durumu ifadesiyle Trablusgarb'ın içerisinde bulunduğu siyasi durum kastedilmektedir. Bölgedeki Fransız ve İtalyan kuvvetlerinin varlıkları ve Mustafa Haşim Bey'in durumu hakkında yer alan bir gazete haberi için bkz: Kanun-i Esasi Gazetesi (13 Mart 1899) Millete su-i kusur Hamidiye Berahin-i Cedide. s. 1.

¹⁶⁶ Kurulacak olan yeni bankanın sermayesi hakkında yapılan yazışmalar hakkında yapılan evrak trafiği ve süreç hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. TMİK. S., 22/73, lef 1,3,4 ve 5.

¹⁶⁷ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. TMİK. S., 19/89, lef 1,2,4,6 ve 8.

Ziraat Bankasından akçe tedariki lüzumunun olduğu belirtilmiştir. Sonuç olarak kurulacak olan bankanın sermayesi konusunda en başından beri pek çok yöntem denenmiş ancak çoğunlukla sonuçsuz kaldığı anlaşılmıştır. Netice itibariyle vilayete kurulacak olan bankanın sermayesinin Trablusgarb'ın mal sandığında bulunan “*Matlubat-ı atikasından*” borç parayla bu bankanın sermayesinin sağlanması kararının alınarak çözüme kavuşturulduğu görülmektedir.¹⁶⁸

Görüldüğü üzere Mustafa Haşim Bey'in daha vilayete tayin edilmeden önce bu kararın alındığı görülmektedir. Banka kurulması hakkındaki kararın ve faaliyetlerin ivedilikle yapılması gerektiği defalarca beyan edilmiş lakin istenilen hız sağlanamamıştır. Bu noktada özellikle kurulacak bankaya aranan sermaye için pek çok çözüm yolu aranması bu hızı baltalayan en önemli etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan bölgedeki mevcut durumun artık şartlara uyum sağlayamadığını ve ihtiyaçlara cevap veremediği anlaşılmıştır. üzerine Adliye Nezareti tarafından bölgeye bir müfettiş görevlendirilerek vilayetin ihtiyaçlarına binaen birtakım ıslahat çalışmaları tertip edileceği ön görülmektedir.¹⁶⁹ Böylece valilik vazifesi sürecinde ilk ayını geride bırakan Mustafa Haşim Bey'in yoğun bir programa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan kendisinin selefi Namık Paşa hakkında ortaya atılan iddialardan ders çıkarmış olacaktır ki geldiği andan itibaren eski dönemden kalan meseleleri derhal halletme yoluna gittiği anlaşılmaktadır.

2.4.3. Trablusgarb'ta Harici Meseleler

Mustafa Haşim Bey'in valilik vazifesinin ilk vetiresine, kendisinin yaşadığı hadiseler ve vilayetin valilik müessesesinin durumu üzerinden değinilmiş ve bir değerlendirme yapılmıştır. Bunun yanında ele alınması gereken bir başka husus mevcuttur. Bu husus ise Trablusgarb'ın mevcut siyasi durumudur. Bu konuda daha öncesinde de değinildiği üzere vilayetin bir ıslahat programına ihtiyacı olduğu açıktır. Bu noktada bir diğer mesele de dünya siyaseti politikaları içerisindeki Trablusgarb'ın durumudur. Nitekim vilayette Haşim Bey'in valiliğinden önce ve sonrasında birçok sömürgeci tavrı sergileyen devletlerin faaliyetleri olduğu bilinmektedir. Bilhassa İtalya, İngiltere ve Fransa gibi devletlerin bölgede sömürgeci politika gereğince faaliyetlerde bulunduğu görülmektedir. Bu faaliyetlerden ötürü özellikle 1899 senesinin nisan ayında Trablusgarb'tan İstanbul'a çok defa vilayette herhangi bir problem

¹⁶⁸ Trablusgarb'a açılacak olan yeni banka için daha detaylı bilgi için bkz: BOA, ŞD., 2690/30. Belgenin bazı bölümlerinde tahribat olması hasebiyle birkaç okunamayan kelimeler ve cümleler olmasına neden olmuştur. Ancak bu durum konu bütünlüğünü bozmamış elde edilen bilgilerden hareketle bir paragraf kaleme alınmıştır.

¹⁶⁹ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. TMIK. S., 19/89, lef 5.

olmadığına dair vilayetin ahvali ve güvenliği hakkında pek çok defa bilgilendirme yapılmaktaydı.¹⁷⁰ Trablusgarb özelinde nisan ayı içerisinde dikkat çeken bir diğer husus ise özellikle siyasi olarak diğer devletlerle ilişkilerin artmasıdır. Zira bu ay içerisinde vilayetteki konsolosluklarla temaslar oldukça artmış ve bölgenin asayişinin temini hususunda birtakım önlemler alınmasının gerekliliğinin vurgulandığı anlaşılarak bu çerçevede önlemler alınmaya başladığı görülmektedir.

Bu minvalde aynı zaman dilimi içerisinde Paris'te basılan *Le siècle* gazetesinin 2 Nisan 1899 (21 Zilkade 1316) tarihli nüshasında yer alan haberde Almanya İmparatoru Wilhelm'in şahsi kararı üzerine Trablusgarb'a istihkamlar inşası yapılmasına karar verildiği ilan edilmektedir.¹⁷¹ Buradan da anlaşıldığı üzere bölgedeki çeşitli alanlardaki imar faaliyetlerinin tamamı Osmanlı Devleti tarafından yapılmamaktaydı. Almanların bu vilayete yapmak için karar aldıkları istihkamlar ise kendi siyasi amelleri doğrultusunda olduğu anlaşılmaktadır. Zira içerisinde bulunulan tarih ve duruma göre Trablusgarb Savaşı'ndan on bir yıl önceden bölgede Avrupalı devletlerin tedricen faaliyete geçtiği görülmektedir. Almanların bölgedeki imar faaliyeti ile bir diğer amacı da bölgedeki varlığını İtalya, İngiltere gibi diğer devletlere göstermek olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede en aktif faaliyette bulunan ve esasında en çok temasta bulunulan İtalya'dır. İtalyanlar ise nisan ayı başlarında Trablusgarb'a bir posta şubesi açmak için teşebbüslerde bulunmaları ile Mustafa Haşim Bey'in valiliği dönemindeki ilk faaliyetlerini gerçekleştirdikleri görülmektedir. Kurulması yönünde teşebbüslere girişilen posta şubesinin bütün işleri Şura-yı Devlet tarafından yürütülmesi karar alınmıştır.

Bu kararın ardından konu hakkındaki padişah iradesinin çıkması ile birlikte Şura-yı Devlet'ten alınan evrak üzerine bu meselede bir problem olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bahsedilen evrakta yalnızca İtalya'nın Trablusgarb'ta bir posta şubesi tesisinden ibaret olmayıp Washington'daki İttihad-ı Postasının geleceğini etkileyeceği bildirilmekteydi. Bu sebeple posta şubesi işinin İtalya ile bir sonuca bağlanması için Şura-yı Devlet tarafından tetkik yapılması için bir tezkire verildiği anlaşılmaktadır.¹⁷² Netice itibariyle bahsedilen posta şubesinin İtalya ile karşılıklı olarak bir çözüme kavuşturulmasından hareketle aslında anlatılmak istenenin esasında işin değerini arttırmak için bu doğrultuda verilen rızaya ters hareket etmeyerek aksine

¹⁷⁰ Metin içerisinde bahsedilen Trablusgarb'ın güvenliğine dair İstanbul'a gönderilen vilayetteki durum hakkındaki belgeler için bkz: BOA, DH. ŞFR., 233/117; BOA, DH. ŞFR., 234/44

¹⁷¹ Konu hakkındaki belge için bkz: BOA, Y. PRK. TKM., 41/69

¹⁷² Kurulması planlanan posta şubesi hakkında teferruatlı bilgi için bkz: BOA, Y. A. HUS., 394/54

kolaylık sağlayarak yapılacak işe maddi veya manevi herhangi bir zarar getirilmemesi emredilmektedir.¹⁷³

Görüldüğü üzere birçok faaliyetin meydana getirildiği, diğer yandan da birçok alanda yapılacak faaliyetler için birtakım planlamalar yapılmaktadır. Ancak unutulmamalıdır ki bunların tamamı devlete maddi anlamda bir külfet olarak yansımaktadır. Bunun yanında bahsedilen dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nde bazı vilayetlerde Maliye Nezareti'ne göre zıt yöntemler takip edilmesi ve nezaret ile sık sık temasa geçerek kaynak talep etmek gibi durumlar baş göstermiştir. Bu durumun devamı sakıncalı görüldüğünden Osmanlı Devleti'ndeki bazı valiliklere yapılan ödemelerde veya harcamalarda usule uygun ve tutarlı hareket etmeleri amacıyla otuz beş farklı vilayete ve sancağa ¹⁷⁴ 1 Mayıs 1899 (20 Zilhicce 1316) tarihinde bir tebliğ yapıldığı görülmektedir.¹⁷⁵ Bu gelişmeler Trablusgarb genelinde bir taraftan vilayetin dahili ve harici güvenliği sağlanmaya çalışılmakta olduğunu diğer taraftan da maddi olarak zarara uğramaması için birtakım çabalara girişildiğini göstermektedir.

Daha önce de değinildiği üzere belirtilen zaman dilimi içerisinde bölgede özellikle İtalya, İngiltere ve Fransa'nın siyasi faaliyetleri ve bu bağlamda aldıkları kararlardan hareketle oldukça hareketli olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Paris'te yayımlanan La Liberté gazetesinin 6 Nisan 1899 tarihli haberi hem Trablusgarb açısından hem de İngiltere, Fransa ve İtalya'nın siyasi amelleri açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Yayımlanan haberde, İngiltere ile Fransa'nın bir ittifak kurduğu ve kurulan bu ittifakın İtalyan kamuoyu üzerinde oldukça etki ettiği olduğu belirtilmektedir. Haberin her ne kadar konudan uzak olduğu düşünülse de özellikle Trablusgarb'ta en aktif hareket eden devletin İtalya olması konu hakkında dolaylı olarak alakadar olunmasını beraberinde getirmektedir. Haberde değinildiği üzere İngiltere-Fransa ittifakının İtalya'nın kamuoyunda birtakım değişikliklere sebep olduğu ifade edilmekle beraber yaşanan değişimin İtalya'nın Trablusgarb'taki faaliyetlerine yansıtacağı ön görülmektedir. Ancak aynı haber içerisindeki açıklamalardan anlaşıldığına göre vilayette hangi devlet olursa olsun ve hangi devlet burada kendi siyasi amellerine göre hareket ederse etsin Trablusgarb halkının Osmanlı Devleti'ne bağlı kalacağı ifade edilmektedir.¹⁷⁶

¹⁷³ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, İ. HUS., 73/129

¹⁷⁴ Bu vilayetler: Edime, Erzurum, İškodra, Atina, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Cezair-i Bahr-ı Sefid, Hicaz (üzeri çizilmiş bir şekilde), Halep, Hüdavendigar (Bursa), Diyarbekir, Selanik, Suriye, Sivas, Trablusgarb (üzeri çizili bir şekilde), Trabzon, Kastamonu, Kosova, Konya, Mamuretülaziz (Elazığ), Manastır, Musul, Van, Yanya, Yemen (üzeri çizili bir şekilde), İzmit, Bingazi (üzeri çizili bir şekilde), Biga, Çatalca, Zor ve Kudüs Vilayetleridir. Vilayetlerin yazılı olduğu belge için bkz: BOA, BEO., 1290/96680, lef 3.

¹⁷⁵ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, BEO., 1290/96680

¹⁷⁶ Konu hakkında daha detaylı malumat için bkz: BOA, Y. PRK. TKM., 42/5

Haziran ayının sona ermesi ile birlikte bölgedeki gergin atmosfer hakimiyetini her geçen gün daha fazla hissettirmektedir. Bu noktada daha önce bölgedeki yabancı devletlerin faaliyetleri en temel noktayı teşkil etmekteydi. Temmuz ayına girilmesiyle birlikte sadece hissedilen hava değil bölgedeki siyasi hesaplaşmaların da daha çok kızışmaya başladığı görülmektedir. Hatırlanacağı üzere daha öncesinde Trablusgarb'ta İtalyanların bir posta şubesi açma planı olduğu ve bu planlarını başarıya ulaştırarak vilayete kendi postalarını açtıkları malumdur. Bu zaman dilimi içerisinde evvela sahada veya diplomaside mücadele edilmek yerine basın yoluyla vilayette birtakım hareketlere girişildiği anlaşılmıştır. Basın üzerinden de birtakım sloganlar eşliğinde Trablusgarb'ta huzursuzluk çıkararak burayı işgal etmek isteyen devletlerin bu amellerini gerçekleştirmelerine engel olmak amacıyla Osmanlı Devleti tarafından da karşı bir karar alınmıştır. Alınan karara göre Trablusgarb'taki İtalyan veya Fransız postalarına gönderilen her türlü basımı yapılmış olan eserlerin vilayette yayımlanması için iki farklı yol önerildiği görülmektedir. Bu yollardan ilki posta sahibi ülkelerin bir memur göndermesiyle taraflarının gönderdikleri yazılı tüm eserlerdeki ana temanın anlatılmasıdır. İkincisi ise bu yazıların tamamının hükümete yönelen ve Osmanlı Devleti için olumsuz içeriklere sahip olanları ayırmak suretiyle geriye kalanların dağıtılmasıdır.¹⁷⁷

Trablusgarb'taki gerginliğin ilk defa faaliyete dönüştüğü tarih ise 2 Temmuz 1899 tarihinde gerçekleştiği tespit edilmektedir. Dahiliye Nezaretine gönderilen şifrenin çözülmesiyle birlikte Trablusgarb'ın İtalya konsolosunun bölgedeki İtalyan uyruklu kişilere tembihte bulunduğu anlaşılmaması üzerine bölgedeki halk ve askerlere tahrikte bulunarak olay çıkartacakları anlaşılmıştır. Bunun üzerine de Trablusgarb'ta derhal gerekli tedbirlerin alındığı İstanbul'a bildirildiği görülmektedir.¹⁷⁸

Buradaki İtalyan uyruklu kişileri galeyana getirdiği tespit edilen İtalyan konsolosunun suçunun tespit edilmesinin ardından tutuklanarak hapse atıldığı tespit edilmiştir. Konsolosun tutuklanarak hapse atıldığı noktasında doğrudan bir kaynak yer almasa da Mustafa Haşim Bey tarafından keleme alınan ve Harice Nezaretine gönderilen belgeden hareketle bu sonuca ulaşılmaktadır. Bahsedilen belgede İtalyan konsolosunun bulunduğu hapishaneden alınmasını talep etmesi üzerine başka bir yere nakledildiği ifade edilmektedir. Diğer yandan bu talebin kabul edilmesinin Osmanlı mahkemelerinin hiçe sayılarak vilayetteki ve bölgedeki İtalyan varlığının kabul edildiği izlenimi verildiğinden hareketle bir yakınma durumu da söz

¹⁷⁷ BOA, DH. MKT. 2219/105

¹⁷⁸ BOA, DH. ŞFR. 238/44

konusudur.¹⁷⁹ Ayrıca bu konsolosun bir daha herhangi bir karışıklığa sebebiyet vermemesi için gerekli tedbirlerin alındığı da görülmektedir.¹⁸⁰

Trablusgarb'ta daimi bir çatışma durumu olmadığı ve esasında daha önce değinilen olayların kısa süreliğine de olsa durağan seyrettiği görülmektedir. Buradan hareketle Mustafa Haşim Bey'in Trablusgarb'ta yaşanan olaylara dair İstanbul'a gönderdiği raporlarda vilayette yaşanan hadiselerin önlenmesi amacıyla alınması gereken önlemlerin olumlu sonuç verdiği görülmektedir. Özellikle ağustos ayı ortalarında çatışma ortamı durgunlaşmış ve İtalya bir vapur şirketi aracılığıyla bölgeye on beş günde bir defa olmak üzere vapur göndererek posta işletmek yönünde Osmanlı Devleti tarafına teklif sunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti bu teklifi Trablusgarb'ta düzenli vapur işletilmesi hakkındaki fermanı göstererek olumsuz değerlendirmiştir. İlaveten bölgenin ithalatta tamamen ihracatta ise büyük oranda dışa bağımlı bir yer olduğu bildirilerek İtalya'nın Trablusgarb'tan uzak durması sağlanmak istendiği açıkça görülmektedir.¹⁸¹

İtalya'nın bölgedeki faaliyetlerine karşılık olarak Osmanlı Devleti de Trablusgarb'ta bu adımlara karşılık yeni adımlar atmıştır. Bu adımlardan birisi de temmuz ve ağustos ayları içerisinde kararlaştırılan Trablusgarb'a bir matbaa kurulmasıdır. Nitekim böylelikle varsa kaçak yollarla vilayette dağıtılan ve propaganda malzemesi haline gelebilen bu matbaa hareketlerine karşılık verilmiş olacaktır.¹⁸² Lakin devletin içerisinde bulunduğu mali durumun kötü olması sebebiyle tıpkı telgraf hattında olduğu gibi burada da alınan kararın ardından ödenilmesi gereken maddi desteğin ve kurulacak matbaada kullanılacak olan harfler için de ödenmesi gereken paranın gönderilmesi gerektiği ayrı bir şekilde bildirilmiştir.¹⁸³

Bu zaman dilimi içerisindeki diğer bir hareket ise tekrardan vilayetin güvenliği amacıyla kurulması istenilen Jandarma Teşkilatı'dır. Bu noktada 4 Nisan 1899 (23 Zilkade 1316) tarihinde teşkilat için bir an evvel kurulmasının lüzumundan bahsedilmektedir.¹⁸⁴ Lakin Trablusgarb'taki Jandarma Teşkilatının oluşumu Mustafa Haşim Bey'in valiliğinden önceye dayanmaktadır. Trablusgarb'ta asayişe son derece önem verilen bu tarihlerde vilayetteki kolluk kuvvetlerinin sayısında bir artışa yapılmakla beraber bu kuvvetlerin teşkilatlandırılması yoluna gidildiği görülmektedir. Dahası Haşim Bey'in valiliğe tayin edilmesinden iki ay önce

¹⁷⁹ BOA, HR. TH 230/32

¹⁸⁰ BOA, DH. MKT., 2224/81

¹⁸¹ BOA, Y. PRK. ASK., 154/9

¹⁸² Trablusgarb'a kurulacak olan matbaa hakkında detaylı malumat için bkz: BOA, DH. MKT., 2223/129

¹⁸³ BOA, DH. MKT., 2239/25

¹⁸⁴ BOA, BEO., 1291/96821

Trablusgarb'ın da aralarında bulunduğu¹⁸⁵ birkaç vilayete bir bölük ağası, üç mülazım-ı evvel ve dokuz mülazım-ı sani olmak üzere toplam on üç kişinin tayin edildiği tespit edilmektedir. Buradan hareketle Trablusgarb'a vilayetin zaptiye taburunun üçüncü süvari eminliğine Trablusgarblı Hüseyin Efendi'nin tayin edildiği görülmektedir.¹⁸⁶ Trablusgarb'ın güvenliği amacıyla yürütülen faaliyetler bu kadarla sınırlı kalmamış ve daha öncesinde Jandarma Teşkilatı oluşturulması kararlaştırılmışken kısa süre sonra bu karara ilave bir karar daha eklenerek vilayette bir polis teşkilatının da gerekliliğine vurgu yapılarak bu teşkilatın teşekkülü lüzumlu görülmüştür. Bu teşkilatların kurulma sürecine dair gerekli evrakların tamamlanması ve bahsedilen teşkilatların oluşturulması için ayrılan paranın da bütçeye eklenmesi kararlaştırılmıştır.¹⁸⁷

Nisan ayı içerisinde bir kez daha aralarında Trablusgarb'ın da bulunduğu birtakım vilayetlere¹⁸⁸ güvenlik önlemleri kapsamında bir kez daha askeri kuvveti tayinleri gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu kapsamda belirtilen vilayetlere iki yüzbaşı, beş mülazım-ı evvel, sekiz mülazım-ı sani olmak üzere toplam on beş kişilik tayin yapılmıştır. Trablusgarb'a vilayet zaptiye taburunun altıncı Fizan Bölüğü eminliğine Fizanlı Hacı Senus Efendi tayin edilmiştir.¹⁸⁹

Trablusgarb başta olmak üzere diğer vilayetlere yapılan tayinlerde genel olarak ataması yapılan tüm kişilerin rütbe sahibi olmayan kişilerden ziyade rütbeli kişiler olduğu ve bu sebeple belli sayılarda atandığı görülmektedir. Bu durum ise esasında vilayette teşkilatlanma sürecinin en güzel göstergesi olduğunun delili olarak göze çarpmaktadır. Zira sıfırdan bir askeri teşkilatlanma yapılmadığını ve var olan askeri düzene bazı sınıfların teşekkülü ile eksiklik olan mevkilere tayinler yapıldığı anlaşılmaktadır.

2.4.4. Trablusgarb'ta İmar, Posta-Telgraf, Asayiş ve Diğer Faaliyetler

Bir yandan vilayetin güvenliği tekrardan teşkilatlandırılarak yeni tayin yapılırken diğer yandan da Trablusgarb'ta bazı imar faaliyetleri devam ettiği görülmektedir. Bilhassa Mustafa Haşim Bey'in valiliğe tayin edilmesinin ardından onun dönemi içerisinde girilen ilk imar

¹⁸⁵ Metin içerisinde bahsedilen vilayetler: Konya, Bitlis, Sivas, Kosova, Manastır, Adana, Basra, Mamuretülaziz (Elazığ) vilayetleridir.

¹⁸⁶ Diğer vilayetlere tayin edilen kişiler ve tayin edildikleri görevler hakkında ayrıca bkz: BOA, İ. AS., 23/10

¹⁸⁷ Metin içerisindeki bilgilerin yer aldığı belgenin tahrifat görmesi sebebiyle belgeden elde edilebilen en kesin ifadelerden hareketle yukarıdaki metinde kullanılmıştır. Bahsedilen belge için bkz: BOA, DH. TMIK. S., 19/14

¹⁸⁸ Metinde bahsedilen vilayetler: Şehremaneti mülhakatı, Edirne, Basra, Sivas, Bağdad ve Musul Vilayetleridir. Ayrıca bu vilayetlere ek olarak Bingazi Sancağı da tayin yapılan yerler arasında bulunmaktadır.

¹⁸⁹ Diğer vilayetlere kimlerin atandığını ve bu kişilerin hangi kadrolara yerleştirildiğine dair detaylı bilgi için bkz: BOA, İ. AS., 28/13

faaliyeti Trablusgarb’a bir liman inşa etme planıdır. Nitekim 8 Nisan 1899 (27 Zilkade 1316) tarihinde vilayetin sahilllerinde liman inşa etmek amacıyla gerek liman için en iyi güzergahı seçmek gerekse de liman için en elverişli sahilin seçimi için bir keşif yapıldığı bilinmektedir. İnşa edilecek liman için ilk etapta yapılan bu saha taramalarından olumlu cevaplar gelmesi üzerine derhal bu iş için ödenek ayrılması amacıyla çalışmalar yapılmıştır. Böylece, Trablusgarb’ta inşa edilmesi kararlaştırılan limanın, yüz elli ila iki yüz bin lira arasında bir maliyetle yapılabileceğinin ifade edildiği görülmektedir. Hesaplanan miktarın ise konu hakkında kaleme alınan padişah iradesinden hareketle Hazine-i Hassa tarafından ödeneceği bildirilmektedir. Ancak alınan kararların ardından limanın inşası hakkında herhangi bir inşa faaliyetinin olmadığı görülmekle beraber konuya dair bir emir veya talimat verilmediği kaydedilmektedir. Ancak kısa süre içerisinde bu durumun olumsuz etki yaratacağı düşünülerek derhal bu konuda süratle işe girişilmesi hususunda gerekli talimatlar verilerek işe başlandığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁰

Ele alınan liman inşası meselesi esasında devletin kendi kendine yapmayı kararlaştırdığı ve inşasını yapmak için bütçe çıkardığı, talimatlar ve emirler verdiği bir mesele gibi gözükse de esasında öyle bir durum olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi ise meseleye İtalyanların dolaylı olarak dahil olmasıdır. İtalyanlar liman inşasına dair olan masraflardan iskonto maddesini çıkarmak istemekteydiler. Buradan da açıkça görünmektedir ki mesele her ne kadar hizmet amacıyla bir inşaat yapmak olsa da özellikle içerisinde bulunulan dönemdeki siyasi durum sebebiyle Trablusgarb’ta hemen hemen her işe yabancı devletlerin dahil olmaya çalıştığıdır.¹⁹¹

Siyasi faaliyetlerin oldukça yoğun devam ettiği nisan ayı içerisindeki bir diğer gelişme de Fransız Frerlerine (biraderlerine) bir emlak satışı hakkındadır. Konuya dair yapılan incelemelere göre Trablusgarb Felemenk Konsolosu Mösyö Testa’nın şehir dışında ve iki istihkam bölgesi arasında kalan yasaklı bölgede bulunan bir bahçe içerisinde inşa edilerek sonrasında Fransız Frerlere satılması hadisesidir. Ayrıca bu emlakin sonraları bir mabet şekline sokulmayarak şahsi ikamet için kullanılması, kritik bir konumda olması sebebiyle bir savaş durumunda ziyan iddiasına hakkı olmamak ve Osmanlı Devleti’ne bağlı kalmak şartıyla kendisine bu konu hakkında gerekli müsamaha gösterildiği bildirilmektedir. Diğer yandan Frerler Mektebi müdürlüğünden bahsedilen hane hakkında Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi’nde hazırlanan tezkireye göre Daire-yi Askeriye tarafından detaylıca bir tetkik yapılacağı ifade

¹⁹⁰ Liman inşasına dair daha detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 59/6, lef 3.

¹⁹¹ İtalyanların meseleye dahil olmasına dair belge için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 59/6 lef 1.

edilmekle birlikte bahsedilen emlakın olduğu mevkiinin daha önceden bildirilerek bölgenin krokisinin çıkartılmasının gerektiği ifade edilmektedir.¹⁹²

Diğer bir gelişme ise bu sefer vilayetin müdür ve kaymakamlıkları noktasında olmuştur. Zira çok daha önceleri bölgenin kaymakam ve müdürlerinin Trablusgarb'tan seçilmesi pratiği uygulanmaktaydı. Lakin bu dönemde vilayet genelinde gerek teşkilatlanma gerekse de ıslahat çalışmaları nihayetinde 18 Nisan 1899 (7 Zilhicce 1316) tarihinde kaleme alınarak Dahiliye Nezaretine gönderilen şifreden anlaşıldığı üzere uzun süredir uygulanan bu pratiğin değiştirilmesine dair tartışmaların olduğu tahmin edilmektedir. Bunun sebebi ise gönderilen şifrenin içeriğinde vilayetteki müdür ve kaymakamların vilayetten seçilmesi usulünün değiştirilmemesinden bahsedilmesidir.¹⁹³ Buradan da anlaşıldığı üzere Mustafa Haşim Bey'in yönetim anlamındaki ilk görevi olan valilik vazifesi boyunca acemilik çekmediği ve içerisinde bulunulan siyasi havanın gerginliğine rağmen hem vilayeti hem de müesseseleri profesyonel ve soğukkanlı idare ettiği anlaşılmaktadır.

Trablusgarb'ın içerisinde bulunduğu durumu daha iyi kavramak noktasında daha iyi bir örnek teşkil etmesi amacıyla 9 Nisan 1899 (28 Zilkade 1316) tarihinde Viyana'da yayımlanan *The information* gazetesinde kaleme alınan bir makale oldukça dikkat çekicidir. Makalenin içeriğinde hükümet-i seniyye tarafından alınan kararla ülke genelinde tedarikler yapıldığı ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra Trablusgarb'ta ise eli silah tutan tüm vatandaşlara talimler yaptırıldığı ve talimden başarıyla geçen herkese birer silah ve gerekli mühimmat verildiğine dair bilgiler yer almaktadır. Makalenin devamında Anadolu ve Rumeli'de de benzer çabaların yaşandığı haber edilmektedir.¹⁹⁴ Buradan da anlaşıldığı üzere özellikle Trablusgarb'ta teneffüs edilen ve her an kıvılcım bulsa yanmaya hazır hale gelen durum içerisinde eğer gerekirse halkın da desteğini almak suretiyle bu minvalde kararlar alındığı görülmektedir.

Göreve başlamasını takip eden ilk bir buçuk aylık süre zarfında görece sakin bir valilik dönemi geçiren Mustafa Haşim Bey'in, özellikle Nisan ayı itibarıyla yoğun bir idarî faaliyet sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Trablusgarb'taki imar çalışmaları ile yabancı devletlerin vilayet içerisindeki faaliyetleri belirleyici unsurlar arasında yer almıştır. Bununla birlikte, söz konusu ayda yürütülen faaliyetler incelendiğinde, Haşim Bey'in bir validen ziyade diplomatik bir aktör gibi hareket ettiği görülmektedir. Nitekim Trablusgarb hakkında yabancı basında yer alan haberlerin Türkçeye tercüme ettirilmesi ve yerel halktan silah kullanabilecek

¹⁹² Gerçekleşen satış ve sonrasında yaşananlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, BEO, 1294/97022

¹⁹³ BOA, DH. ŞFR., 234/100.

¹⁹⁴ Metin içerisinde bahsedilen makalenin içeriği hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. TKM., 42/6

durumda olanlara talim yaptırılması gibi uygulamalar, vilayette yerel bir savunma gücünün teşkil edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Öte yandan, devam eden imar faaliyetleri dikkate alındığında, Mustafa Haşim Bey'in selefi Namık Paşa hakkında ileri sürülen iddialardan ders çıkararak kendi valiliği döneminde bölgedeki ilk imar girişimlerine yöneldiği anlaşılmaktadır.

Buna ek olarak, Trablusgarb'ın birçok alanda eksiklikler barındırdığının tespit edilmesi üzerine, ıslahat hareketlerinin yine bu ay içerisinde planlandığı ve ilgili nezaretlerden gönderilen müfettişler aracılığıyla gerekli tetkiklerin yapıldığı görülmektedir. Vilayetdeki siyasi faaliyetlerin yol açtığı gergin atmosfer sebebiyle, söz konusu ıslahat girişimlerine öncelikle askerî teşkilat üzerinden başlandığı anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, bölgede en etkin yabancı güç konumunda bulunan İtalya'nın bu dönemde posta şubesi açma teşebbüsleri ile Fransız tebaasına emlak satışı yasağına rağmen gerçekleştirilen mülk satışları gibi gelişmeler karşısında Haşim Bey'in son derece titiz bir tutum sergilediği görülmektedir. Nitekim bu ay itibarıyla ilk defa gönderilmeye başlanan ve valilik görevinin sonuna kadar farklı zaman dilimlerinde düzenli olarak kaleme alınan vilayetin asayişine dair raporlar, bu hassasiyetin somut göstergeleri arasında yer almaktadır.

Nisan ayının sonlarında alınan bir kararla, Trablusgarb hattına İdare-i Mahsusa Posta Vapurları gönderilmesinin kesintisiz biçimde sürdürülmesinin kararlaştırıldığı¹⁹⁵; haziran ayına girilmesiyle birlikte ise bu vapurların söz konusu hatta gönderilme sıklığının on beş günde bir olarak belirlendiği anlaşılmaktadır.¹⁹⁶ Buradan hareketle daha öncesinde böyle bir sınır olmadığı düşünüldüğünde Trablusgarb'ın deniz yollarının da güvenliğinin tehlikede olduğu gerçeği de göze çarpmaktadır. Mustafa Haşim Bey'in valiliği döneminde belki de doğrudan halk ile alakalı olan ilk belge 26 Haziran 1899 (16 Safer 1317) tarihinde Dahiliye Nezaretine gönderilen şifredir. Söz konusu şifrede Trablusgarb halkının düzenlenen Mevlid-i Şerif münasebetiyle vilayetteki tüm tekkelerin dervişleri önderliğinde Trablusgarb sokaklarını dolaşarak zikir çektikleri ifade edilmektedir. Anlatılan metinden hareketle bölgenin dini hassasiyetinin ne kadar yüksek olduğu anlaşılmakla birlikte Osmanlı Devleti'ne sıkı sıkıya bağlı olduklarına dair verilen haberlerin doğrulandığı anlaşılmaktadır.¹⁹⁷

Mustafa Haşim Bey'in en yoğun mesai yürüttüğü dönem olan 1899 yılı mayıs ayı her yönüyle söz konusu yoğunluğu ortaya koymaktadır. Öncelikle, bölgede saldırgan bir tutum

¹⁹⁵ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. MTV. 189/93

¹⁹⁶ BOA, DH. MKT., 2208/100

¹⁹⁷ BOA, DH. ŞFR., 237/28

sergileyen İtalyanların muhtemel saldırılarına karşı Trablusgarb'taki bataryaların güçlendirilmesi ve mevcut eksikliklerin giderilmesi amacıyla ihtiyaç duyulan hayvanatın temin edilmesine yönelik havalelerin ve vergilerin ödenmesi gerekliliği gündeme gelmiştir. Ayrıca vilayetteki mevcut bataryalara ek olarak mentelli¹⁹⁸ İki bataryanın ivedilikle bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede alınan kararlar gereği vilayete belirlenen sayıda mühimmat ve silah gönderildiği tespit edilmektedir. Diğer yandan Trablusgarb'ta İtalya hükümetinin bahsedilen zamana kadar herhangi bir harekât teşebbüsünde bulunmadığı da bildirilmektedir.¹⁹⁹ Bunun ardından Trablusgarb ve Bingazi'deki ordularda bulunan alay ve taburlara da elbise ve erzak yardımı yapılması uygun görülmüştür. Alınan karar kapsamında Trablusgarb'ta bulunan Fırka-i Hümayun'a iki bin iki yüz adet fes püskülü, dört yüz takım piyade elbisesi, yüz iki takım süvari elbisesi, yüz takım topçu elbisesi ve bin kırk takım hicaz elbisesi gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun yanında Bingazi Fırka-i Humayun'a bin adet fes püskülü, yüz otuz altı takım piyade elbisesi, iki yüz kırk beş takım hicaz elbisesi, iki yüz yirmi beş adet fes püskülü, iki bin adet gömlek, iki bin adet don, yüz adet ma-neferat çadırı, üç adet ma-matbah çadırı, üç adet ma-sekban çadırı, beş adet tebdil-i hilaf, otuz adet açık hilaf gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁰

Trablusgarb'ta askeri altyapıyı günden güne kuvvetlendirmekle ilgili mesai harcayan Mustafa Haşim Bey, daha sonrasında Trablusgarb'ta bulunan fırkanın top ve silah noktasındaki eksikliklerinin giderilmesi amacıyla çalışmalar yaptığı görülmektedir.²⁰¹ İlaveten, ilerleyen aylarda da gözlemleneceği üzere, bu dönemde de bölgede en saldırgan tutumu sergileyen aktörlerden biri olan İtalya'nın Trablusgarb Konsolosu'nun, maiyetindeki kişilerle birlikte faaliyet yürüttüğü tespit edilmiştir. Bu gelişme üzerine, konsolos ve maiyetinin daha ileri girişimlerde bulunmasını engellemek amacıyla Trablusgarb kumandanının emrindeki askerleri bu hususta uyarması istenmiş ve gerekli tüm tedbirlerin titizlikle uygulanması talep edilmiştir.²⁰² Mayıs ayının sonlarına doğru bölgenin genelinde, ki özellikle Mısır ve Trablusgarb'ın İngiltere ve Fransa'nın sömürgeci politikasına karşılık olarak bilhassa

¹⁹⁸ Savaşlarda kullanılan bir topların kalkanına verilen isimdir. Bu toplar genellikle kara savaşlarında aktif olarak kullanılmaktadır. Mantelli toplar hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Arslan, Ö. (2021). *Çanakkale Fedakarı Bigalı Mehmet Çavuş*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.17.

¹⁹⁹ Trablusgarb hakkında alınan kararlar ve vilayetteki durum hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA. MV., 97
²⁰⁰ Trablusgarb ve Bingazi'ye gönderilen eşyaların yanında bu kararın alındığı süreç hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. ASK., 150/90, lef 1,3 ve 5.

²⁰¹ Vilayetin top ve silah eksikliklerinin tamamlanması hakkındaki süreç hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, İ. HUS., 74/81

²⁰² BOA, BEO., 1312/98348. Aynı zamanda bu konsolosun daima vukuat çıkarma meyilli olduğu Dahiliye Nezaretine gönderilen şifre ile de bildirilmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. ŞFR., 236/15; BOA, BEO., 1313/98474

Trablusgarb'ın muhafazası için bölgeye asker gönderilerek her türlü olumsuz duruma karşılık tedbirli olunması istenmiş ve bunun için bölge ile haberleşmenin bir an bile kesilmemesi ve Trablusgarb-İstanbul arasında işletilen vapurların aralıksız olarak hizmet vermesi emredilmişti. Trablusgarb Valiliğinin de bu doğrultuda vilayet dahilinde alınması gereken tedbirlerin neler olduğunu belirleyerek gecikmeden bu tedbirleri uygulamaya koyması emredildiği görülmektedir.²⁰³

Aynı zaman içerisinde evvela Bahriye Nezaretine sonrasında da Posta ve Telgraf Nezaretine gönderilen bir evraktan anlaşıldığına göre 20 Mayıs 1899 (9 Muharrem 1317) tarihinde Trablusgarb'ta ve civarında askeri faaliyetlerin ve posta işlemlerinin tamamının en iyi şekilde yapılması için gerekli olan tedbirlerin alınarak uygulanmasına dair bir karar alındığı görülmektedir. Bu evrakın Bahriye Nezaretine gönderilmesi her ne kadar bağlantısız olarak görülse de Trablusgarb'a gelen vapurlar aynı zamanda posta da taşımaktaydılar ve posta vapurları olarak da isimlendirildikleri bilinmektedir.²⁰⁴ Bir savunma tedbiri olarak, aralarında Trablusgarb'ın da yer aldığı beş vilayet ile bir sancakta²⁰⁵ jandarma zaptiye alayları veya taburlarında mevcut boş kadrolara on beş kişinin tayin edilmesine karar verilmiştir. Ancak bu kişilerin kimliklerine ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamamaktadır.²⁰⁶

Diğer taraftan bu dönemde de vilayetin muhafazasını arttırmak amacıyla birtakım kararlar alındığı da görülmektedir. Örneğin 13 Haziran 1899 (3 Safer 1317) tarihinde alınan bir karara göre Trablusgarb'ta yer alan ve "*ittisam-ı hazret-i hilafetpenahiye mensup*" olarak belirtilen istihkamın muhafazasının arttırılması amacıyla bir rıhtım inşasının yapılması gerektiği ifade edilmektedir. Nitekim bahsedilen istihkam zaman içerisinde artık sahile kadar dayanmış ve istihkamın bulunduğu arazi deniz dalgalarından olumsuz etkilenmesi üzerine bu istihkamın muhafazası için bir keşif yapılması gerektiği bildirilmiştir. Yapılacak olan keşif ise yüz on altı bin üç yüz on sekiz kuruş masrafın aynı yıl içerisinde ödenmesi kararlaştırılmıştır.²⁰⁷ Trablusgarb'ın deniz yollarının da tehlikede olduğu ve bu gerçekten hareketle vilayetin muhafazası için bu minvalde savunma tedbirlerinin alındığı görülmektedir. Bu gelişmenin üzerine bizzat Mustafa Haşim Bey tarafından kaleme alınan ve Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine gönderilen bir evrak dikkat çekmektedir. Bahsedilen evrakta, Trablusgarb

²⁰³ BOA, DH. MKT., 2205/1, lef 1,2 ve 3.

²⁰⁴ BOA, DH. MKT., 2204/88

²⁰⁵ Metinde bahsedilen vilayetler Edirne, Basra, Sivas, Musul ve Bağdat iken bahsedilen tek sancak ise Bingazi Sancağı'dır.

²⁰⁶ BOA, BEO., 1313/98459

²⁰⁷ Konu hakkında daha detaylı malumat için bkz: BOA, İ. TPH 8/10, lef 2 ve 4.

sahillerinin muhafazası amacıyla Tersane-i Amire'den²⁰⁸ padişah iradesi ile bir torpil istimbotu gönderildiği ve bu botun Trablusgarb'a varmasıyla demir attığı ifade edilmektedir.²⁰⁹ İlaven bahsedilen botun bilinen adedi sebebiyle bu botların Trablusgarb'a girişlerinin yasaklandığı ve durmaksızın adeta bir karakol edasıyla sahilden uzak mevkilerde dolaştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Bahriye Nezareti'ne daha fazla deniz kuvveti desteği için tebligat verildiği de tespit edilmektedir.²¹⁰

Mayıs ayı sonu veya haziran ayı içerisinde değinilecek son gelişme ise yine vilayetin içerisinde bulunduğu durumdan ötürü ileriye dönük olarak gerçekleştirildiği anlaşılan telgraf hattı inşasıdır. Bu konuya dair yapılan imcelemelerde yapılması planlanan telgraf hattının Mısırata-Bingazi arasında yapılması ve bu konuda bir padişah iradesinin mevcut olduğu aktarılmaktadır. İnşa sürecinde evvela hattın en temel birimi olan ahşap direklerin bedelsiz bölgedeki ahaliden alındığı bilinmekle birlikte nakliye masrafları haricinde bir defaya mahsus olmak üzere Avrupa'dan bazı eşyaların getirilmesinin zorunlu olduğu da ifade edilmektedir. Bu eşyaların da getirtilmesi için harcanacak olan masrafın da telgraf hattı için ayrılan bütçeye dahil edildiği 19 Aralık 1898 (5 Şaban 1316) tarihli tezkireden anlaşılmaktadır.²¹¹

Bu hattın inşası ileriki dönemlerde de devam ettiği görülmektedir. Yapılması planlanan telgraf hattı için oluşturulan bütçenin kırk dokuz bin yüz doksan üç kuruş kuruş olarak hesaplandığı görülmektedir. Ayrıca bin adet ahşap direk için de otuz sekiz bin on altı frank harcadığı tespit edilmektedir. Netice itibarıyla hattın yapımı için harcanacak olan toplam tutarın yanında bir de telgrafhane yapımı için ayrıca bir bütçe ayrıldığı bilinmekle birlikte telgrafhane için ayrılan bütçenin yüz seksen üç bin beş yüz kırk dokuz kuruş olarak belirtildiği görülmektedir.²¹²

Nihayetinde hattın ve telgrafhanenin yapımı için ayrılan bütçenin toplam üç yüz yedi bin iki yüz kuruş olarak tespit edildiği anlaşılmaktadır.²¹³ 15 Temmuz 1899 (6 Rabiulevvel 1317) tarihine ait telgraf hattına dair olan belgeden hareketle Mısırata-Bingazi arasındaki bu

²⁰⁸ Diğer adı Dârüssınâ-i Âmire olarak bilinen Tersâne-i Âmire, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ardından Gelibolu merkezli kurulan ve İstanbul'un fethinin ardından İstanbul Haliç'te en geniş teşkilatına kavuşan Osmanlı Devleti'nin denizcilik faaliyetinin merkezi müessesesine verilen isimdir. Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Bostan, İ. (2011). "Tersane-i Amire", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı c. 40, s. 513-516.

²⁰⁹ Metin içerisinde bahsedilen istimbütün kısa süre içerisinde Trablusgarb'a gelerek başta Trablusgarb olmak üzere Bingazi ve sahilllerinde keşif hareketi icra edeceğinden ötürü derhal harekete geçtiği haber edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Malumat Gazetesi (21 Temmuz 1899) Şuunat. s. 3.

²¹⁰ Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. MTV. 191/93

²¹¹ Telgraf hattı ve hattın inşa süreci hakkında daha detaylı malumat için bkz: BOA, ŞD., 1130/7

²¹² Telgraf hattı için ayrılan bütçelerin miktarları hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, BEO., 1342/100632

²¹³ Bahsedilen miktarın içeriği hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. MKT., 2228/84

hattın yapımı hakkında daha önceden bir padişah iradesi buyrulduğu lakin iradenin ilan edildiği tarihten, içerisinde bulunulan zamana kadar herhangi bir inşa hareketinin yaşanmadığı için bir yakınma söz konusudur.²¹⁴ Nihayetinde gerekli hesaplamaların yapılmasıyla birlikte hattın yapımına başlanmasına dair karar verilmiş ve derhal hattın inşasına başlanmıştır.²¹⁵ Alınan son kararın ardından bu konudaki ilk gelişme 2 Ağustos 1899 (24 Rabiulevvel 1317) tarihinde, daha öncesinde hesaplanarak belirtilen masrafların ödenmesi hususundadır.²¹⁶ Daha sonrasında ise Avrupa'dan getirtilecek olan eşya ve aletlerle inşa edilecek telgrafhanelerin inşaat masraflarının toplam on beş bin lira olduğu belirtilmekle birlikte bunun on iki bin lirasının maaş sahiplerine ve havalelere verilmeyip geri kalan üç bin lirasının ise padişah hazinesinden karşılanacağı ifade edilmektedir.²¹⁷

Bu gelişme ile birlikte Trablusgarb'ta ileriki süreçte bir savaş çıkacağı ön görüldüğü anlaşılmakta ve bu öngöründen hareketle bahsedilen faaliyetlerin planlanarak hayata geçirildiği görülmektedir.²¹⁸ Böylece, önceki aya kıyasla her alanda daha yoğun bir mesai yürüten Mustafa Haşim Bey'in, vilayette hâkim olan siyasî gerginliğin farkında olarak çeşitli savunma tedbirleri aldırıldığı ve temel hedefinin Trablusgarb'ı giderek yaklaşan muhtemel bir savaşa hazırlamak olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan her geçen gün bir önceki güne göre daha sıkı mesai yapan Mustafa Haşim Bey, yaz aylarının gelmesi ve bölgenin coğrafi şartlarının zorlaması sebebiyle bu görevden ayrılarak tekrar İstanbul'a dönmenin yollarını aramaya başlayacak ancak bu hedefine hemen ulaşamayacaktır.

Bu ay içerisinde, Trablusgarb halkını doğrudan ilgilendiren önemli bir gelişme yaşanmış; Trablusgarb'ta Eytam Sandıkları faaliyete geçirilmiştir.²¹⁹ Kurulan bu sandıklarla birlikte dul, kimsesi kalmamış olanlar, akıl sağlığı yerinde olmayanlar ve kendi ihtiyaçlarını yerine getirmekte zorlanan kişilerin sosyoekonomik haklarını temin etmek için faaliyet vermektedir.²²⁰

²¹⁴ Metin içerisinde bahsedilen belge hakkında bkz: BOA, DH. MKT., 2221/103

²¹⁵ Telgraf hattının yapımına dair alınan karar ve bu kararda mührü olan kişiler hakkında ayrıca bkz: BOA, BEO., 1342/100632, lef 3.

²¹⁶ BOA, DH. MKT., 2228/84

²¹⁷ İlgili konu hakkında daha detaylı malumat için bkz: BOA, DH. MKT., 2241/131

²¹⁸ Nitekim unutulmamalıdır ki 1911 senesinde çıkacak olan Trablusgarb Savaşı'nın hazırlıklarının on bir yıl önceden başladığı anlaşılmaktadır

²¹⁹ Malumat Gazetesi (10 Temmuz 1899) Romanya Vapur Kumpanyası. s. 4.

²²⁰ Eytam Sandıkları hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Çanlı, M. (2020). Tarihi Süreç İçerisinde Eytam Sandıklarının Hukuki Mevzuatı ve Karşılaştığı Sorunlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(3), s. 1301.

Trablusgarb'ta savaş hazırlıkları bir yandan devam etmekteydi. Bu bağlamda Trablusgarb vilayetinde bir diğer telgraf hattı inşasının aciliyetle yapılması gerektiği İstanbul'a bildirilmiştir. Bunun sebebi Trablusgarb'a yakın mevkiilerde bulunarak Nijer Nehri etrafında yaptıkları sömürgeci politikalarına binaen Trablusgarb'ı korumak amacıyla vilayet sınırları içerisinde bulunan Gadamis-Nalut mevkiileri arasına acilen bir telgraf hattı inşa edilmesi talep edilmektedir. Ancak eylül ayı içerisinde ilk defa istekte bulunulan bu hattın yapımı masrafı veya telgrafhanelerin yapılması noktasında gerekli hesaplamalar hakkında herhangi bir malumat yer almamaktadır.²²¹ Vilayetteki süregelen gergin ortam, çatışmalardan ve coğrafi şartlardan ötürü Trablusgarb'ta tarım yapılamamaktaydı. Bundan ötürü 5 Eylül 1899 tarihinde Maliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Trablusgarb'ın kırk günlük “*dakîk*”²²² kaldığı belirtilmekte ve bunların faizli fiyattan satılmaması için gerekli dakikin irsali ve erzak talep edilmektedir.²²³

Eylül ayının sonlarında tırmanan gerginliğin bir tezahürü olarak Osmanlı Devleti tedbiren Trablusgarb özelinde birtakım yeni tedbirler almak mecburiyetinde bulunduğu görülmektedir. Bu tedbirlerin çoğunluğunun askeri tedbirler olduğu görülmektedir. 18 Eylül 1899 (12 Cemazeyilevvel 1317) tarihli ve alınması gereken tedbirleri ihtiva eden bir evrakta evvela Trablusgarb'a gitmesi gereken Erkan-ı Harp zabitiyle mülkiye memuru beraberinde iki yüz kişilik süvari, yüz kişilik jandarma ile iki yüz kişilik kuloğlundan²²⁴ olan ve masrafları toplam elli bin lira olan bir kadrodan bahsedilmektedir. Bu kuvvetlerin başında bulunacak olan ve otuz bin liraya yakın ve miktarı sonradan deve bedellerine ait olacağı ifade edilen kumandan olacağı belirtilmektedir. Diğer yandan telgraf hattının sürdürülmesi ve Trablusgarb'ın üç yüz neferden ibaret zabitanın ihtiyaç duyulması halinde arttırılması için gerekli hazırlıkların tamamlanması talep edilmektedir.²²⁵

Diğer yandan Trablusgarb'taki durumun giderek gerilim kazandığı, savaşma ve bölge üzerinde nüfuz tesis etme arzusunda olan devletlerin fiilen harekete geçerek çeşitli hadiselerin yaşanmasına sebep olduğu yeni bir döneme girildiği anlaşılmaktadır. Buna mukabil daha öncesinde bölgedeki destekçilerini tahrik ederek vilayette bir kargaşa oluşturmak istedikleri

²²¹ Telgraf hattının yer alacağı mevkiiler ve hatta neden ihtiyaç duyulduğuna dair detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. MKT., 2242/16

²²² Temel olarak herhangi bir şeyi kırıp ufalamak anlamına gelmekle beraber o dönemde un için kullanılmakta olan kelimedir.

²²³ BOA, BEO., 1366/102397

²²⁴ Bu tabir Kuzey Afrika ülkelerinde Türkler ile bölgedeki yerli halkın evliliğinden doğan çocuklara verilen genel bir ünvandır. Kuloğlu ismi hakkında detaylı bilgi için bkz: Kavas, A. (2002). “Kuloğlu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 26, s. 359-360.

²²⁵ Trablusgarb'ın muhafazası hakkında alınan tedbirlere dair daha detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. MKT., 2248/111

ancak amaçlarına ulaşamadıkları görülmüştür. Bu çerçevede diğer bir faaliyetleri ise Trablusgarb'taki tüccar kabilelerine saldırmak olduğu görülmektedir. Diğer yandan aynı konu ile bağlantılı olarak Gat kasabasının Trablusgarb'a bağlanması hususunda da alınacak tedbirlerin neler olabileceği noktasında Mustafa Haşim Bey tarafından İstanbul'a 22 Temmuz 1899 (13 Rabiulevvel 1317) tarihinde bir rapor gönderilmiştir.²²⁶

2.4.5 Valilikten Ayrılması

1899 senesi şubatında valiliğe tayin edilen Mustafa Haşim Bey gerek bölgenin coğrafi şartları gerekse de vilayet içerisindeki karışıklıklarla meşgul olmaktan ötürü ilk kez ağustos ayında memuriyetinin değiştirilerek başka bir yere tayin edilmek istediğini İstanbul'a bildirmiş ancak bu isteğinden olumsuz cevap aldığı anlaşılmıştır. Zira Haşim Bey Yıldız Sarayı'na gönderdiği raporunda Trablusgarb'ın havasına ve suyuna alışamadığını ve başkente geri dönmek istediğini belirtmektedir.²²⁷

Eylül ayının sona ermesiyle birlikte yoğun bir ayı daha geride bırakan Mustafa Haşim Bey'in Trablusgarb'taki valiliğinde, ekim ve kasım aylarında herhangi bir hadiseye dair kayıt mevcut değildir. Aralık ayı içerisindeki hadiselerle bakıldığında öncelikle tıpkı ağustos ayında olduğu gibi bu ayda da ilk olarak Trablusgarb'ın havasından ve suyundan olumsuz etkilendiğini, uykudan ve yemekten kesildiğini beyan ederek İstanbul'a gelme isteğini tekraren dile getirerek başka bir vilayette bir memuriyete tayin edilmesini talep ettiği görülmektedir.²²⁸ Aralık ayının ilk gününde yaptığı bu talebi olumsuz olarak karşılandığı anlaşılmaktadır. Zira 26 Aralık 1899 (22 Şaban 1317) tarihinde Mustafa Haşim Bey tarafından kaleme alınan ve Yıldız Sarayı'na gönderilen bir tezkire içeriğinden hareketle daha önceki maruzatına bir cevap alamadığını belirtmiş ve daha önceki isteğinin yerine gelmemesi üzerine zihnen ve vücuden perişan olduğunu dile getirerek tedavi olmak istediğini belirtmektedir.²²⁹

1899'un son ayında Mustafa Haşim Bey'in şahsı hakkında yaşanan gelişmelere değindikten sonra bu son ayda vilayette yaşanan hadiseler ve alınan tedbirlere bakılması gerekmektedir. Bu bağlamda ayın ilk gününde Trablusgarb'ta yeni bir Jandarma Teşkilatı kurulması ve vilayetdeki polis sayısının az olmasından ötürü Trablusgarb sahillerinin gayet açık bir halde bulunduğu ifade edilmektedir. Buradan hareketle sahillerin daha iyi muhafaza

²²⁶ Metin içerisinde bahsedilen rapor ve alınacak tedbirler hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. UM., 47/40

²²⁷ BOA, Y. PRK. UM., 47/93

²²⁸ BOA, Y. PRK. UM., 48/115

²²⁹ BOA, Y. PRK. UM., 49/34

edilmesi ve vilayetin daha güvenli hale getirilmesi, burada sürgünde bulunanların muhafaza edilmesinde sıkıntı yaşanmasından ötürü gibi etmenlerden hareketle yeni Jandarma ve Polis tayinlerinin yapılması talep edilmektedir.²³⁰ Bunun haricinde yaşanan bir diğer gelişme ise Trablusgarb'taki eğitimin geliştirilmesi hususunda olduğu görülmektedir. Eski Vali Namık Paşa hakkında yapılan şikayetlerden birisi olan vilayetteki eğitimin iyileştirilememesinden hareketle Mustafa Haşim Bey'in bir ders aldığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde Trablusgarb'a 23 Aralık 1899 (19 Şaban 1317) tarihinden itibaren ihtiyaç olduğu kadarıyla yeni Mekteb-i İbtidaiyeler²³¹ ve Rüşdiyeler²³² yapılmasına karar verildiği göze çarpmaktadır. Konunun yalnızca vilayette yeni mektepler inşası olmadığı anlaşılmakla birlikte Trablusgarb genelinde eskiden beri ayakta olan mekteplerin de restorasyon yapılması kararı alındığı görülmektedir.²³³

Aynı zaman dilimi içerisinde meydana gelen bir diğer hadise ise, bölgede en aktif faaliyet gösteren yabancı devlet konumundaki İtalya'nın Trablusgarb konsolosunun, adeta provokatif bir tutum sergilemesi sebebiyle gerekli tedbirlerin alınmasının gündeme gelmesidir. Nitekim söz konusu konsolosun, maiyetindeki kişilerle birlikte gerçekleştirdiği bazı girişimlerin Osmanlı Devleti'nin müdahalesini gerektirecek bir mahiyet arz ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumun temelinde, bölgede bulunan İtalyan tebaasının söz konusu faaliyetlerden etkilenecek konsolosun tarafında yer alması ve bunun vilayette bir karışıklığa yol açma ihtimali bulunmaktadır.

Bu kapsamda, konsolosun maiyetiyle birlikte sergilediği uygunsuz hareketlere karşı tedbir alınması amacıyla, Asâkir-i Şâhâne'nin²³⁴ her an müdahaleye hazır bulundurulması, bölgedeki kumandan ile askerî birliklerin tertip ve teyakkuz hâlinde tutulması gerektiği ifade edilmektedir. Öte yandan, İtalyan konsolosunun Trablusgarb'taki faaliyetlerinin doğrudan

²³⁰ BOA, Y. PRK. UM., 48/116

²³¹ Osmanlı Devleti döneminde eğitimin başlangıç basamağı olarak tanımlanabilecek olan mekteplere verilen isimdir. Konu hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Solak, E. (2003). Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, (15), s. 113-130.

²³² Osmanlı Devleti'nde özellikle tanzimatın ilanının ardından eğitim alanında yapılan yeniliklerden birisi olarak göze çarpan rüşdiyeler, evvela Batı etkisiyle teşekkül edilmiş ve sonrasındaki süreçte ilk öğretime bağlanarak bir orta okul haline gelmiştir. Rüşdiyeler hakkında daha detaylı bilgi için ayrıca bkz: Öztürk, C. (2008). Rüşdiye. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.35, s.300-303

²³³ Trablusgarb'a yapılacak olan mektep inşaları ve eski mekteplerin de onarılmasına dair süreç hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. TMIK. S., 28/70, lef 1,2 ve 4.

²³⁴ Bahsedilen ordu aslında II. Mahmud döneminde yapılan ıslahatlar içerisinde askeri alanda yapılan ıslahatlardan birisi olan Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni ordu teşekkül edilmiştir. Bu ordu zaman zaman içerisinde özellikle Sultan Abdülmecid döneminde Asakir-i Nizamiye, Asakir-i Muntazama ve Asakir-i Nizamiye-i Şahane olarak değiştirilmiştir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Tunali A.C. (2003). *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 19.

İtalya Hükümeti'nin talimatlarıyla bağlantılı olmadığı yönünde değerlendirmelerin de ileri sürüldüğü görülmektedir.²³⁵

Diğer yandan vilayette yeni kurulan ve restorasyonu yapılan mekteplere uygun olmadığı anlaşılan cetvelli ruhsatlar verildiği tespit edilmiştir. Bunun üzerine konu hakkında Trablusgarb ile ilgili yapılan yazışmalardan hareketle hazırlanan bu uygunsuz cetvelli ruhsatnamelerden yirmi beş adet bulunarak geri gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Buradan da açıkça görülmektedir ki Mustafa Haşim Bey, Namık Paşa hakkında yapılan şikayetlerin tamamından ders çıkararak bu dersler üzerine hareket etmektedir.²³⁶ Söz konusu kararın alınmasını müteakip gerekli cetvelli ruhsatnamelerin gönderildiği anlaşılmakla birlikte, bu hususun Gayrimüslim Mekteplerine ve yabancı müfettişliklere bildirildiği ve bu durumun Trablusgarb Vilayeti'ne de ayrıca tebliğ edildiği ifade edilmektedir.²³⁷

Böylece 1899 senesini sona erdiren Mustafa Haşim Bey yeni yılda da Trablusgarb'ta Valilik hizmeti vermeye devam etmektedir. Öyle ki özellikle 1900 senesinin şubat ayında²³⁸ mütemadiyen Trablusgarb'ın muhafazasını kuvvetlendirmek için mesai harcamıştır. Bu bağlamda, evvela İstanbul ile Trablusgarb ve Bingazi arasında bir vapur işletilmesi kararı alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu vapurların ulaşımının sağlanması amacıyla Meclis-i Mahsus-ı Vükela²³⁹ kararıyla yol üzerinde Bingazi'ye de uğramak şartıyla Trablusgarb hattına ayda bir vapur gönderilmesi kararı alınmış idi. Ancak kısa süre sonra bu vapurların kömür sıkıntısı çektiğinin ortaya çıkması üzerine ilaveten yeni tedbirler alındığı görülmektedir. Bu tedbirler kapsamında Trablusgarb ve Bingazi'ye giderek bu hatta işleyecek olan vapurların kömürlerinin tedariki noktasında İstanbul'dan yola çıkmadan evvel Zonguldak/Ereğli'den gerekli kömürlerin alınarak ihtiyacın buradan karşılanması sağlandığı tespit edilmektedir.²⁴⁰ Bir yandan vilayetin savunmasını güçlendirmeye çalışan Mustafa Haşim Bey diğer yandan da kendi hastalığı ile mücadele etmekteydi.²⁴¹

²³⁵ Konuya dair raporların tamamı ve olaylara dair süreç içerisinde gelişen yazışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: BOA, BEO., 1421/106560, lef 1 ve 3; BOA, DH. MKT., 2205/41

²³⁶ Konu hakkında daha detaylı malumat için bkz: BOA, MF. MKT., 481/49

²³⁷ BOA, MF. MKT., 481/49.

²³⁸ Mustafa Haşim Bey'in valiliği dönemi içerisinde bulunan 1899 yılı ekim kasım ve 1900 yılı ocak ayına ait herhangi bir arşiv materyali bulunamadığı için burada doğrudan şubat ayına geçilmiştir.

²³⁹ Osmanlı Devleti'nde Sadrazam'ın başkanlığında olan ve içerisinde diğer nazırların da yer aldığı Osmanlı Hükümetini temsil eden meclisin adıdır. Bu meclis zaman içerisinde birbirinden farklı pek çok isimle anılmıştır. Detaylı bilgi için bkz: Akyıldız, A. (2003). "Meclis-i Vükela", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 28, s. 251-253.

²⁴⁰ BOA, BEO., 1435/107613

²⁴¹ Öyle ki Mustafa Haşim Bey hastalığından ötürü durumunu bildirmek ve hava değişikliği olması sebebiyle başka memuriyetlere tayin edilmesini talep etmektedir. Detaylı bilgi için bkz: BOA Y. PRK. UM., 49/74

Nitekim söz konusu rahatsızlığın görevini ifa etmesine engel olduğu, bu sebeple kısa bir süreliğine Trablusgarb Vilayeti Defterdarı Tevfik Bey'in²⁴² kendisine vekâlet ettiği anlaşılmaktadır.²⁴³ Trablusgarb'ta bir senesini dolduran Mustafa Haşim Bey gerek vilayetin ahvalinden gerekse de bölgenin coğrafi koşullarından rahatsızlanarak ilk defa padişahın huzuruna kabul edilmesi için talepte bulunduğu görülmektedir.²⁴⁴

Mustafa Haşim Bey'in valiliği döneminde Trablusgarb için alınan son karar ise vilayete bağlı bazı bölgelerde yabancıların her türlü hareketlerine ve bu hareketler ile bulundukları yerlerde güç kazanmalarını engellemek amacıyla belirlenen bölgelere Jandarma Müfrezesi teşekkül edilmesine dair olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁵

Kendisinin padişahla görüşüp görüşmediği konusunda bir kayda dayanarak cevap verilemese de bu görüşmenin gerçekleştiği düşünülmektedir. Ayrıca Mustafa Haşim Bey tarafından, kendi hastalığı sebep gösterilerek Trablusgarb Valiliğine başka bir kişinin tayin edilmesi talep edilmektedir.²⁴⁶ Nitekim bu görüşmenin ardından kısa süre sonra Mustafa Haşim Bey bu görevden alınarak yerine İsmail Kemal Bey'in tayin edildiği bilinmektedir.²⁴⁷ Ayrıca tıpkı Haşim Bey'in ilk tayininde Namık Paşa'nın kendisini beklediği gibi kendisinin de İsmail Kemal Bey gelene kadar buradan ayrılmaması gerektiği şahsına bildirilmiştir.²⁴⁸

Böylece şubat ayında atandığı valilik görevinde on aylık bir süre ile devam eden Mustafa Haşim Bey oldukça yoğun bir valilik dönemi sürdürmüştü. Bundan ötürü çeşitli fırsatlarla bu görevinden ayrılarak başka bir memuriyete tayin edilmek istediğini defalarca Yıldız Sarayı'na bildirmişti. Trablusgarb Valiliği döneminde diploması başta olmak üzere yönetim ve idare anlamında da oldukça tecrübe kazanan Mustafa Haşim Bey elde ettiği bu tecrübe ile prestijini ve kariyerini Maarif Nazırlığı mevkiine taşıdığı görülmektedir.

2.5. Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na Yeniden Tayini

Zor ve yoğun geçen bir buçuk yıllık valilik görevinin ardından rahatsızlandığını belirterek İstanbul'a geri gelen Mustafa Haşim Bey, 22 Ağustos 1900 (25 Rabiulahir 1318) tarihinde Valilik vazifesinden önce de görev aldığı Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına

²⁴² Tevfik Bey'in adının yer aldığı belge için bkz: BOA, Y. A. HUS., 403/22, lef 5.

²⁴³ BOA, DH. MKT., 230/57; BOA, Y. A. HUS., 403/22

²⁴⁴ Mustafa Haşim Bey'in padişah huzuruna kabul edilmesi durumunda geleceği tarih hakkında kendi ifadesiyle bayram ertesi olarak tabir edilmektedir. Konu hakkında bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. UM., 49/119

²⁴⁵ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH. MKT., 2329/35

²⁴⁶ BOA Y. PRK. UM., 49/74

²⁴⁷ Trablusgarb Valiliğine yapılan yeni tayin hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 64/60

²⁴⁸ BOA, BEO., 1470/110213; BOA, İ. HUS., 81/84

yirmi bin kuruş²⁴⁹ ile tekrardan tayin edilmiştir.²⁵⁰ Bu vazifeye yeniden tayin edilmesiyle birlikte tekrardan tecrübe sahibi olduğu göreve dönen Mustafa Haşim Bey, Maarif Nazırlığı vazifesine kadarki süreç içerisinde bu görevde kaldığı anlaşılmaktadır.²⁵¹ Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı vazifesinde iki sene bilfiil görev yapmasının ardından ilk başta eskiden burada aldığı maaş ile tayin edilen Mustafa Haşim Bey, kısa süre içerisinde üç bin kuruşluk bir zam alarak toplam maaşının yirmi üç bin kuruşa çıktığını kaydetmektedir.²⁵² Maaşına bir miktar zam aldıktan sonra 22 Şubat 1902 (14 Zilkade 1319) tarihinde Murassa İftihar Nişanı²⁵³ ile taltif edildiği bilinmektedir.²⁵⁴ Bunun yanı sıra o dönem açıkta kalan Divan-ı Muhsebat²⁵⁵ Riyasetine Mustafa Haşim Bey'in getirilmesi düşünülmüşse de bu duruma dair bir değerlendirme yapıldığı bilinmekle beraber bu göreve kendisinin tayin edilmediği anlaşılmaktadır.²⁵⁶ Diğer yandan kendisine ödenmesi gereken maaşların düzenli ödenmediği ya da direkt olarak ödenmediği ihtimali mevcuttur. Zira Maarif Nazırlığına tayin edilmeden çok kısa bir süre önce Haşim Bey'in maaşlarının düzenli bir biçimde ödenmesi gerektiğine dair padişah iradesinin olduğundan bahsedilmektedir.²⁵⁷

Değinilen zamana kadar hukuk alanı başta olmak üzere idari, eğitim ve teftiş olmak üzere pek çok görevlerde bulunan Mustafa Haşim Bey, 27 Temmuz 1903 (2 Cemazeyilevvel 1321) tarihinde gerek eğitim alanındaki kariyerinin gerekse de bütün kariyerinin en yüksek seviyesine çıkarak Maarif Nazırlığına tayin edilmiştir.²⁵⁸ Böylece imparatorluğun maarif ayağının başına geçen Mustafa Haşim Bey beş sene burada kalarak II. Abdülhamid'in Ahmed

²⁴⁹ Kendisinin bu vazifeye tayini ve bu görevde iken alacağı maaşın kaç kuruş olacağı Mustafa Haşim Bey'in kendi görevleri hakkında tuttuğu notlarda ve sicil kaydında belirtilmektedir. Bahsedilen kayıt şahsi koleksiyonumda mevcut olmakla beraber EK-5'te yer almaktadır. Diğer yandan Mustafa Haşim Bey'in sicil kaydı için ayrıca bkz: BOA, DH. SAİDd., 4/212

²⁵⁰ Mustafa Haşim Bey'in Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına tekrardan tayini konusunda bilgi için bkz: BOA, İ. DH., 1377; BOA, BEO 1537/115252.

²⁵¹ Kendisinin bu vazifede hangi işler ile meşgul olduğuna daha önce değinildiği için bu bölümde tekrara düşülmemesi amacıyla değinilmemiştir.

²⁵² Bahsedilen kayıt şahsi koleksiyonumda mevcut olmakla beraber EK-5'te yer almaktadır. Konu hakkındaki arşivde yer alan bir kayıt için bkz: BOA, İ. DH., 1393/37

²⁵³ II. Mahmud döneminde oluşturulan bu nişan özellikle altın ve gümüşten imal edilmektedir. Ayrıca İftar Nişanı hakkında bir nizamnamenin yer aldığı da ayrıca söylenmektedir. Ancak zamanla ekonomik bunalım yaşanması sebebiyle kaldırılmıştır. İftihar ve diğer nişanlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz: Artuk, İ. (2007). "Nişan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 33, s. 154-156.

²⁵⁴ BOA, ŞD., 3194/131; BOA, İ. TAL., 306/46. Ayrıca alınan nişan hakkında kayıtlar Haşim Bey'in kendi tuttuğu notlarda da yer almaktadır.

²⁵⁵ Özellikle Maliye Nezaretinin tesisi ile birlikte teşekkül edilen Divan-ı Muhasebat günümüzdeki Sayıştay müessesesine denk gelmektedir. Ayrıca Osmanlı döneminde birkaç defa açılıp kapatıldığı da bilinmektedir. Divanı Muhasebatın kuruluşu ve gelişimi hakkında detaylı bilgi için bkz: Kış, S. (2012). Divan-ı Muhasebatın Tesis Süreci ve İlişkileri Hakkında Bazı Tespitler. *Sayıştay Dergisi*, (87), s. 39-60.

²⁵⁶ Konu hakkındaki değerlendirme raporu için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 66/58

²⁵⁷ Maaşın düzenli bir şekilde ödenmesi ve konu hakkındaki padişah iradesinin olduğunun bildirildiği belge için bkz: BOA, Y. PRK. BŞK., 69/25

²⁵⁸ Maarif Nazırlığına tayini hakkında bkz: BOA, BEO., 2125/159333; BOA, DH. SAİDd., 4/212

Zühdü Paşa'nın on bir yıllık görev süresinin ardından beş senelik vazifesi ile II. Abdülhamid'in en uzun soluklu ikinci Maarif Nazırı olarak göze çarpmaktadır. Göze çarpan diğer bir etmen ise bu göreve getirilmeden evvel maarif ile alakalı hiçbir görevde bulunmaması etmenidir. Diğer yandan kendisi bu göreve tayin edilmeden önce "paşa" değildir. Nitekim Mustafa Haşim Bey görevine başladıktan yaklaşık altı ay sonra kendisine vezaret verilmiş ve "paşa" ünvanına sahip olmuştur.²⁵⁹

Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığına tayin edilmesiyle birlikte, görev süresince Osmanlı maarifine ne tür katkılarda bulunduğu dair doğrudan tespitlerde bulunmak güçtür. Bunun temel sebebi, Osmanlı Arşivi'nde konuya ilişkin tasnifin araştırmaya kapalı olmasıdır. Ancak bu durum, söz konusu meseleye dair değerlendirme yapılmasını bütünüyle imkânsız kılmamaktadır. Nitekim Haşim Paşa'nın maarife ilişkin çeşitli konular hakkında kaleme aldığı tezkireler ve raporlar dikkate alındığında, onun zihniyet dünyasına dair bir çerçeve oluşturulabilmekte; bu doğrultuda imparatorluğun eğitim sistemi için öngörebileceği tedbirler ve muhtemel düzenlemeler hakkında çıkarımlarda bulunulabilmektedir. Bu suretle, Haşim Paşa'nın fikrî ve idarî yaklaşımının ana hatlarının ortaya konulması mümkün hâle gelmektedir. Bu bağlamda Mustafa Haşim Paşa'nın nazırlığa tayininin ardından bu vazifesindeki faaliyetlerine bakmadan önce dönemin maarifi üzerine yoğunlaşarak Haşim Paşa'ya kadar Osmanlı maarifinin içerisinde bulunduğu durum değerlendirilmelidir.

²⁵⁹ Mustafa Haşim Bey'e tezin bu bölümünden itibaren "Mustafa Haşim Paşa" şeklinde hitap edilecektir. Mustafa Haşim Bey'e verilen vezaret hakkında bkz: BOA, İ. MF., 9/56. Ayrıca Haşim Bey kendi hazırladığı sicil kaydında "Paşa" ünvanını aldığı tarihi 9 Ocak 1904 olarak kaydetmektedir. Bahsedilen kayıt EK17 kısmında mevcuttur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA MAARİF VE MUSTAFA HAŞİM PAŞA'NIN MAARİF NAZIRLIĞI

3.1 Üç Devirde Osmanlı Maarifine Umumi Bir Bakış

Bu bölümde Tanzimat'tan II. Abdülhamid devri sonlarına kadar eğitim tarihi genel bir çerçevede aktarılacaktır. Böylelikle hem incelenen dönemdeki maarifin durumunu değerlendirilecek hem de Mustafa Haşim Paşa'nın bu görevdeyken hayata geçirdiği uygulamalar daha kolay anlaşılacaktır. Zaman içerisinde yapılan değişiklikleri izlemek ve konu hakkında bir bütünlük sağlamak amacıyla Osmanlı maarifinin müfredatını Tanzimat öncesi, Tanzimat sonrası ve ele aldığımız II. Abdülhamid dönemi olarak üç ayrı başlık altında incelemeyi uygun gördük.

3.1.1. Tanzimat Öncesi Osmanlı Maarifi

Bu süreçler arasında ilk değineceğimiz kısım olan Tanzimat evvelinde Osmanlı maarifidir. Bu devirde devletin artık eğitim için birtakım ıslahat hareketlerine girişmesi gerektiğini kavradığı ve bunun için ivedilikle hareket ettiği zaman dilimi olarak karşımıza çıktığı dönemdir. Özellikle XVII. yüzyıldan sonra devletin tedrisata yöneliminin artması ve var olan durumun ihtiyaca cevap verememesinin anlaşılması üzerine derhal yenileşme hareketlerine gidildiği görülmektedir.²⁶⁰ Yapılan ıslahat hareketleri ile devlet farklı yöntemlerle veya müfredatlarla birtakım arayışlar içine girdiği anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı maarif müesseseleri genel olarak medreseler, sıbyan mektepleri, Enderun Mektebi ve bahsedilen yüzyılın sonlarında açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun, Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye gibi mekteplerden ibarettir.²⁶¹ Ancak tanzimat öncesinde mekteplerde eğitim verilmesindeki temel amaç, dinin öğretilmesi ve ahlaklı bir birey olarak her vatandaşın topluma kazandırılmak istenmesidir.²⁶² Tanzimat öncesi dönemde ciddi atılımlar olmaması sebebiyle denilebilir ki 1840'lara kadar Osmanlı Devleti maarif için gözle görülür bir ıslahat faaliyeti gerçekleştirilmemiştir.²⁶³ Maarifin ıslahat süreci II. Mahmud ile başlamış, Tanzimat Fermanı ile hız kazanarak II. Abdülhamid döneminde en tepe noktaya ulaşmıştır. Bu

²⁶⁰ Çiydem, E. (2018). Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umumiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mucibe Layihası). *Turkish History Education Journal*, 7(2), s. 509.

²⁶¹ Antel, S.C. (1940). *Tanzimat Maarifi*. Maarif Matbaası, İstanbul, s. 441.

²⁶² Güray, Ş. & Duran, A. (2020). Tanzimat Dönemi Eğitimin Durumu ve Dönemin Bir Değerlendirilmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (44), s. 510.

²⁶³ Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1

zaman dilimi içerisinde medreseler, yapılması kararlaştırılan maarifin ıslahatı noktasında eski popüleritesini kaybettikleri görülmekteydi. Bu devirde artık medreseler “*birer cehalet ve taassup yuvaları*” olarak görülmektedir.²⁶⁴ Bu görüşün ardındaki etmen ise Avrupa’daki maarifin gelişimi karşısında Osmanlı medreselerinin nicelik ve nitelik olarak oldukça alt sınıfta kalmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Bilhassa II. Mahmud döneminde topyekûn başlatılan ıslahat hareketlerinden maarif de nasibini almış ve ilk ciddi ve cesur adımlar II. Mahmud döneminde gerçekleştirilmiştir. Onun döneminde maarif anlamında ciddi atılımlar yapılarak maarifin revize süreci başlamıştır. II. Mahmud Batı’nın tekniğini ve ilmini alarak maarif, hukuk ve diğer tüm alanlarda çağdaş seviyeyi yakalayabileceğini ön görmüş ve bu doğrultuda reformcu bir kadro ile çalışarak faaliyetlerine başlamıştır. Her ne kadar reformist bir kimlik sahibi olduğu bilinse de II. Mahmud’un özellikle maarife dair iki farklı tutumu olmuştur. Bunlardan ilki 1824 yılındaki fermanıdır ki bu fermanla ıslahata dair en ufak bir ize rastlanılmamaktadır. Aksine ulemanın mevcut görüşlerini halk umumuna ilan etmiştir. Ancak bu fermanla on dört sene sonra II. Mahmud adeta başlardaki karakterine zıt bir konum alarak 1838’den itibaren bu doğrultuda faaliyetler yapmaya başlamıştır.²⁶⁵ Reformist bir kimlikle ıslahatlara devam eden padişah Avrupa’nın ilmi, tekniği ve sanatı başta olmak üzere benimsemiş ve bu benimsemenin kalıcı olması için elinden geleni yapmıştır. Ancak bunu halkın veya ulemanın talebi üzerine değil kendi emri doğrultusunda gerçekleştirmiştir.²⁶⁶

Diğer yandan yine bu dönemde teşekkül edilen Meclis-i Umur-u Nafia²⁶⁷ ile ilk defa yeni ve modern bir eğitim sistemi geliştirilmesi yönünde adım atılmış ve bu yönde alınacak kararların ulema sınıfı yerine bu meclise verilmesi kararlaştırılmıştır. Bunun sonucunda maarif, hapsediği ulema sınıfının ve medreselerin tekelinden kurtularak devletin denetimine sokulması hedeflenmiş ve bu hedef başarıyla sonuçlanmıştır. Bu başarının ardından derhal gerekli teşkilatlanma çalışmalarına gidilmiş ve içerisinde bulunan çağa uygun olarak fen, nafia ve maarif gibi yeni kavramlar ortaya çıkmıştır.²⁶⁸

²⁶⁴ Sadrettin Celal Antel, *age*, s. 441.

²⁶⁵ Bayram Kodaman, *age*, s. 2-3.

²⁶⁶ Şükran Güray & Alev Duran, *agm*, s. 511.

²⁶⁷ Osmanlı döneminde oluşturulan ve 1838’de açılan bu meclis ziraat, sanayi, eğitim, sanat gibi pek çok alanda ülkenin ve devletin kalkınması amacıyla faaliyet göstermektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Çetin, E. & Aydos, H. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğunu Kalkındırma Düşüncesinin Bir Ürünü Olarak Meclis-i Umur-u Nafia. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları*, 8(1), s. 2-13.

²⁶⁸ Berkes, N. (2022) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (Ed.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 179.

Bu doğrultuda söz konusu düzenlemelerin hem içinde bulunulan dönemde hem de müteakip yıllarda gerçekleştirilecek maarif ıslahatları için bir başlangıç ve referans noktası teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu devirde maarif konularını ele almak ve gerektiğinde düzenleme yapmak için Meclis-i Umur-u Nafia, Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye, Nekatib-i Rüşdiye Nezareti ve Darü’ş Şura-yı Bab-ı Ali gibi müesseseler teşekkül edilerek ıslahatların arka planında yer alan teşkilat oluşturulmuştur.²⁶⁹

3.1.2. Tanzimat Döneminde Eğitim

Tanzimat Fermanı’nın ilanından önce başlatılan ıslahat hareketlerinin, fermanın ilanını müteakip daha da hızlandırıldığı görülmektedir. Bu alanda daha önce gerçekleştirilen reform girişimlerinin, dönemin devlet adamlarına yol gösterdiği anlaşılmakta; bu doğrultuda başta teşkilatlanma olmak üzere çok sayıda mektebin faaliyete geçirildiği dikkat çekmektedir. Sultan Abdülmecid’in ağırlıklı olarak tanzimat taraftarlarından oluşan kadrosunun maarif noktasındaki ilk icraatı örgün eğitim müesseseleri açmak olmuştur. Bu girişimler o dönemde “cehalet yuvası” olarak nitelendirilen ve ulema sınıfı tekelinde bulunan medreselerin ve sıbyan mekteplerinin haricinde başka yeni mektepler açmak amacıyladır.²⁷⁰ Ancak yeni teşekkül edilen bu mektepler eski sistemin üzerine uyum sağlamadığı için ilk başlarda sağlıklı bir ıslahat olmadığı görülmektedir.²⁷¹

Tanzimat dönemi özelinde maarif alanında yaşanan gelişmeler incelendiğinde, bu süreçten en sınırlı düzeyde etkilenen kurumların ilköğretim müesseseleri olduğu anlaşılmaktadır. Aynı dönemde dikkat çeken bir diğer önemli gelişme ise mesleki mekteplerin açılmasıdır. Söz konusu mekteplerin günümüze kadar varlıklarını sürdürdüğü bilinmekle birlikte, Tanzimat döneminde doğrudan Maarif Nezaretine bağlı olarak teşkilatlanmadıkları görülmektedir. Nitekim bu kurumların, devletin ve toplumun ihtiyaçları doğrultusunda açıldığı bilinmektedir.²⁷²

Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile birlikte maarif alanında kaydedilen bir diğer önemli gelişmenin, kızlar için ilk defa rüşdiye derecesinde mekteplerin açılmasıdır. Nitekim Tanzimat öncesinde yalnızca ilköğretim seviyesinde eğitim veren inas mekteplerinin mevcut olduğu

²⁶⁹ Bayram Kodaman, *age*, s. 8.

²⁷⁰ Özellikle sıbyan mekteplerinde bahsedilen durum II. Mahmud’un saltanatına kadar devam ettiği bilinmektedir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Kına M. (2006). *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, s. 8.

²⁷¹ Baytal, Y. (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (11), s. 25.

²⁷² Akkuyat, Ü. (1984) *Enderûn Mektebi*. Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 22.

bilinmektedir.²⁷³ Bunun yanı sıra, kadınlara yönelik olarak dikiş-nakış kurslarıyla başlayan ve zamanla çeşitlenen mekteplerin açılmasıyla birlikte, kadınlar arasında meslekleşme sürecinin teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Yine bu devirde kadınlar için 1870 yılında açılan Darülmuallimat mektepleri ile kadın öğretmenler yetiştirilmeye başlandığı bilinmektedir.²⁷⁴ Diğer yandan tanzimatın ilanından çok kısa süre evvelinde açılan ve yüksek öğretim müesseseleri olan Tıbbiye, Mühendishane ve Harbiye Mektepleri bu dönemde gözle görülen bir ilerleme kaydetmiştir. Bu noktada yüksek öğretim kurumlarında alınan kararlar gereğince Avrupalı bir eğitim verilmeye başlanmış ve özellikle yabancı dil ile eğitim noktasında Fransızca ön plana çıkmıştır.²⁷⁵

Bu mekteplerin gelişimi ile sınırlı kalmamış ve mezunlardan belirlenen kişiler Avrupa'ya gönderilmiştir. Bahsedilen yüksek öğretim mekteplerinde Arapça, Farsça, Fransızca, Latince ve İtalyanca gibi pek çok dilde eserler okutulduğu görülmektedir. Bu sayede çeşitli dallardan birçok terimin Türkçeye kazandırıldığı anlaşılmaktadır.²⁷⁶ Yine bu dönemde, Osmanlı'nın ilk bilim dergisi olarak kabul edilen *Mecmua-i Fünûn*'un²⁷⁷ yayımlanmaya başladığı; bununla birlikte, halkın daha bilgili bir kimlik kazanmasının sağlanması amacıyla halka açık konferansların düzenlendiği anlaşılmaktadır.²⁷⁸

Bu dönemde maarifin yönetimi için tesis edilen teşkilat yapıları incelendiğinde, sırasıyla planlanan ıslahatların hayata geçirilmesi ve mektep sayılarının arttırılması konularının yönetimi için Mekâtib-i Rüşdiyye²⁷⁹, daha sonra benzer amaçla bu sefer Muvakkat Meclis-i Maarif, Daimî Meclis-i Maarif-i Umumiye ve Mekâtib-i Umumiye Nezaretlerinin kurulduğu görülmektedir. Teşkilatlanma süreci sürdürülürken, eş zamanlı olarak yeni mekteplerin açılmasına da devam edilmiştir.²⁸⁰ Bu sayede maarif alanında yapılacak olan çalışmalar bir nizam içinde yapılması sağlanmıştır.

²⁷³ Niyazi Berkes, *age*, s. 230.

²⁷⁴ Bu mekteplerden mezun olan ilk kadın muallim ise 1873 tarihinde tayin edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: Soydan, T. & Tüncel, M. (2013). Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 43(198), s. 120.

²⁷⁵ Özellikle Materyalizm taraftarı olan Fransız felsefesinin bu mekteplerde ve sonrasında Osmanlı aydın kadrosunun arasında yayılması bu noktada Fransızca eğitimin geldiği noktayı anlamak için oldukça iyi bir örnek teşkil etmektedir. Detaylı bilgi için bkz: Niyazi Berkes, *age*, s. 231,233.

²⁷⁶ Niyazi Berkes, *age*, s. 234.

²⁷⁷ Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Fermanının ilanının ardından çıkarttığı ve devletin ilk bilim dergisi olma niteliğine sahip olan dergidir. Bahsedilen dergi hakkında detaylı bilgi için bkz: Uçman, A. (2003). "Mecmua-i Fünûn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 28, s. 270-271.

²⁷⁸ Niyazi Berkes, *age*, s. 236.

²⁷⁹ Şahin A.A. (2015). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, s. 29.

²⁸⁰ Bayram Kodaman, *age*, s. 14.

Böylece, Tanzimat öncesinde maarif alanında bir ıslahatın gerekli olduğu düşüncesinin geniş çevrelerce benimsendiği ve bu doğrultuda gerekli zeminin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Tanzimat devrinde ise gerçekleştirilecek ıslahatlar için ihtiyaç duyulan teşkilatların oluşturulduğu; 1846 yılında Mekâtib-i Umumiye Nezareti'nin kurulmasıyla birlikte modern eğitimin temellerinin atıldığı görülmektedir. Özellikle 1869'da ilan edilen Maarif Nizamnâmesi ile eğitime, eğitim yönetimine ve mektepleşme sürecine dair pek çok yeni düzenlemenin hayata geçirildiği görülmektedir. Geleceğe yönelik plan ve programların da oluşturulduğu anlaşılmaktadır.²⁸¹ Diğer taraftan yalnızca öğrenciler değil halkın cahil olmasından yakınan devlet adamlarının halka açık konferanslar ve bilim dergileri çıkartmak suretiyle halkın bilgi birikiminin arttırılması noktasında adımlar atmışlardır. Bu suretle, ilerleyen dönemlerde gerçekleştirilecek yeniliklerin önünün açıldığı; Tanzimat devrinin ise sonraki süreçler için fıkır bir zemin teşkil etmesi bakımından mühim bir örnek olarak değerlendirildiği görülmektedir.

3.1.3. II. Abdülhamid Dönemi'nde Eğitimde Islahat

Osmanlı Devleti'nin özellikle II. Abdülhamid döneminde mektepleri imparatorluğun her bölgesine yayarak mektep mevcudiyetinde ciddi bir artışa gittiği görülmektedir. Saniyen mevcut olan ve yeni teşekkül edilen tüm mekteplerdeki müfredatlarda değişikliğe gidilerek yeni bir sistem oluşturulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere II. Abdülhamid'in saltanat yılları Osmanlı Devleti'nin dağılma dönemi içerisinde değerlendirilmektedir. Ancak bu dönem siyasi, iktisadi ve sosyokültürel gibi pek çok alanda her ne kadar dağılma olarak adlandırılrsa da maarif noktasında bu durumun tamamen farklı olduğu bilinmektedir. Öyle ki bu dönemde Osmanlı Devleti, maarif anlamında yükselme dönemine girdiği anlaşılmaktadır. Bu çerçeveden bakıldığında özellikle 1876-1908 devri (II. Abdülhamid'in saltanatı dönemi) Osmanlı maarifi için ayrı bir devir olarak nitelendirilmektedir. Hatta II. Abdülhamid'in dönemi Osmanlı Maarifi için Osman Nuri Ergin'in ifadesine göre “*Yayılma ve İlerleme*” olarak adlandırılmaktadır.²⁸² Diğer yandan II. Abdülhamid döneminde maarif üzerinde bu kadar ciddi atılımların yapılmasından ötürü kendisine “Maarifperver Sultan” denilmektedir.²⁸³

II. Abdülhamid'in ilime ve fenne verdiği değerden ötürü muhtelif konularda fikrini beyan etmeden önce mutlaka konuya dair uzman kişilerle istişarelerde bulunduğu ve bu istişareler sonucunda iradesini beyan ettiği bilinmektedir.²⁸⁴ Nitekim II. Abdülhamid'e göre bir

²⁸¹ Duran, A. (2018). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim*. Hiper Yayınları, İstanbul, s. 33.

²⁸² Ergin, O. N. (1977). *İstanbul Mektepleri İlim ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. c. 3, Eser Matbaası, İstanbul, s. 839.

²⁸³ Vurgun, A. (2020). *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 15.

²⁸⁴ Engin, V. (2008). *II. Abdülhamid ve İstanbul'u*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 19.

milletin var olması için gerekli şartlar içerisinde maarif, dinden sonra ikinci sırada bulunmaktadır.²⁸⁵ Sultanın eğitime verdiği mühim değeri kendi şahsi servetinden yaptığı harcamalarla da görmek mümkündür. Bu noktada bir örnek teşkil etmesi sebebiyle Hüdavendigar, Halep, Suriye, Bağdat, Beyrut, Musul, Basra, Kudüs (sancak), Edirne, Aydın, İstanbul, Çatalca (sancak), Konya, Kastamonu, Ankara, İzmit (sancak), Bitlis ve Yanya Vilayetlerine toplamda iki yüz otuz bir adet ibtidai mektep inşa ettirdiği bilinmekle birlikte bu mekteplerden mezun olan öğrencilere birçok hediye de dağıttırmaktaydı.²⁸⁶

Gerek eğitimin yaygınlaştırılması gerek eğitimdeki müfredatın düzenlenmesi gerekse de imparatorluk coğrafyasında mekteplere olan erişimin kolaylaştırılması için oldukça emek harcandığı bilinmektedir. II. Abdülhamid'in maarif noktasındaki diğer başarısı ise geleceği parlak olan ancak ailesinin maddi durumu el vermeyen çocukların eğitime devam etmesini sağlamasıdır. Bu doğrultuda Müslüman veya Gayrimüslim ayırt etmeksizin maddi durumu yetersiz olan pek çok çocuk Mekteb-i Sultani başta olmak üzere II. Abdülhamid'in iradesiyle en iyi eğitim kurumlarına yerleştirilerek eğitimlerini tamamlamışlardır.²⁸⁷

Öte yandan bu dönemde maarif kurumsal olarak da klasik dönemdeki sisteminden tamamen ayrılmıştır. II. Abdülhamid'in saltanat devri (1876-1908) içerisinde, klasik dönemden kalma ve ilköğretim düzeyinde olan mahalle mektepleri azınlıkta kalmaya başlayarak devlet eliyle açılan ibtidai mektepler çoğunluk durumuna geçmiştir. Buna ilaveten devlet eliyle açılan ve müfredatında daha pozitif bilimlerin ağırlıkta olduğu mekteplerin sayıca arttığı görülmektedir.²⁸⁸ II. Abdülhamid'in maarife verdiği değeri anlamak için bizzat kendisine atfedilen “*her köye bir mektep ve bir cami*” sözü gerek maarif için gerekse dönem içerisinde uygulanan İslamcılık politikasını anlamlandırma noktasında oldukça mühimdir.²⁸⁹

²⁸⁵ II. Abdülhamid'e göre bir milletin var olması için gerekli dört şart vardır. Bu şartlar sırasıyla: Din, Maarif, Milliyet, Servet ve Sanattır. Detaylı bilgi için bkz: Hocaoglu, M. (1998). *İkinci Abdülhamid'in Muhtıraları (Belgeler)*. Kamer Yayınları, İstanbul, s. 127.

²⁸⁶ Metin içerisinde bahsedilen vilayet ve sancakların her birine inşa edilen mektep sayıları hakkında detaylı bilgi için bkz: Kanal, H. (2016). Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitime Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlak-ı Hümayun'a İnşa Edilen Okullar. *SUTAD*, (40), s. 159.

²⁸⁷ Mekteb-i Sultani ve Mekteb-i Mülkiye, II Abdülhamid'in üzerine titredığı ve titizlikle takip ettiği mekteplerdir. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz: Ahmet Vurgun, *age*, s. 19-20. Nitekim Mülkiye Mektebi'nden derece ile mezun olanlar Yıldız Sarayı'nda doğrudan meslek hayatına başlamaktaydı. Örneğin bu isimlerden birisi olan İsmail Müştak Mayakon, Mülkiye Mektebini dereceyle bitirmiş ve böylece sarayda vazifeye başlamıştır. Ayrıca hatıratı günümüze kadar ulaşmıştır. Hatıratı ve Mülkiye Mektebini dereceyle bitirenlere yapılan ihsanlar hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Mayakon, İ.M. (2021). *Yıldız'da Neler Gördüm?*. Recep Yılmaz (Ed.) Kapı Yayınları, İstanbul, s.23,32.

²⁸⁸ Somel, S. A. (2014). Sultan II. Abdülhamid Devri Eğitime Genel Bir Bakış. Coşkun Yılmaz (Ed.) *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul, s. 243.

²⁸⁹ Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), s. 381.

Bu devirde maarife dair yapılan modernleşme hareketleri her ne kadar Tanzimat döneminin devamı olarak görülmüşse de o devirde alınan kararlardan ayrılan yönleri de mevcuttur. Bu bağlamda yaşanan siyasi gelişmelerin ardından, Tanzimat'ın ilanı ile birlikte ülke topraklarında yaşayan nüfusta Müslümanların çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu dönemde izlenen politikalar modern olmamakla birlikte gelenekselciliğin de kendini gösterdiği bir özelliğe sahiptir. Bir yandan modernizmin dinamikleri diğer yandan da gelenekselciliğin getirdiği dinamiklerle birlikte bir sentez yapılmaktadır. Böylece ortaya geleneksel modernizm dinamikleri çıkmış ve her müessesenin ıslahatında temel alınması gereken dinamiklerin dayanağı oluşmuştur.²⁹⁰

II. Abdülhamid döneminde maarife dair yapılan hareketlere bakıldığında, bu döneme kadar rüşdiye mekteplerinin ağırlıklı olarak Rumeli coğrafyasında ağırlaştığı bilinse de özellikle II. Abdülhamid devrinde bu mektepler Anadolu ve Arap coğrafyasında sayıca artmıştır.²⁹¹ Bu döneme dair bir diğer gelişme ise vakıflar tarafından idare edilen mahalle mekteplerine muadil olarak ibtidai mektepler teşekkül edilerek tüm imparatorluk coğrafyasında sayıları çoğalmıştır. Diğer yandan meslek okulları olarak nitelendirilebilen Darülmuaallimin ve Sanayi Mekteplerinin Osmanlı topraklarındaki sayısının artmasının da bu dönemde meydana gelmiştir

Yine II. Abdülhamid devrinde İnas Mekteplerinin, kız rüşdiyelerinin ve Darülmuaallimat gibi mekteplerin sayıca çoğalmıştır.²⁹² Maarif noktasında ele alınan bu gelişmeler yalnızca nicel büyüme olarak kalmadığı anlaşılmaktadır. Bilakis bu dönemde açılan yeni mekteplerle birlikte bu mekteplerin müfredatlarında da belirgin değişikliklere gidildiği bilinmektedir. Örneğin bu dönemde rüşdiyelerin tamamında ilk sene Kur'an-ı Kerim, İlmü Hal, Türkçe, Sarf-ı Arabi, Hesap, Muhtasar Coğrafya-i Osmani, Hüsnu Hatt, Ahlak ve Kıraat dersleri yapılmaktaydı. İkinci sene ise ilk seneki derslerden farklı olarak Farisi, Hesap, Coğrafya, Tarih, Malumat-ı Ziraiye, Resim ve Hatt dersleri de bulunmaktaydı Son sene ise ilk ve ikinci seneden farklı olarak Ulum-ı Diniyye, Kavaid-i Osmaniye ve Kitabet, Nahv-ı Arabi, Hesap ve Hendese, Tarih-i Osmani ve Hıfzısıhha gibi derslerin verilmekteydi.²⁹³

²⁹⁰ Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda Modernleşme ve Eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (12), s. 33.

²⁹¹ Selçuk Akşin Somel, *age*, s. 239.

²⁹² Selçuk Akşin Somel, *age*, s. 240.

²⁹³ Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (Çev. O. Yener) İstanbul: İletişim Yayınları, s. 33.

Diğer yandan idadi mekteplerde de ilk sene Tecvid, Kuran-ı Kerim ve Ulum-ı Diniyye, Türkçe, Arapça, Hesap, Coğrafya, Malumat-ı Nafia ve Hıfzı sıhha, Hüsnu Hatt ve Resim dersleri bulunmaktaydı. İdadinin ikinci senesinde ilk seneki derslerden farklı olarak Farisi ve Tarih dersleri yer almaktaydı. Üçüncü sene ise ilk iki seneden farklı olarak Fransızca ve Hendese dersleri bulunmaktaydı. Dördüncü senede ise Usul-i Defteri ve Bulgarca, Yunanca, Ermenice gibi bölgesel olarak konuşulan yabancı dillerin öğretildiği derslerin yer aldığı görülmektedir. Bunun yanında beşinci ve altıncı yıllarda farklı olarak sadece Cebir dersi görülmekteyken son yıl olan yedinci senede ise birçok ders değişikliğe uğrayarak verilen dersler büyük oranda değişikliğe uğramıştır. Bu değişiklikle birlikte son sene, Kavanin (Kanunlar), Müsellât (Trigonometri) Kozmografya, Makine, Hikmet-i Tıbbiye ve Kimya, Mevalid (Biyoloji), İlm-i Servet (İktisat) gibi birçok farklı ders eklendiği görülmektedir.²⁹⁴

Görüldüğü üzere mekteplerin tamamında modernleşme hareketleri çerçevesinde çeşitli derslerin okutulduğu tespit edilmekle birlikte, II. Abdülhamid'in politikalarıyla ilişkilendirilebilecek bazı uygulamaların da mevcut olduğu bilinmektedir. Söz konusu mekteplerin müfredatlarında dini derslerin saat sayısının görece yüksek tutulması ilk dikkat çeken örnek olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra, muallimler tarafından talebelere ders saatleri dışında da dini hassasiyetlere yönelik nasihatlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı

Mustafa Haşim Paşa'nın ele alacağımız Maarif Nazırlığı dönemi kariyerinin en zirve noktasını teşkil etmektedir. Bunun yanında kendi hayat macerasının da berrak olan son dönemi olarak görülmektedir. Nitekim bu vazifesinin ardından Haşim Paşa 2 Cemazeyilevvel 1321 (2 Temmuz 1903)²⁹⁵ tarihinde 36.000 kuruş maaşla Mehmed Celaleddin Paşa'nın yerine Maarif Nazırı olarak tayin edildi. Paşa'nın daha önce yürüttüğü Mülkiye Dairesi Azalığı görevinin boşalması üzerine, yerine yeni bir memur tayin edilinceye kadar söz konusu kadro ve buna bağlı maaş tahsisatı fiilen boş kalmıştır. Bu süreçte Paşa'nın kadrosuna doğrudan müdahale edilmemiş olmakla birlikte, aynı görevde bulunan Turhan Paşa'nın maaşında artış yapılması üzerine, boş durumda bulunan bu maaş tahsisatının bir kısmının söz konusu zam farkının karşılanmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁹⁶ Bu durum, dönemin bürokratik ve mali

²⁹⁴ Selçuk Akşin Somel, *age*, s. 358-361.

²⁹⁵ Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığına atanma tarihi muhtelif kaynaklarda farklı tarihlerde yer almaktadır. Konu hakkında Şura-yı Ümmet Gazetesi Haşim Paşa'nın atanma tarihini, her ne kadar öncesinde yayın yapmış olsalar da 24 Ağustos tarihli sayısında yer vermektedir. Konu hakkındaki haber için bkz: Şura-yı Ümmet Gazetesi (24 Ağustos 1903). *Şundan Bundan*. s.6.

²⁹⁶ Konu hakkında evrak için bkz: BOA, ŞD., 3195/78

uygulamalarında boş kadrolara ait ödeneklerin ihtiyaç doğrultusunda farklı şekillerde değerlendirilebildiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bununla birlikte, Haşim Paşa'nın nazırlığı süresince, *Tuna*, *Servet-i Fünun* ve *Musavver Terakki*²⁹⁷ gibi düzenli yayım yapan dönemin basını incelendiğinde, maarif alanına ilişkin çok sayıda habere yer verildiği görülmektedir. Söz konusu haberlerde; köy mektepleri²⁹⁸, demiryolu mektepleri²⁹⁹, körler mektepleri³⁰⁰, ibtidai mektepler³⁰¹, kilimcilik mektepleri³⁰² ve çeşitli alanlarda faaliyet gösteren ticaret mektepleri³⁰³ gibi eğitim kurumlarının açılışlarına dair bilgilere yer verildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Rusya ve Çin başta olmak üzere Hindistan'dan³⁰⁴, Japonya'ya³⁰⁵, Amerika'dan³⁰⁶, İsveç'e³⁰⁷ kadar birçok ülkede açılan mektepler ve bu kurumlarda uygulanan müfredatlar³⁰⁸, yabancı ülkelerdeki eğitim sistemleri ve müfredatlarına dair gelişmelerin yanı sıra, bu ülkelerde öğrenciler tarafından gerçekleştirilen ihtilal hareketlerinin de yakından takip edilerek basına yansıtıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, dönemin basınında maarif meselelerinin yalnızca eğitim kurumlarıyla sınırlı kalmayıp eğitimle ilişkili toplumsal ve siyasi gelişmeleri de kapsayacak şekilde ele alındığını göstermektedir.³⁰⁹

²⁹⁷ Bahsedilen dönemde Resimli Uyanış, Balkan, Manastır, İrtika, Muvazene, Şura-yı Ümmet, Posta ve Telgraf Mecmuası gibi pek çok yayım organı olmasına rağmen metin içerisinde bahsedilen gazeteler özellikle Haşim Paşa'nın nazırlık süresi içerisinde düzenli yayım yapması ve değinilen süreye dair sayıların hala elimizde olması sebebiyle kullanılmıştır.

²⁹⁸ Tuna Gazetesi (14 Kasım 1905). *Köy Mektebi*. s.2.

²⁹⁹ Tuna Gazetesi (19 Ekim 1905). *Demir Yolu Mektebi*. s.3.

³⁰⁰ Tuna Gazetesi (27 Aralık 1905). *Körler Mektebi*. s.2.

³⁰¹ Tuna Gazetesi (24 Ocak 1906). *Bulgaristan'da İbtidaiyye Mektepleri*. s.1.

³⁰² Tuna Gazetesi (2 Şubat 1906). *Kilimcilik Mektebi*. s.2.

³⁰³ Tuna Gazetesi (22 Aralık 1906). *Ziştovi Ticaret Mektebi*. s.2.

³⁰⁴ Servet-i Fünun Gazetesi (6 Mart 1907). *Hindistan'da Bir Mektep*. s.15.

³⁰⁵ Servet-i Fünun Gazetesi (2 Temmuz 1907). *Japonya'da Hasta Bakıcılar Mektebi*. s.30.

³⁰⁶ Servet-i Fünun Gazetesi (30 Temmuz 1907). *Amerika'da bir Mekteb-i İnas*. s.15. Amerika'daki okullar hakkında diğer bir haber için bkz: Servet-i Fünun Gazetesi (27 Ağustos 1907). *Amerika'da Hidmetkarlar Mektebi*. s.13.

³⁰⁷ Servet-i Fünun Gazetesi (11 Mart 1908). *İsveç'te Bir Mektep*. s.8.

³⁰⁸ Rusya'daki mektepler hakkında bilgi için bkz: Tuna Gazetesi (6 Ekim 1905). *Rusya'da Büyük Mektepler Talebesi* s.3. Diğer yandan Çin'de açılan mektepler hakkında ayrıca bkz: Servet-i Fünun Gazetesi (15 Ocak 1907). *Çin'de Bir Mektep*. s.15. Yine Çin'deki askeri mektep açılışa dair açılan bir mektep hakkında bkz: Tuna Gazetesi (3 Mayıs 1906). *Çin Uyanıyor*. s.2. Bunun yanı sıra yabancı ülkelerde açılan Müslüman Mektepleri

³⁰⁹ Tuna Gazetesi (12 Şubat 1906). *Rusya'da Mekteb Kızlarının İhtilali*. s.2.

Şekil 4.1. Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğu esnada çekilen fotoğrafları.³¹⁰

Darülfünuna ilişkin gelişmeler, Anadolu dışındaki Bulgaristan³¹¹, Sofya³¹², Rusçuk³¹³, Köstence³¹⁴ ve Zıştovi³¹⁵ gibi Osmanlı topraklarında açılan veya faaliyetlerini sürdüren mektepler ile bunların eğitim programlarına dair geniş malumatın kamuoyuyla paylaşıldığı görülmektedir. Bu durum, söz konusu dönemde maarif meselelerinin kamuoyu nezdinde

³¹⁰ Yukarıda verilen iki fotoğraf Mustafa Haşim Paşa'nın 1903-1908 yılları arasındaki Maarif Nazırlığı dönemine denk gelen süre içerisinde çekilen iki farklı fotoğrafıdır. Bu fotoğraflar da oğlu Yusuf Bey tarafından muhafaza edilmiş olmakla birlikte günümüze kadar ulaşan fotoğraflar arasındadır. Bahsedilen fotoğrafların tamamı şahsi koleksiyonumda mevcuttur.

³¹¹ Tuna Gazetesi (27 Ekim 1905). *Bulgaristan'da Mektepler*. s.2. Yine Bulgaristan'daki maarif hakkında bir başka haber için bkz: Tuna Gazetesi (1 Kasım 1905). *Bulgaristan'da Maarif*. s.3. Bunun haricinde yine Bulgaristan'da İbtidaiye Mektepleri hakkında yapılan bir başka haber için ayrıca bkz: Tuna Gazetesi (24 Ocak 1906). *Bulgaristan'da İbtidaiyye Mektepleri*. s.1.

³¹² Tuna Gazetesi (18 Ekim 1905). *Sofya'da Sanayi Mektebi*. s.2.

³¹³ Tuna Gazetesi (30 Haziran 1906). *Rusçuk Ermeni Mektebi*. s.1. Rusçuk'taki diğer mektepler hakkında bkz: Tuna Gazetesi (2 Temmuz 1906). *Rusçuk Mektepleri*. s.1. Diğer yandan buradaki kız mektepleri hakkında ayrıca bkz: Tuna Gazetesi (6 Temmuz 1906). *Rusçuk Kız Mektebi*. s.2.

³¹⁴ Tuna Gazetesi (14 Temmuz 1906). *Köstence'den Mektup*. s.2.

³¹⁵ Zıştovi'de bahsedilen mektep bir iptidaiye veya rüşdiye değil bir ticaret mektebidir. Konu hakkında bilgi için bkz: Tuna Gazetesi (22 Aralık 1906). *Zıştovi Ticaret Mektebi*. s.2.

yakından takip edildiğini ve eğitim alanındaki gelişmelerin basın aracılığıyla geniş kitlelere aktarılmasına önem verildiğini göstermektedir.

Bu çerçeveden değerlendirildiğinde, döneme ilişkin arşiv belgelerine doğrudan erişim sağlanamamış olmasına rağmen, Osmanlı Devleti tarafından yeni bir eğitim ve öğretim modelinin oluşturulmasına yönelik girişimlerde bulunulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim dönemin basınında yer alan haberler incelendiğinde gerek Osmanlı topraklarında gerekse yabancı ülkelerde açılan mekteplere ve mevcut eğitim kurumlarında uygulanan müfredatlara dair çok sayıda bilgiye yer verildiği görülmektedir. Bu durum, eğitim politikalarının yalnızca geleneksel anlayış çerçevesinde şekillendirilmediğini; modern eğitim anlayışından yararlanılırken geleneksel unsurların da muhafaza edildiği bir sentezin benimsendiğini göstermektedir. Böylece, modern ve geleneksel unsurların bir araya getirilmesiyle yeni bir maarif modelinin inşa edilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Söz konusu yaklaşımın, dönemin genel maarif politikalarıyla uyum göstermesi sebebiyle olağan bir gelişme olarak değerlendirilmesi mümkün görünmektedir.

Mustafa Haşim Paşa'nın nazırlık döneminin değerlendirilmesinde, dönemin basını tarafından izlenen politikalar ve bu politikalar çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetler hakkında önemli veriler sunulmaktadır. Ancak dönemin maarif anlayışının bütüncül bir biçimde ortaya konulabilmesi için, uygulamaların yanı sıra bu uygulamalara yön veren Mustafa Haşim Paşa'nın fikrî yaklaşımının da incelenmesi gerekmektedir. Mustafa Haşim Paşa'ya ait bir kısım şahsi evrakın günümüze ulaşmış olması gerek söz konusu dönemin aydınlatılması gerekse Paşa'nın fikri dünyasının ve maarife dair tasavvurunun ortaya konulması bakımından büyük önem arz etmektedir.

Bu noktada kendisinin zihin dünyasını incelemeye evvela yetiştirdiği aileden başlamak teknik açıdan en doğru tercih olacaktır. Bilindiği üzere Mustafa Haşim Paşa'nın kendisi başta olmak üzere ailesinin büyük çoğunluğu ulemaya mensubiyetiyle bilinmektedir. Bu sebeple daha muhafazakâr bir görüşe sahip olduğu su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer yandan bu görüşü destekleyecek pek çok anekdot mevcuttur. Örneğin kendisinin nazırlığı döneminde dini ve ahlak temelli derslerin müfredatta arttırılması bu noktadaki ilk örnektir.³¹⁶ Bu bağlamda zikredilebilecek bir diğer örnek, Osman Hamdi Bey tarafından Müze-i Hümayun'un Mustafa Haşim Paşa'ya gezdirilerek tanıtılması hadisesidir. Osman Hamdi Bey'in konuya ilişkin ifadelerinden, Paşa'nın müzede sergilenen çıplak heykellerden rahatsızlık

³¹⁶ Bayram Kodaman, *age*, s. 77.

duyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim söz konusu heykellerin, müzeyi ziyaret eden gençlerin ve talebelerin ahlaki gelişimleri üzerinde olumsuz bir tesir meydana getirebileceği düşüncesiyle, heykellerin belden aşağı kısımlarının peştamallarla örtülmesinin talep edildiği görülmektedir. Bu yaklaşım, Mustafa Haşim Paşa'nın maarif ve kültür meselelerine bakışında ahlaki hassasiyetlerin belirleyici bir unsur olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir.³¹⁷

3.2.1. İslam Mekteplerinin İslahına Dair Bir Tezkire

Bunun yanı sıra, Mustafa Haşim Paşa'nın fikrî dünyasının anlaşılmasına katkı sağlaması ve yukarıda verilen örneği destekleyici mahiyet taşıması bakımından, nazırlığı döneminde İslâm mekteplerinin ıslahına dair bir tezkire kaleme almış olması dikkat çekici bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim söz konusu tezkire, Paşa'ya atfedilen “*Şu Mektepler Olmasaydı Maarifi Ne Güzel İdare Ederdim*” sözünün arka planını aydınlatması bakımından önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu yönüyle tezkire, yalnızca eğitim meselelerine ilişkin görüşleri yansıtmakla kalmamakta, aynı zamanda Mustafa Haşim Paşa'nın maarif anlayışının ve fikrî yönelimlerinin ortaya konulmasına da imkân sağlamaktadır. Bahsedilen tezkirede ilk başta İslam mekteplerinin, dini ve ahlaki bakımdan istenilen niteliklere sahip talebeler yetiştirilmesi hususunda padişah tarafından verilen irade üzerine konunun detaylıca irdelendiği ifade edilmektedir. Verilen irade üzerine aynı doğrultuda okul programlarının gözden geçirilmesi ve yeniden düzenlenmesi çalışmaları gerçekleştirilmiş, yapılan değişikliklerin bu yıldan itibaren uygulamaya konulmuştur. Alınan tedbirler doğal olarak yeni düzenlemeleri beraberinde getirmiştir. Bu doğrultuda müfredatta din ve ahlâk derslerinin ağırlığı artırılmış, buna karşılık faydasız görülen bazı dersler programlardan çıkarılmıştır.³¹⁸ Diğer yandan söz konusu dönemde, yüksek dereceli mektepler ile idadilere ulema sınıfından müdürler tayin edilmiş; ayrıca öğrencilerin dinî ve ahlâkî yönden sergiledikleri başarıların değerlendirilmesine yönelik yeni bir ölçme ve değerlendirme sistemi tesis edilmiştir.

Bununla birlikte elde edilen tecrübeler sonucunda gerek İstanbul'da gerekse de taşrada bulunan yüksek dereceli okullardan mezun olan öğrencilerin önemli bir kısmında, eğitimin temel amacı olması gereken dinî ve ahlâkî hassasiyetlerin yeterince gelişmediği kanaatine varıldığı görülmüştür. Haşim Paşa'ya göre bu durumun temel sebebi sistemden daha ziyade 1868 yılında Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi Mösyö Bore'nin teşvikleriyle Âli Paşa döneminde

³¹⁷ Eldem, E. (2010). *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 146.

³¹⁸ Bu noktada ele alınan tezkire haricinde, Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde din ve ahlak derslerinin arttırıldığı II. Abdülhamid dönemi Maarifini çalışanlar tarafından bilinen bir gerçektir. Konu hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Bayram Kodaman, *age*, s. 68,77.

açılan Mekteb-i Sultânî'ye kadar uzandığıdır.³¹⁹ Bu iddiaların ardından, söz konusu okulun yönetiminin güvenilirliği tartışmalı kişilere bırakıldığı ve bunun da yeni bir eğitim anlayışının ortaya çıkmasına yol açtığı ifade edilmektedir. Daha sonra Darülfünun ve diğer yüksek okulların açılmasıyla bu anlayışın yaygınlaştığı belirtilmektedir. Ancak burada asıl sorunun öğrencilerden veya okutulan kitaplardan değil, öğretmenlerin eğitim ve telkin yöntemlerinden kaynaklandığı ileri sürülmektedir. Bu sebeple öncelikle imparatorluğun her tarafında ilkokulların sayısının artırılması, eğitim faaliyetlerine daha fazla önem verilmesi ve bundan sonra görev alacak memur ve öğretmenlerin ahlâk ve din bakımından güvenilir kişiler arasından seçilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu bölümde üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise imparatorluğun farklı bölgelerinde çeşitli adlarla yayımlanan gazeteler ve diğer basın faaliyetleridir. Nitekim bu dönemde faaliyet gösteren bazı yayın organlarının gerek neşriyat politikaları gerekse yayımladıkları yazıların muhtevası sebebiyle muayene memurları tarafından sakıncalı görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda söz konusu yayınların takip edildiği, içeriklerinin incelendiği ve gerekli görülenler hakkında çeşitli idarî tedbirlerin uygulandığı görülmektedir.³²⁰ Bu durum, devletin basın faaliyetlerini yakından izlediğini ve kamu düzeni ile siyasî istikrar açısından zararlı addedilen yayınlara karşı belirli bir denetim mekanizması geliştirdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Öte yandan devlet hizmetleri için Mekteb-i Mülkiye, adliye teşkilatı için Mekteb-i Hukuk ve öğretmen yetiştirmek amacıyla Darülmuallimin gibi kurumların mevcut olduğu belirtilerek Darülfünun'un bu kurumlar karşısında gerekli olmadığı ileri sürülmektedir. Ayrıca Darülfünun'un isminin ve etkisinin diğer okullardaki öğrenciler üzerinde olumsuz örnek oluşturduğu ve bazı sakıncalı girişimlere zemin hazırladığı iddia edilmektedir. Bu sebeple Darülfünun'a yeni öğrenci alınmaması, mevcut öğrencilerin yetenek ve ilgi alanlarına göre Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk ve Darülmuallimin'e nakledilmeleri ve nihayetinde Darülfünun'un kapatılması uygun görülmüştür. Ancak bu hususun uygulanabilmesi için gerekli izin verilmesi talep edilmekte ve son kararın padişaha ait olduğu ifade edilmektedir.³²¹

³¹⁹ Bu bölümde, Haşim Paşa tarafından zikredilen şahıslar ile değinilen problemin daha kapsamlı bir analize tabi tutulmasına imkân verecek yeterli veri bulunmadığından, tezkirede yer alan kişi ve kurumlar herhangi bir değerlendirme veya yorum eklenmeksizin olduğu şekliyle aktarılmıştır.

³²⁰ Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz: BOA, Y.PRK.MF., 4/88. Ayrıca metinde bahsedildiği gibi zararlı olarak mimlenen gazetelerin cetvelleri için ayrıca bkz: BOA, Y.PRK.MF., 4/88, lef 4.

³²¹ Mustafa Haşim Paşa tarafından Maarif Nazırlığı döneminde kaleme alınan tezkire hakkında bkz: BOA, Y.EE., 10/34. Bahsedilen tezkire EK-7'de mevcuttur.

Mustafa Haşim Paşa'nın nazırlığı döneminde faaliyetleri yalnızca maarif meseleleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda dönemin en önemli projelerinden biri olarak kabul edilen Hicaz Demiryolu'nun inşasına da maddi katkıda bulunulmuştur. Bilindiği üzere Paşa'nın memuriyet maaşının yanı sıra yararlandığı ikinci bir gelir kaynağı da mevcuttur. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla, ilk başta Paşa'nın kaç kuruş bağış yapacağını belirtmemesi üzerine destekte bulunacağı miktarı kendisinden bizzat beyan etmesi istenmiştir.³²²

Mustafa Haşim Paşa söz konusu maaşlarından altı defa olmak üzere her seferinde iki bin yüz altmış kuruş bağışta bulunulmuş ve böylece Hicaz Demiryolu projesine toplam on iki bin dokuz yüz altmış kuruş tutarında yardım yapmıştır. Bu durum, Mustafa Haşim Paşa'nın yalnızca eğitim meseleleriyle değil, imparatorluğun siyasî ve iktisadî bakımından önem atfettiği projelerle de yakından ilgilendiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³²³ Bunun yanı sıra, söz konusu yardımları dolayısıyla kendisine Altın Hicaz Madalyası tevcih edildiği anlaşılmaktadır.³²⁴ Diğer yandan nazırlığı esnasında da Romanya Hükümeti tarafından kendisine birinci rütbeden Etuval dö Romani Nişanı³²⁵ ile ödüllendirilmiştir.³²⁶ Diğer yandan Paşa'nın şahsi kayıtlarında Sırp Hükümeti tarafından da kendisine bir nişan verildiği anlaşılmakla beraber arşivlerde bu madalya hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.³²⁷

Netice olarak bu bölümde, Mustafa Haşim Paşa'nın kariyerinin en üst makamını teşkil eden Maarif Nazırlığı dönemi ele alınmıştır. Döneme ilişkin arşiv malzemesinin sınırlı olması ve özellikle nazırlık faaliyetlerine dair doğrudan belgelerin araştırmacıların erişimine kapalı bulunması, söz konusu sürecin ayrıntılı biçimde takip edilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte dönemin basını, hatıratlar ve Mustafa Haşim Paşa'ya ait şahsî evraklar, nazırlık döneminin ana hatlarıyla ortaya konulmasına imkân sağlamaktadır. İncelenen kaynaklar, Mustafa Haşim Paşa'nın nazırlığı sırasında Osmanlı eğitim sisteminde kurumsal genişleme ve

³²² Konu hakkında bilgi için bkz: BOA, DH.MKT., 830/60, lef 3.

³²³ Mustafa Haşim Paşa'nın Hicaz Demiryolu'na yaptığı yardım hakkında bkz: BOA, DH.MKT., 830/60

³²⁴ Konuya ilişkin resmi arşiv belgesi için bkz: BOA, İ.TAL., 379/27. Haşim Paşa'nın kendi görev sürecine dair tuttuğu kişisel notlar ve kayıtlar incelendiğinde söz konusu madalyadan bahsedildiği görülmektedir. Öte yandan, Haşim Paşa'nın tuttuğu kayıtlarda madalyanın veriliş tarihi 12 Kasım 1905 olarak aktarılmaktadır. Madalyanın veriliş hakkındaki kayıt EK-5'te yer almaktadır.

³²⁵ Bahse konu nişan, Romanya'nın bağımsızlık ilanı sonrasında Osmanlı Devleti ile mevcut ikili ilişkilerin muhafazası ve olası gerilimlerin önüne geçilmesi hedefiyle taraflar arasında karşılıklı olarak gönderilen diplomatik hediyeler arasında yer almaktadır. Bahsedilen nişan hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz: Sansar, M. F. (2023). Osmanlı- Romanya İlişkilerinde Nişan ve Hediyeler: Sultan II. Abdülhamit'in Romanya Kralı I. Carol'a Gönderdiği Bir Hediye'nin Takdimi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), s. 1442.

³²⁶ Konu hakkındaki arşiv belgesi için bkz: BOA, İ.TAL., 382/49 Bahsedilen konu hakkında diğer bir belge için bkz: BOA, BEO., 2720/203979

³²⁷ Metinde söz edilen nişan hakkında Haşim Paşa'nın tuttuğu kayıta net bir tarih yer almamakla birlikte 1905-1906 tarihlerinin işaret edildiği anlaşılmaktadır. Haşim Paşa'nın kayıtlarında Sırbistan Hükümeti'nin verdiği nişan hakkındaki kayıt EK-5'te mevcuttur.

çeşitlenmenin devam ettiğini göstermektedir. Gerek Osmanlı coğrafyasında gerekse yabancı ülkelerdeki eğitim kurumlarına ilişkin gelişmelerin yakından takip edilmesi, dönemin maarif anlayışının uluslararası eğitim tecrübelerinden yararlanmaya çalıştığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte söz konusu yaklaşımın tamamen Batılı bir eğitim modelini benimsemekten ziyade, modern eğitim unsurlarını geleneksel ve dinî değerlerle uzlaştırmaya yönelik bir anlayış çerçevesinde şekillendiği anlaşılmaktadır. Mustafa Haşim Paşa'nın şahsî görüşleri ve eğitim meselelerine yaklaşımı değerlendirildiğinde ise aile çevresi ve yetiştiği ilmi ortamın etkisiyle muhafazakâr bir dünya görüşüne sahip olduğu görülmektedir. Özellikle dinî ve ahlaki eğitimin güçlendirilmesine yönelik girişimleri, müfredatta bu derslerin ağırlığının artırılması yönündeki düzenlemeleri ve eğitim kadrolarının seçiminde ahlaki yeterliliği ön planda tutan yaklaşımı bu düşünce yapısının somut yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Osman Hamdi Bey'in aktardığı hatıralar ile İslâm mekteplerinin ıslahına dair kaleme aldığı tezkire de Paşa'nın eğitim ve kültür meselelerine ahlak merkezli bir perspektiften yaklaştığını göstermektedir.

Öte yandan Paşa'nın eğitim sistemine yönelik eleştirilerinin yalnızca müfredatla sınırlı kalmadığı, muallimlerin yetiştirilme biçimleri ve eğitim anlayışları üzerinde de yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Ona göre eğitim kurumlarında görülen problemlerin temelinde öğrencilerden veya ders kitaplarından ziyade, eğitim kadrolarının yönlendirme ve telkin yöntemleri yer almaktadır. Bu doğrultuda ilköğretimin yaygınlaştırılması, güvenilir ve ahlâkî bakımdan yeterli muallimlerin yetiştirilmesi ve eğitim kurumlarının dini-manevi değerler doğrultusunda yeniden şekillendirilmesi gerektiği savunulmuştur. Sonuç olarak Mustafa Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı dönemi, Osmanlı eğitim sisteminde modernleşme ile geleneksel değerleri uzlaştırma çabasının belirgin biçimde görüldüğü bir süreç olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar döneme ilişkin birincil kaynakların sınırlılığı nedeniyle nazırlık faaliyetlerinin bütün yönleriyle ortaya konulması mümkün olmasa da mevcut veriler, Paşa'nın eğitim meselelerine ahlâk ve din merkezli bir perspektiften yaklaştığını ve Osmanlı maarifinin geleceğini bu doğrultuda şekillendirmeyi amaçladığını göstermektedir. Bu yönüyle Mustafa Haşim Paşa, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının muhafazakâr karakterini yansıtan önemli devlet adamlarından biri olarak dikkat çekmektedir.

3.2.2. Bir Sözün Serencamı: “Şu Mektepler Olmasaydı Maarifi Ne Güzel İdare Ederdim”

Bilindiği üzere, tarihî süreç içerisinde birçok söz farklı şahıslara atfedilmiş veya belirli kişilere yakıştırılmıştır. Mustafa Haşim Paşa'ya nispet edilen “*Ah şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim.*” sözü de bu tür örneklerden biri olarak karşımıza

çıkılmaktadır.³²⁸ Ancak söz konusu ifadenin gerçekten Haşim Paşa'ya ait olup olmadığı meselesine geçmeden önce, bu tartışmanın Paşa'nın fikrî dünyasının aydınlatılmasına katkı sağlayacak bir unsur olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Nitekim yukarıda da değinildiği üzere, İslâm mekteplerinin ıslahına dair kaleme aldığı tezkirede eğitim sisteminde mevcut olduğunu düşündüğü sorunları tespit etmeye çalıştığı ve bunların giderilmesine yönelik çeşitli çözüm önerileri geliştirdiği görülmektedir. Bu durum, onun maarif meselelerine kayıtsız kalmadığını ve eğitim alanındaki problemlere yönelik belirli bir düşünce sistematigi geliştirdiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında konunun farklı bir boyutu da gözle görünür hale gelecektir.

Burada dönemin basını ve döneme dair yapılan araştırmalar farklı sonuçlara çıkmaktadır. Döneme dair basınında bu sözün tamamen Haşim Paşa'ya ait olduğu görülmektedir. Öyle ki basında bu konu hakkındaki şu tür aktarımlar bulunmaktadır:

*“Haşim Paşa merhum bir gün Ah demiş şu mektepler olmasaydı, elimizdeki bütçe ile maarif pekâlâ idare edilirdik”*³²⁹

*“Eskiden bir Maarif Nazırı ‘Mektepler olmasa maarifi pek iyi ıslah edeceğim.’ demişti.”*³³⁰

*“Bu hususta ihtisasmı fazladır. Onun için sizi tenvir edebilirim. Programda maarif için kadim Haşim Paşa projesinin esasları münderiştir. Yani maarif ıslahatına mâni olan mekteplerin ilgasıyla...”*³³¹

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü üzere, dönemin basınında söz konusu ifadenin doğrudan Haşim Paşa'ya ait olduğu kabul edilerek bu doğrultuda çeşitli yazılar kaleme alınmıştır. Bununla birlikte, son haberde Haşim Paşa'ya atfedilen bir projeden bahsedilmekte ve söz konusu projenin ancak mekteplerin ilga edilmesiyle hayata geçirilebileceği ileri sürülmektedir. Bu tür haber ve yorumların etkisiyle, Paşa'ya nispet edilen sözün zaman içerisinde daha geniş bir kabul gördüğü ve kamuoyundaki kalıcılığının pekiştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu durum günümüzde dahi geçerliliğini korumaktadır. Başlangıçta bir isnat veya yakıştırma niteliği taşıyan bu ifadenin, basında tekrar edilmesi ve farklı bağlamlarda

³²⁸ Ele aldığımız sözün mevcut kaynaklarda farklı farklı versiyonları olmakla birlikte çok farklı olmadığı görülmektedir. Diğer yandan kaynaklardaki versiyonlarının tamamı aynı ana fikir etrafında birleşmektedir.

³²⁹ Akbaba Gazetesi (6 Eylül 1926). *Şehremaneti*. s.1.

³³⁰ Zuhûri Gazetesi (8 Eylül 1908). *Havadis-i Dahiliye*. s.2.

³³¹ Karagöz Gazetesi (9 Ağustos 1919) *Maarif*. s.3.

kullanılması sonucunda, doğrudan Haşim Paşa'nın düşüncesini yansıtan bir söz olarak algılanmaya başlandığı görülmektedir.

Diğer taraftan döneme dair gerek Paşa'nın zamanında gerekse de günümüzde kaleme alınan eserlerde bu sözün tamamen Haşim Paşa'ya yakıştırılarak kendisi üzerine atılmaya çalışıldığı görülecektir. Esasen bu sözün Haşim Paşa'ya ait olmadığını ve tamamen bir yakıştırılma olduğunu gösteren ve bizzat Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografisinden anlaşılmaktadır. Bahsedilen biyografi fişi Haşim Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınmış lakin hangi oğlu olduğu tespit edilememiştir. Söz konusu biyografi metninde bu durumla alakalı şu sözler yer almaktadır:

*“Merhum pederimin şu mektepler olmasaydı Maarif Nezaretini ne güzel idare ederdim yolunda bir beyanda bulunduğu müteallik sözleri isnad ikinci meşrutiyetin ilanından sonra hayatta bulunduğu on sene içerisinde hiçbir gazetede neşredilmiş hatta işitilmiş değildir. Bahse konu olan sözleri isnad müşarüniylehin vefatından sonra gazetelerde neşredilegelmiştir.”*³³²

Bu noktada yine günümüzde kaleme alınan bir başka eserde de bu sözün durumu hakkında şöyle bir ifade yer almaktadır:

*“Mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim sözü kendisine yakıştırılan Mustafa Haşim Paşa...”*³³³

Bu noktada, dönemin önemli kalemlerinden biri olan Nahid Sırrı Örik'in “Son Başkâtipler” başlıklı yazısı da dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir. Örik, Mabeyn Başkâtibi Tahsin Paşa ile bacanak olması dolayısıyla Mustafa Haşim Paşa'dan da bahsetmekte ve onu tanıtırken *“Güya mektepler olmasa şu maarifi ne güzel idare edeceğim.”* ifadesini kullanmaktadır. Burada özellikle “güya” kelimesine yer verilmiş olması dikkat çekicidir. Zira bu kullanım, söz konusu ifadenin Nahid Sırrı Örik tarafından kesin bir hakikat olarak değil, Haşim Paşa'ya atfedilen yaygın bir söylem yahut bir yakıştırma olarak değerlendirildiğine işaret etmektedir. Bu bakımdan, sözün sonraki dönemlerde de Paşa ile özdeşleştirilmeye devam ettiği, ancak aidiyeti konusunda belirli şüphelerin varlığını koruduğu anlaşılmaktadır.³³⁴

³³² Nitekim Haşim Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografi fişinde, söz konusu ifadenin Paşa'ya aidiyetinin mümkün olmadığı aksine kendisine sonradan yakıştırıldığı açıkça ifade edilmektedir. Bu bakımdan, bahse konu sözün kaynağı ve doğruluğunun ayrıca değerlendirilmesi gerekmektedir. Söz konusu biyografi fişi çalışmanın ekler kısmında yer almaktadır.

³³³ Polat, H. A. (2020). *II. Meşrutiyet Devrinde Siyasi Sürgünler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.157.

³³⁴ Nahid Sırrı Örik, *age*, s.448.

Sonuç olarak, incelenen ifadenin aidiyeti hususunda bir değerlendirme yapıldığında; gerek Haşim Paşa'nın oğlunun kaleme aldığı biyografi gerekse döneme ilişkin literatürdeki veriler, konunun açıklığa kavuşturulmasını sağlamaktadır. Dönem basınının yarattığı dezenformasyona veya yanıltıcı unsurlara rağmen, Paşa'nın yakın çevresinin tanıklıkları ve dönemsel kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde söz konusu ifadenin Haşim Paşa'ya ait olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim oğlunun aktardığı bilgiler doğrultusunda, bu ifadenin Haşim Paşa'nın vefatından sonra basın tarafından kendisiyle özdeşleştirildiği ve literatüre bu şekilde aktarıldığı sonucuna varılmaktadır.

3.3. Kariyer Zirvesinden Sürgüne: Mustafa Haşim Paşa'nın Sürgün Süreci

II. Abdülhamid'in Ahmet Zühtü Paşa'dan sonra en uzun soluklu ikinci Maarif Nazırı olan Mustafa Haşim Paşa, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte ilk başlarda görevinden alınmamış bir müddet daha bu görevine devam etmiştir. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte bir kabine kurulmuş ve Haşim Paşa bu kabinenin Maarif Nazırı olarak seçilmiştir. Böylece, II. Meşrutiyet'in ilk Maarif Nazırı olan Mustafa Haşim Paşa; “*Umur-ı maarifin terakki hususunda vüs'ü iktidarım derecesinde gayretten hali kalmayacağıma ve Meşrutiyet'e sadakat göstereceğime şu heyet-i muhtereme huzurunda yemin ederim*”³³⁵ sözleriyle yeminini ederek görevine başlamıştır. Her ne kadar görevine başlamış olsa da II. Abdülhamid'e yakın bir isim olması sebebiyle görevine son verileceğinin farkındaydı. Bu sebeple yukarıda verilen yemin metnini korkarak okuduğu iddia edilmektedir. Diğer yandan Nahid Sırrı Örik'in *Sultan Hamid Düşerken* isimli romanında, Haşim Paşa'nın yemin etmeden önce sokaklarda bulunan Meşrutiyet'in ilanını kutlayan göstericilerin ilk başta Maarif Nezaretine geldiğini ve Haşim Paşa'yı nezaretin giriş kısmına indirerek meşrutiyete bağlı kalacağına dair yemin ettirdikleri ifade edilmektedir. Hatta bu olaylar esnasında bazı hakaretlere uğradığı da söylentiler arasında yerini almaktadır.³³⁶ Ancak kısa bir süre sonra artan siyasi baskılar karşısında görevine devam edemeyeceğini öngören Mustafa Haşim Paşa, kendi kayıtlarında da ifade ettiği üzere, Maarif Nazırlığı görevinden istifa etmiştir.³³⁷ Haşim Paşa'nın istifasının ardından kendisine emeklilik işlemleri için on altı bin yedi yüz altmış yedi kuruş verilmiştir.³³⁸

³³⁵ H. A. Polat, *age*, s.157.

³³⁶ Konuya dair daha detaylı bilgi için bkz: Örik, N. S. (2023). *Sultan Hamid Düşerken*. Everest Yayınları, İstanbul, s.60.

³³⁷ Bu noktada, Haşim Paşa'nın şahsi notlarında görevinden istifa ettiği yönünde ifadeler yer alsa da resmî arşiv fonlarında veya döneme ait diğer birincil kaynaklarda bu durumu teyit eden herhangi bir belgeye rastlanmamaktadır. Haşim Paşa'nın Maarif Nazırlığından istifası hakkında kendi kayıtlarında yer alan tarih ve malumat EK-5'te mevcuttur.

³³⁸ Mustafa Haşim Paşa'nın emeklilik işlemleri için aldığı miktar hakkındaki belge için bkz: BOA, BEO., 3450/258722. Konu hakkında diğer bir vesika için ayrıca bkz: BOA, BEO., 3375/253111

Mustafa Haşim Paşa hakkında görevinden ayrılmasının ardından herhangi bir suç isnadında bulunulmamış olmakla birlikte, II. Abdülhamid döneminin önde gelen isimleri arasında yer alması ve padişaha yakınlığıyla tanınması sebebiyle diğer birçok “devr-i sabık” mensubu ile benzer bir muameleye tabi tutulduğu görülmektedir. Nitekim bu süreçte Paşa’nın ilk olarak Limni Adası’na sürgün edildiği tespit edilmektedir.³³⁹ Öte yandan Haşim Paşa, Limni’ye sürgün ediliş sürecine ilişkin kaleme aldığı kayıtlarında, hakkında herhangi bir sorgulama veya tahkikat yürütülmeksizin sürgüne gönderildiğini ifade etmektedir. Bu durum, II. Meşrutiyet sonrasında Abdülhamid yönetimiyle özdeşleştirilen şahıslara yönelik uygulamaların, kimi zaman hukukî bir soruşturma sürecinden ziyade siyasî saiklerle gerçekleştirildiğine işaret etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bu süreçte dikkat çeken bir diğer husus, Mustafa Haşim Paşa’nın sürgünde bulunduğu sırada 23 Haziran 1909 tarihinde Sadaret’e gönderdiği telgraftır. Söz konusu telgrafta Paşa, İstanbul’dan Limni Adası’na sürgün edildiğini belirtmekte, ancak burada kale içerisinde ikamet etme imkanı olmadığını ifade etmektedir. Bunun yanı sıra ailesiyle birlikte yaşayabilmek için kendisine müsaade edilmesini talep etmektedir. Nitekim yapılan değerlendirme neticesinde bu talebin kabul edildiği ve Mustafa Haşim Paşa’nın ailesiyle birlikte Midilli’ye gönderilmesi ve orada ikamet etmesine izin verildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, sürgün uygulamasının devam etmekle birlikte Paşa’nın aile hayatına ilişkin taleplerinin tamamen göz ardı edilmediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.³⁴⁰

Akabinde, 24 Mart 1910 tarihli ve Harbiye Nezaretinden Dahiliye Nezaretine gönderilen bir tezkireye göre Mustafa Haşim Paşa’nın Midilli’nin iklim ve sağlık şartlarından olumsuz etkilendiğinin bildirildiği anlaşılmaktadır. Bu sebeple sürgün mahallinin değiştirilmesi meselesi gündeme gelmiş ve Paşa’nın Sakız Adası yerine İzmir veya Midilli’de ikamet ettirilmesi seçenekleri üzerinde durulmuştur. Yapılan değerlendirmeler neticesinde ise sürgün mahalli olarak Midilli’nin belirlenmesine karar verildiği görülmektedir.³⁴¹ Bununla birlikte, söz konusu kararın mahiyeti tam olarak açıklığa kavuşmamaktadır. Zira daha önce ailesiyle birlikte Midilli’de ikamet etmesine izin verildiği bilinmekte olup, bu kararın Paşa’nın yeniden Midilli’ye nakledilmesini mi ifade ettiği, yoksa ailesiyle birlikte ikamet etmekte olduğu Midilli’de kalmasının resmi olarak teyit edilmesi anlamına mı geldiği hususu mevcut belgeler

³³⁹ Haşim Paşa ve Celal Bey’in sürgüne gönderilmesi hakkında malumat için bkz: BOA, BEO., 3581/268568

³⁴⁰ Metinde bahsedilen konu hakkındaki arşiv belgesi için bkz: BOA, BEO., 3581/268568, lef 3.

³⁴¹ Mustafa Haşim Paşa’nın sürgün mıntıkasının Midilli olarak belirlendiği belge hakkında bkz: BOA, DH.MUİ., 80/6

ışığında kesin olarak ortaya konulamamaktadır. Dolayısıyla bu mesele, sürgün sürecine ilişkin açıklığa kavuşturulması gereken ihtilaflı noktalardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Bu aşamaya kadar, Haşim Paşa'nın üstlendiği tüm görevler ile gündelik yaşamına dair detaylar; resmî arşiv belgeleri, şahsi kayıtları, dönemin basını ve hatıratlar ışığında incelenebilmiştir. Ancak özellikle sürgün dönemini takiben Paşa'nın hayatına dair verilerin sınırlı kaldığı görülmektedir. Nitekim bu belirsizlik, Paşa'nın oğlu tarafından hazırlanan biyografik fişte de kendini göstermektedir. Sürgün sürecinde Haşim Paşa'nın mevcut borçlarının bulunduğu ve bunların ödendiği bilinmektedir. Kendisinin Bebek'te bir yalısı ile konağının bulunduğu yönündeki iddialar doğrultusunda, sürgündeyken söz konusu taşınmazların satılarak mevcut borçların kapatıldığı tespit edilmiştir.³⁴²

Bunların haricinde, Bebek'te bir adet sahilhanesinin daha bulunduğu ve bu taşınmazın da Paşa'nın sürgünde olduğu dönemde haciz yoluyla elinden çıkarıldığı bilinmektedir. Haşim Paşa'nın diğer mal varlıklarından ziyade sahilhanesini geri almak adına birtakım girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim genel affın ilan edilmesinin ardından sürgünden dönülmesiyle birlikte, sahilhane üzerindeki haczin kaldırılması amacıyla Dahiliye Nezaretine resmi başvuruda bulunulduğu anlaşılmaktadır.³⁴³

Haşim Paşa'ya ait mali yükümlülüklerin sürgün öncesi döneme dayandığı bilinmektedir. Bu noktada örneğin Paşa'nın Maarif Nazırlığı makamında bulunduğu esnada, çocuklarının izdivaç ve mesken inşası masraflarını karşılamak adına II. Abdülhamid'e başvurularak maddi destek talep edildiği tespit edilmiştir.³⁴⁴

Sonuç olarak, Mustafa Haşim Paşa'nın sürgün sonrasındaki hayatı, önceki dönemlerine kıyasla daha sınırlı kaynaklarla takip edilebilmektedir. Bununla birlikte mevcut belgeler, Paşa'nın bu süreçte özellikle mali meselelerle meşgul olduğunu ve sürgünün yalnızca siyasi kariyerini değil, ekonomik durumunu da önemli ölçüde etkilediğini göstermektedir. Sürgün yıllarında sahip olduğu taşınmazların önemli bir kısmını kaybettiği, buna karşılık özellikle Bebek'teki sahilhanesini geri kazanabilmek amacıyla çeşitli girişimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan, mali sıkıntılarının yalnızca sürgün dönemine mahsus olmadığı, nazırlık yıllarında dahi ailevi yükümlülükler ve yüksek yaşam giderleri sebebiyle maddi destek

³⁴² Haşim Paşa'nın taşınmazları ve borçlarının ödenmesi hakkında daha fazla bilgi için bkz: BOA, BEO., 3602/270090

³⁴³ Bebek'teki sahilhane hakkında detaylı bilgi için bkz: BOA, DH.MUİ., 124/46

³⁴⁴ Haşim Paşa'nın padişahıtan maddi destek talep ettiği belge için bkz: BOA, Y.PRK.MF., 5/21

arayışına girdiği görülmektedir. Bu durum, Mustafa Haşim Paşa'nın devlet kademelerindeki yüksek mevkilerine rağmen hayatının son dönemlerinde ciddi ekonomik güçlüklerle karşı karşıya kaldığını ortaya koymakta ve hayatının bu safhasını anlamlandırmada önemli bir veri sunmaktadır. Böylece, vefat tarihi dahi kesin olarak tespit edilemeyen Mustafa Haşim Paşa'nın ömrünün son yıllarını, geçmişte sahip olduğu nüfuz ve imkânlardan büyük ölçüde uzaklaşmış olmakla birlikte, mutlak bir yoksulluk içerisinde de bulunmaksızın geçirdiği anlaşılmaktadır.

3.4. Bir Nazırın Meçhul Akıbeti: Mustafa Haşim Paşa'nın Ölümü

Mustafa Haşim Paşa'nın vefat tarihi hususunda literatürde çeşitli ihtilaflar mevcut olduğu görülmektedir. Her ne kadar bu durum hakkındaki ihtilafı gideremeyecek olsak da elimizde mevcut olan bilgiler üzerinden hangi tarihin daha doğru olabileceği değerlendirilecektir. Bu noktada Haşim Paşa'nın 1918 veya 1920 yıllarında vefat ettiğini gösteren iki tarihin var olduğu görülmektedir. Bizzat oğlu tarafından kaleme alınan biyografide ise 22 Mayıs 1918 tarihi verilmektedir.³⁴⁵ Diğer yandan Hasan Ali Polat'ın kaleme aldığı *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasi Sürgünler* isimli eserinde Paşa'nın vefat tarihini 1920 olarak ifade etmektedir.³⁴⁶ Bunların yanı sıra ifade edilmesi gereken bir diğer durum ise ele alınan tarihlerdeki gazetelerde Paşa'nın vefatına dair herhangi bir haber yer almamış olmasıdır.

İncelenen kaynakların haricinde, Haşim Paşa'nın vefatına dair herhangi bir veriye rastlanmamaktadır. Öte yandan Paşa'nın vefatını takiben, Karacaahmet Mezarlığı yakınlarında yer alan İnadiye'deki aile türbesine defnedildiği tahmin edilmektedir. Nitekim söz konusu türbede Haşim Paşa'nın validesi Hatice Hanım, babası Ahmed Muhtar Bey ve kardeşi Ali Haydar Bey gibi aile fertlerinin kabirlerinin bulunduğu tespit edilmiştir.³⁴⁷ Sonuç olarak, İnadiye'de bulunan söz konusu türbenin Erken Cumhuriyet döneminde yıkıldığı ve bu süreçte tamamen tahribata uğradığı anlaşılmaktadır.³⁴⁸ Tüm bu sebeplerden ötürü Haşim Paşa'nın gerek kendisine ait gerekse de ailesine ait mezarları veya türbeyi günümüzde tespit etme imkanı bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Mustafa Haşim Paşa'nın vefat tarihi ve defnedildiği yere ilişkin mevcut bilgiler oldukça sınırlı olup, kaynaklar arasında birtakım farklılıklar bulunduğu görülmektedir.

³⁴⁵ Haşim Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografisi EK-8'de transkripsiyonu ile birlikte mevcuttur.

³⁴⁶ Metin içerisindeki tarih hakkında bilgi için bkz: H. A. Polat, *age*, s.619.

³⁴⁷ Haşim Paşa'nın validesinin ve babasının metfun bulunduğu türbe gerek Haşim Paşa'nın şahsi kayıtlarında gerekse de Mehmet Zeki Pakalın'ın Ali Haydar Bey hakkında yazdığı maddeden görmekteyiz. Mehmet Zeki Pakalın'ın konu hakkında verdiği bilgi için bkz: Mehmed Zeki Pakalın *age*, c. 9., s.8.

³⁴⁸ Işın, E. (1994). "Haşim Efendi Tekkesi" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 4, s. 16.

Mevcut veriler ışığında Paşa'nın vefat tarihine dair kesin bir hükme varmak mümkün olmamakla birlikte, bizzat oğlu tarafından kaleme alınan biyografide yer alan 22 Mayıs 1918 tarihinin diğer kaynaklara kıyasla daha güçlü bir dayanağa sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, dönemin gazetelerinde Paşa'nın vefatına ilişkin herhangi bir habere rastlanmaması, bu konuda kesin bir sonuca ulaşılmasını güçleştirmektedir. Öte yandan eldeki veriler, Haşim Paşa'nın aile fertlerinin metfun bulunduğu İnadiye'deki aile türbesine defnedilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ancak söz konusu türbenin erken Cumhuriyet döneminde yıkılarak tahrip edilmiş olması nedeniyle, günümüzde ne Paşa'nın mezarının ne de aileye ait defin alanlarının tespit edilmesi mümkün görünmektedir. Bu durum, Haşim Paşa'nın hayatının son dönemlerine ilişkin bilgi eksikliğinin vefatı ve defin süreci konusunda da devam ettiğini göstermektedir.

3.5. Mustafa Haşim Paşa'nın Eserleri

Hayatının büyük bir kısmını devlet hizmetinde geçiren ve tahsil sürecini büyük bir titizlikle sürdürerek, gerektiğinde şahsî gayretleriyle çeşitli dilleri öğrenmek suretiyle ilmî birikimini geliştiren Mustafa Haşim Paşa çeşitli eserler de kaleme almıştır. Bu çerçevede ilk olarak, Paşa'nın hatıratı niteliğindeki “*Tezkîr-i İnkılâp*” adlı eserinin incelenmesi uygun olacaktır. Eserin kaleme alınma süreci, Paşa'nın sürgünden İstanbul'a dönüşünün ardından başlamış olmakla birlikte, çeşitli sebeplerden dolayı ancak iki yıl sonra yayımlanabilmiştir. Hatıratın muhtevasında, Tanzimat'ın ilanından başlayarak Kırım Harbi, Meşrutiyet'in ilanı ve bu hadiseler arasında meydana gelen çeşitli siyasî ve idarî gelişmeler ele alınmaktadır. Bununla birlikte eser, yalnızca dönemin önemli olaylarını aktarmakla sınırlı kalmamakta; söz konusu hadiseler Mustafa Haşim Paşa'nın şahsî gözlemleri ve değerlendirmeleri çerçevesinde yorumlanmaktadır. Ayrıca Paşa'nın Maarif Nazırlığı görevinde bulunduğu yaklaşık beş yıllık süre içerisinde gerçekleştirdiği faaliyetlere de hatıratıta yer verildiği anlaşılmaktadır.³⁴⁹

Öte yandan, eserin yayımlanma sürecinin gecikmesinde siyasî sebeplerin etkili olduğu görülmektedir. Nitekim Mustafa Haşim Paşa'nın, II. Abdülhamid dönemini ele aldığı kısımlarda ve özellikle Meşrutiyet sürecine ilişkin değerlendirmelerinde İttihat ve Terakki yönetimine yönelik eleştirel ifadeler yer vermesi, hatıratın neşrini güçleştiren unsurlar arasında değerlendirilebilir. Sonuç olarak “*Tezkîr-i İnkılâp*”, 1912 yılında yayımlanmış olup toplam kırk üç sayfadan oluşmaktadır. Bu yönüyle eser, yalnızca Mustafa Haşim Paşa'nın hayatına değil,

³⁴⁹ Berke Şanlı & Ali Okumuş, **agm**, s. 733.

aynı zamanda Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e uzanan dönemin siyasî ve idarî gelişmelerine dair birinci elden önemli bilgiler sunan kaynaklardan biri niteliğindedir.

Mustafa Haşim Paşa'nın üzerinde durulması gereken bir diğer eseri ise “*İzâhü'l-Kavâid*” adlı risalesidir. Paşa tarafından Arapça olarak kaleme alınan bu eser, onun dil konusundaki birikimini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere Mustafa Haşim Paşa, yabancı dil öğrenimini büyük ölçüde şahsî gayretleriyle sürdürmüş ve bu alandaki yetkinliğini ilmi bir eser kaleme alabilecek seviyeye ulaştırmıştır. Bu yönüyle “*İzâhü'l-Kavâid*” yalnızca muhtevası bakımından değil, aynı zamanda Paşa'nın entelektüel birikimini ve dil hâkimiyetini ortaya koyması açısından da önem arz etmektedir. Haşim Paşa'nın ele aldığımız bu eseri Eser-i Haşim imzasıyla neşredilmiştir. Bahse konu eserin 22 Ekim 1878 tarihinde II. Abdülhamid'e takdim edilmesini müteakip, Paşa'nın ikinci rütbeden Nişan-ı Âlî ile ödüllendirildiği belgeler ışığında anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Maarif Nezareti'nin ruhsatı doğrultusunda Matbaa-yı Âmire'de basımı gerçekleştirilen bu eserin, Kavâid-i Külliyye-i Fıkhiyye üzerine kaleme alınmış bir şerh olduğu ve 23 Ocak 1879 tarihi itibarıyla literatüre kazandırıldığı tespit edilmektedir.³⁵¹

Mustafa Haşim Paşa'nın ele alacağımız bir diğer eseri ise Mustalahat (Terimler) isimli eseridir. Bu eser gerek literatür açısından gerekse de Adliye Nezareti'nde çalışan her bir memur açısından önem arz eden bir eserdir. Çünkü Paşa, bu eserinde özellikle Şeri Hukuk'ta mühim terimlerin ve kavramların açıklamalarını kaleme almıştır. “*İzâhü'l-Kavâid*” isimli eseri gibi padişaha sunulmuş ve basımı için izin istendiği görülmektedir.³⁵² Gerekli izinlerin alınmasının ardından 1886 yılında İstanbul'daki Mahmud Bey Matbaası tarafından neşredilmiştir.

İncelenmesi gereken bir diğer çalışma ise müstakil bir telif olmaktan ziyade, daha önce kaleme alınmış bir metne ek olarak Haşim Paşa tarafından hazırlanan *Nuhbetü'l-Mülûk* adlı zeyildir. Esas metin, “*Hadikatü'l-Mülûk*” ismiyle Osman Gazi'den II. Mustafa'ya kadar saltanat süren padişahların biyografilerini içerecek şekilde Ahmed Tâib tarafından kaleme alınmıştı. Yine Ahmed Taib tarafından kaleme alınan *Tuhfetü'l-Mülûk* isimli eser birisi IV. Mehmed diğeri III. Ahmed'e kadar tahta çıkan padişahların hayatlarına dairdir. Haşim Paşa'nın ise söz konusu çalışmayı kronolojik olarak kaldığı yerden devralıp sürdürdüğü görülmektedir.

³⁵⁰ Haşim Paşa'ya ele aldığımız eseri üzerine verilen nişan hakkında bilgi için bkz: BOA, D.SAİDd., 4/212

³⁵¹ Haşim Paşa'ya eserin basımı için verilen ruhsatname için bkz: BOA, MF.MKT., 59/175

³⁵² Haşim Paşa'nın kaleme aldığı Mustalahat isimli eserinin basımı için izin istediğine dair belge için bkz: BOA, İ.DH., 998/78840

Netice itibarıyla, Paşa'nın eklediği zeyil kısmının tamamlanmasının ardından her iki metnin bir arada *Nuhbetü'l-Mülûk* adıyla neşredilmiştir.³⁵³

Sonuç olarak Mustafa Haşim Paşa'nın kaleme aldığı veya zeyl ettiği eserler, onun yalnızca yüksek kademede bir devlet adamı değil, aynı zamanda Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan çalkantılı asrın çok yönlü bir münevveri, tarihçisi ve hukukçusu olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. “*Tezkîr-i İnkılâp*” ile şahsî tecrübelerini dönemin siyasî panoramasıyla harmanlayarak birinci elden mühim bir tarihi kaynak bırakan Paşa, “*İzâhü'l-Kavâid*” ve “*Mustalahat*” gibi eserleriyle de şahsî gayretle edindiği lisan yetkinliğini şer'î hukuk alanında kıymetli birer tetkikata dönüştürmüştür. Bununla birlikte, Ahmed Tâib'in eksik bıraktığı kronolojik silsileyi devralarak hazırladığı “*Nuhbetü'l-Mülûk*” zeyli, onun sadece kendi dönemine değil, Osmanlı tarih yazıcılığı geleneğine de ne derece hakim olduğunu göstermektedir. Padişah nezdinde taltif ve nişanlarla karşılık bulan bu verimli neşriyat ve telif hayatı, Paşa'nın devlet yönetimi içerisindeki konumunu salt idari bir vazifeyle sınırlı tutmayıp, liyakat ve derin bir ilmi ciddiyetle tahkim ettiğini kanıtlamaktadır.

³⁵³ Özcan, A. (2007). “Osmanzade Ahmed Taib”, *TDV İslam Ansikopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 34, s. 4.

SONUÇ

Bu çalışmada, II. Abdülhamid döneminin önemli simalarından olan Mustafa Haşım Paşa'nın hayatı, ailesi, eğitim süreci, memuriyet hayatı, idari faaliyetleri, Maarif Nazırlığı dönemi, sürgün yılları ve kaleme aldığı eserleri birincil kaynaklar esas alınarak kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Literatürde bugüne kadar Mustafa Haşım Paşa hakkında müstakil bir biyografi çalışmasının bulunmaması, araştırmanın çıkış noktasını oluşturmuş; bu eksikliğin giderilmesi amacıyla arşiv belgeleri, Sicill-i Ahvâl kayıtları, şahsi evrak, hatıratlar, dönemin süreli yayınları ve diğer birincil kaynaklar birlikte değerlendirilmiştir. Böylece yalnızca Paşa'nın biyografisinin ortaya konulması değil, aynı zamanda görev yaptığı kurumların işleyişi ile II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının da daha sağlıklı biçimde değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Araştırma sonucunda Mustafa Haşım Paşa'nın, köklü bir ilmiye ailesine mensup olarak yetiştiği ve çocukluk yıllarından itibaren aldığı eğitimin ileride üstleneceği devlet görevlerini doğrudan etkilediği anlaşılmıştır. Aile bağlarının Sadrazam Koca Yusuf Paşa'ya kadar uzanması, dedesi Mahmud Bey'in ve babası Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi'nin ilmiye teşkilatı içerisindeki konumları dikkate alındığında, Paşa'nın küçük yaşlardan itibaren devlet hizmetine hazırlanan bir çevrede yetiştiği görülmektedir. Medrese tahsilinin yanı sıra Arapça icazet alması ve Farsçayı şahsi gayretleriyle öğrenmesi, onun klasik Osmanlı eğitim anlayışını benimseyen bir ilim çevresinde yetiştiğini göstermektedir. Daha sonraki yıllarda kaleme aldığı eserler de bu ilmi birikimin yalnızca teorik düzeyde kalmadığını, yazı faaliyetlerine de yansıdığını göstermektedir.

Mustafa Haşım Paşa'nın memuriyet hayatı incelendiğinde ise kariyerinin yalnızca Maarif Nezareti ile sınırlı olmadığı görülmektedir. İlmiye teşkilatı içerisinde başlayan meslek hayatı, Adliye Nezareti bünyesinde devam etmiş; uzun yıllar hukuk alanında üstlendiği görevler sayesinde idari ve hukuki tecrübesi önemli ölçüde gelişmiştir. Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği sırasında yürüttüğü teftiş faaliyetleri, devlet teşkilatındaki aksaklıkların giderilmesine yönelik hazırladığı raporlar ve bunların uygulamaya yansımaları, Paşa'nın yalnızca bürokratik görevlerini yerine getiren bir memur olmadığını; idari sorunları tespit ederek çözüm üretmeye çalışan bir devlet adamı kimliği taşıdığını göstermektedir.

Benzer şekilde Trablusgarb Valiliği de Mustafa Haşım Paşa'nın idari kariyerinin önemli safhalarından biri olarak değerlendirilmelidir. Valiliği sırasında asayiş, haberleşme, imar ve vilayet yönetimine ilişkin çeşitli faaliyetlerde bulunduğu; özellikle Trablusgarb Harbi

öncesindeki siyasi gelişmeleri yakından takip ederek bölgenin güvenliği konusunda çeşitli tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar görev süresi uzun olmamışsa da bu vazife, Paşa'nın yalnızca hukukçu yönüyle değil, aynı zamanda taşra idaresindeki uygulamaları bakımından da dikkate değer bir tecrübe kazandığını göstermektedir.

Maarif Nazırlığı dönemi ise mevcut kaynakların sınırlılığı sebebiyle çalışılması güç bir bölüm olarak karşımıza çıkmaktadır. Başta Osmanlı Arşivi olmak üzere resmi arşiv malzemesi incelendiğinde, Paşa'nın nazırlık dönemine ilişkin doğrudan kendisini konu alan belgelerin oldukça sınırlı olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte bu eksiklik, dönemin tamamen karanlıkta kalmasına yol açmamıştır. Mustafa Haşim Paşa'nın şahsi evrakı, dönemin gazeteleri, hatıratlar ve diğer süreli yayınlar birlikte değerlendirildiğinde, nazırlık döneminin önemli ölçüde aydınlatılabildiği görülmektedir. Özellikle dönemin basınında yer alan haberler incelendiğinde, köy mekteplerinden ticaret mekteplerine, demiryolu mekteplerinden körler mektebine kadar çok farklı eğitim kurumlarının açılışlarına ve eğitim faaliyetlerine ilişkin haberlerin yoğun biçimde yer aldığı anlaşılmıştır. Bu durum, Maarif Nezaretinin yalnızca mevcut kurumların idaresiyle yetinmediğini; eğitimin toplumun farklı kesimlerine yaygınlaştırılması yönünde kapsamlı bir politika izlediğini göstermektedir.

Çalışmanın ulaştığı önemli sonuçlardan biri de II. Abdülhamid dönemi maarif anlayışının yalnızca Batılılaşma veya modernleşme ekseninde değerlendirilmesinin eksik bir yaklaşım olacağıdır. Dönemin eğitim politikaları incelendiğinde modern eğitim kurumlarının açılması, yeni ders programlarının hazırlanması ve eğitim teşkilatının merkezileştirilmesi gibi uygulamaların yanında dini ve ahlaki eğitimin de eğitim sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Haşim Paşa'nın İslam mekteplerinin ıslahına dair kaleme aldığı tezkire ile şahsi görüşleri birlikte değerlendirildiğinde, onun eğitim anlayışının modern eğitim ile dini ve ahlaki esasları uzlaştırmaya çalışan bir karakter taşıdığı görülmektedir. Bu durum, II. Abdülhamid dönemi eğitim politikalarının da genel karakteriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Dolayısıyla çalışmada ulaşılan veriler, söz konusu dönemin eğitim anlayışının ne tamamen gelenekçi ne de tamamen seküler bir yapıya sahip olduğunu; aksine modernleşme ile geleneksel değerlerin sentezlendiği bir eğitim modeli oluşturulmaya çalışıldığını ortaya koymaktadır.

Araştırma sırasında ulaşılan dikkat çekici sonuçlardan biri de uzun yıllardır Mustafa Haşim Paşa'ya atfedilen "Şu mektepler olmasaydı maarifi ne güzel idare ederdim." sözünün tarihi gerçekliğine ilişkindir. Dönemin gazetelerinde bu ifade doğrudan Mustafa Haşim Paşa'ya isnat edilmiş olmakla birlikte, Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografi fişi ve diğer

birincil kaynaklar birlikte değerlendirildiğinde söz konusu ifadenin Paşa'ya ait olduğunu kesin olarak ortaya koyabilecek herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. Buna karşılık mevcut veriler, bu sözün zaman içerisinde basın yoluyla yaygınlaştırıldığı ve giderek Mustafa Haşim Paşa'nın adıyla özdeşleştirildiğini göstermektedir. Böylece uzun yıllardır sorgulanmaksızın tekrar edilen bu isnadın tarihi dayanağı yeniden değerlendirilmiş ve konuya ilişkin önemli bir literatür boşluğu giderilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada incelenen sürgün dönemi de Mustafa Haşim Paşa'nın hayatının en az bilinen safhalarından birini oluşturmaktadır. Belgelerden hareketle, görevinden ayrıldıktan sonra hakkında doğrudan herhangi bir suç isnadında bulunulmadığı; buna rağmen II. Abdülhamid'e yakın devlet adamlarından biri olması sebebiyle diğer birçok devr-i sabık mensubu gibi sürgüne gönderildiği anlaşılmıştır. Limni ve Midilli'de geçen sürgün yıllarında özellikle maddi sıkıntılar yaşadığı, taşınmaz mallarının önemli bir kısmını kaybettiği ve kalan mallarını geri alabilmek amacıyla çeşitli resmi girişimlerde bulunduğu görülmektedir. Bu durum, sürgünün yalnızca siyasi değil aynı zamanda ekonomik sonuçlar da doğurduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Mustafa Haşim Paşa'nın kaleme aldığı eserler de onun yalnızca bir bürokrat olarak değil, aynı zamanda fikir üreten bir müellif olarak değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Özellikle *Tezakir-i İnkılap*, yalnızca hatırat niteliği taşıyan bir eser olmayıp, Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar uzanan sürece dair müellifinin gözlemlerini ve değerlendirmelerini içeren önemli bir tarih kaynağıdır. Bunun yanında *İzâhü'l-Kavâid*, *Mustalahat* ve *Nuhbetü'l-Mülûk* isimli eserleri de Paşa'nın hukuk, dil ve devlet idaresine yönelik ilmi ilgisini göstermektedir. Böylece Mustafa Haşim Paşa'nın yalnızca idari görevleriyle değil, telif faaliyetleriyle de Osmanlı düşünce hayatına katkıda bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışma neticesinde Mustafa Haşim Paşa'nın, Osmanlı Devleti'nin son döneminde hukuk, idare ve eğitim sahalarında önemli görevler üstlenmiş çok yönlü bir devlet adamı olduğu açık biçimde ortaya konulmuştur. Buna rağmen uzun yıllar boyunca biyografisinin ihmal edilmiş olması, Osmanlı bürokrasi tarihindeki birçok önemli şahsiyet hakkında hala önemli boşlukların bulunduğunu göstermektedir. Bu araştırmayla söz konusu boşluğun önemli ölçüde giderilmesi hedeflenmiştir.

Bununla birlikte, Osmanlı Arşivi'nde Mustafa Haşim Paşa'nın nazırlık dönemine ilişkin resmi belgelerin sınırlı oluşu, bazı meselelerin kesin olarak açıklığa kavuşturulmasını güçleştirmektedir. Gelecekte aile arşivlerinde, özel koleksiyonlarda veya yurt dışındaki

arşivlerde tespit edilebilecek yeni belge ve kayıtların, hem Mustafa Haşim Paşa'nın biyografisinin daha ayrıntılı biçimde ortaya konulmasına hem de II. Abdülhamid dönemi Osmanlı maarif tarihinin yeni bakış açılarıyla değerlendirilmesine önemli katkılar sağlayacağı muhakkaktır.

Sonuç olarak bu çalışma, yalnızca Mustafa Haşim Paşa'nın hayat hikayesini ortaya koymayı değil, aynı zamanda onun şahsında geç dönem Osmanlı bürokrasisinin işleyişini, eğitim politikalarının uygulanışını ve II. Abdülhamid devrinin maarif anlayışını değerlendirmeyi hedeflemiştir. Böylece literatürde uzun süre ihmal edilmiş bir devlet adamının biyografisi ilmi ölçütler çerçevesinde yeniden inşa edilmiş; Osmanlı eğitim tarihi ve biyografi araştırmaları açısından yeni değerlendirmelere zemin hazırlayan bir çalışma ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Afyoncu, E. & Ahışhalı, R. (2022). *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.25, s.53-54.
- Ahmed Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir 40-Tetimme*. Cavid Baysun (yay.) Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, s.195.
- Akbaba, (6 Eylül 1926). “Şehremaneti.” s.1.
- Akkuyat, Ü. (1984) *Enderûn Mektebi*. Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara, s. 22.
- Akyıldız, A. (2003). “Meclis-i Vükela”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 28, s. 251-253.
- Akyıldız, A. (2010). “Şura-yı Devlet”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.39, s.237-238.
- Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu’nda Modernleşme ve Eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (12), s. 33.
- Antel, S.C. (1940). *Tanzimat Maarifi*. Maarif Matbaası, İstanbul, s. 441.
- Arı, F. (2021). *Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Kadı ve Müderrislerin İstihdamı (1756-1776)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir, s. 33-36.
- Arslan, Ö. (2021). *Çanakkale Fedakarı Bigalı Mehmet Çavuş*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.17.
- Artuk, İ. (2007). “Nişan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 33, s. 154-156.
- Aydın, M. A. (2003). “Mahkeme” *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c.27, s.344.
- Baltacı, C. (1991). “Arpalık” *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c.3, s.393.
- Bayatlı, N. (2005). Osmanlı Döneminde Bağdad Valileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (158), s. 200.
- Bayrak E.N. (2022). *18. Yüzyıl Devlet Adamlarından Sadrazam Koca Yusuf Paşa’nın Hayatı ve Hayratı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, s. 75.
- Baytal, Y. (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (11), s. 25.
- Berkes, N. (2022) *Türkiye’de Çağdaşlaşma*. Ahmet Kuyaş (Ed.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 179.
- Beydilli, K. (2013). “Yusuf Paşa, Koca”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.44, s.23.
- BOA, BEO 1537/115252.
- BOA, BEO, 1274/95494
- BOA, BEO, 1294/97022
- BOA, BEO., 1290/96680
- BOA, BEO., 1290/96680, lef 3.
- BOA, BEO., 949/71107, lef 1 ve 3
- BOA, BEO. AYN.d..., 1581, s.257.
- BOA, BEO., 1269/95128:
- BOA, BEO., 1269/95147
- BOA, BEO., 1269/95148
- BOA, BEO., 1269/95153.
- BOA, BEO., 1269/95155
- BOA, BEO., 1274/95478

BOA, BEO., 1278/95848
BOA, BEO., 1291/96821
BOA, BEO., 1312/98348.
BOA, BEO., 1313/98459
BOA, BEO., 1313/98474
BOA, BEO., 1342/100632
BOA, BEO., 1342/100632, lef 3.
BOA, BEO., 1366/102397
BOA, BEO., 1421/106560, lef 1 ve 3
BOA, BEO., 1435/107613
BOA, BEO., 1470/110213
BOA, BEO., 2125/159333;
BOA, BEO., 2720/203979
BOA, BEO., 2972/222888;
BOA, BEO., 2982/223587
BOA, BEO., 3176/238178
BOA, BEO., 3375/253111
BOA, BEO., 3450/258722.
BOA, BEO., 3581/268568
BOA, BEO., 3581/268568, lef 3.
BOA, BEO., 3602/270090
BOA, BEO., 957/71735;
BOA, BEO.AYN.d..., 1581, S. 221.
BOA, BEO.AYN.d..., 1581, s.191.
BOA, D.MKT., 830/60
BOA, D.MKT., 830/60, lef 3.
BOA, D.SAİDd., 4/212
BOA, DH. BEO., 786/58934
BOA, DH. MKT. 2219/105
BOA, DH. MKT., 1191/5
BOA, DH. MKT., 2168/103
BOA, DH. MKT., 2168/105
BOA, DH. MKT., 2182/106
BOA, DH. MKT., 2195/61
BOA, DH. MKT., 2204/88
BOA, DH. MKT., 2205/1, lef 1,2 ve 3.
BOA, DH. MKT., 2205/41
BOA, DH. MKT., 2208/100
BOA, DH. MKT., 2212/140
BOA, DH. MKT., 2221/103
BOA, DH. MKT., 2223/129
BOA, DH. MKT., 2224/81
BOA, DH. MKT., 2228/84
BOA, DH. MKT., 2228/84
BOA, DH. MKT., 2239/25
BOA, DH. MKT., 2241/131
BOA, DH. MKT., 2242/16
BOA, DH. MKT., 2248/111
BOA, DH. MKT., 2270/140.
BOA, DH. MKT., 230/57

BOA, DH. MKT.,2195/61
BOA, DH. MKT.,2329/35
BOA, DH. SAİDd., 4/212
BOA, DH. SAİDd., 70/463
BOA, DH. SAİDd., 70/463
BOA, DH. SAİDd., 70/463
BOA, DH. SAİDd., 96/311
BOA, DH. ŞFR. 238/44
BOA, DH. ŞFR., 233/117
BOA, DH. ŞFR., 234/100.
BOA, DH. ŞFR., 234/44
BOA, DH. ŞFR., 236/15
BOA, DH. ŞFR., 237/28
BOA, DH. TMIK. S., 19/14
BOA, DH. TMIK. S., 19/89, lef 1,2,4,6 ve 8.
BOA, DH. TMIK. S., 19/89, lef 5.
BOA, DH. TMIK. S., 22/73, lef 1,3,4 ve 5.
BOA, DH. TMIK. S., 28/70, lef 1,2 ve 4.
BOA, DH.MUI., 124/46
BOA, DH.MUI., 80/6
BOA, HR. TH 230/32
BOA, İ. AS., 23/10
BOA, İ. AS., 28/13
BOA, İ. DH., 109/70
BOA, İ. DH., 1345/21
BOA, İ. DH., 1377
BOA, İ. DH., 1393/37
BOA, İ. DH., 1451/12
BOA, İ. DH., 658/45818
BOA, İ. DH., 662/46138
BOA, İ. DH., 990/78202
BOA, İ. HUS., 55/8
BOA, İ. HUS., 73/129
BOA, İ. HUS., 74/81
BOA, İ. HUS., 81/84
BOA, İ. MF., 9/56
BOA, İ. TAL., 112/110
BOA, İ. TAL., 127/91
BOA, İ. TAL., 167/31
BOA, İ. TAL., 306/46.
BOA, İ. TPH 8/10, lef 2 ve 4.
BOA, İ.AZN., 12/10
BOA, İ.DH. 1108/86776
BOA, İ.DH., 1075/84291, lef 1, 4 ve 6;
BOA, İ.DH., 1075/84383.
BOA, İ.DH., 1362/13
BOA, İ.DH., 904/71848.
BOA, İ.DH., 975/77063
BOA, İ.DH., 998/78840
BOA, İ.HUS., 43/10

BOA, İ.HUS., 73/56
BOA, İ.TAL., 379/27.
BOA, İ.TAL., 382/49
BOA, İ.TAL., 61/24
BOA, MF. MKT., 481/49
BOA, MF.MKT., 59/175
BOA, ŞD., 1130/7
BOA, ŞD., 2331/1, lef 1 ve 2.
BOA, ŞD., 2331/19, lef 5
BOA, ŞD., 2331/19, lef 7.
BOA, ŞD., 2690/30.
BOA, ŞD., 3192/142;
BOA, ŞD., 3193/91
BOA, ŞD., 3193/94
BOA, ŞD., 3194/131
BOA, ŞD., 3195/78
BOA, ŞD., 3196/82;
BOA, ŞD., 858/6
BOA, Y. A. HUS., 325/60
BOA, Y. A. HUS., 394/54
BOA, Y. A. HUS., 403/22, lef 5.
BOA, Y. MTV. 189/93
BOA, Y. MTV. 191/93
BOA, Y. PRK. ASK., 150/90, lef 1,3 ve 5.
BOA, Y. PRK. ASK., 154/9
BOA, Y. PRK. BŞK., 34/15
BOA, Y. PRK. BŞK., 58/92
BOA, Y. PRK. BŞK., 59/6 lef 1.
BOA, Y. PRK. BŞK., 59/6, lef 3.
BOA, Y. PRK. BŞK., 64/60
BOA, Y. PRK. BŞK., 66/58
BOA, Y. PRK. BŞK., 69/25
BOA, Y. PRK. MYD., 17/84, lef 1, 3, 5 ve 7.
BOA, Y. PRK. TKM., 41/69
BOA, Y. PRK. TKM., 42/5
BOA, Y. PRK. TKM., 42/6
BOA, Y. PRK. UM., 45/49
BOA, Y. PRK. UM., 47/40
BOA, Y. PRK. UM., 47/93
BOA, Y. PRK. UM., 48/115
BOA, Y. PRK. UM., 48/116
BOA, Y. PRK. UM., 49/119
BOA, Y. PRK. UM., 49/34
BOA, Y. PRK. UM., 49/74
BOA, Y. PRK. UM., 49/74
BOA, Y.A.HUS., 219/3
BOA, Y.A.RES., 77/38
BOA, Y.A.RES., 84/1
BOA, Y.PRK.AZN., 23-14
BOA, Y.PRK.DH., 2/19

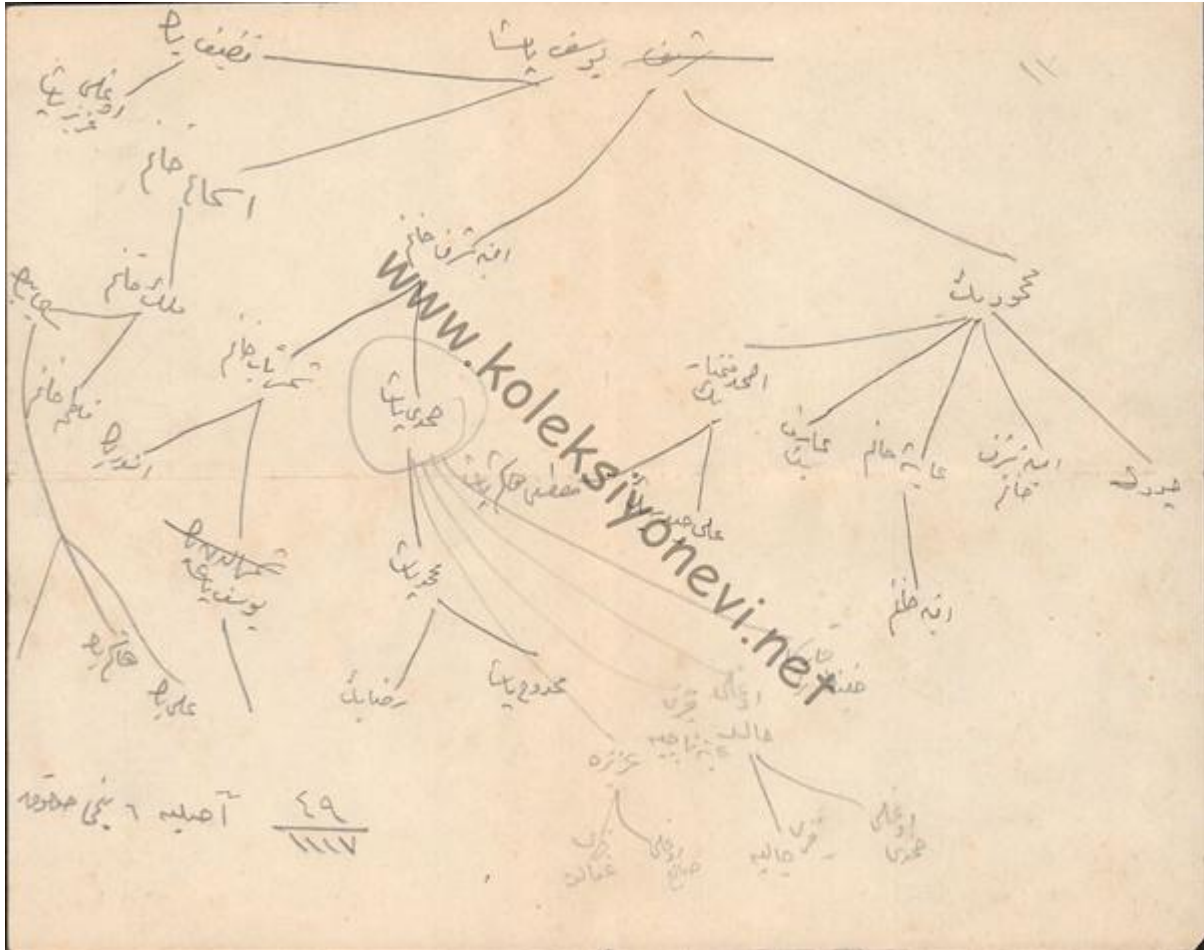
- BOA, Y.PRK.MF., 4/88, lef 4.
BOA, Y.PRK.MF., 4/88.
BOA, Y.PRK.MF., 5/21
BOA. İ.DH., 980/77363
BOA. MV., 97
BOA. Y. A. HUS., 403/22
Bostan, İ. (2011). “Tersane-i Amire”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı c. 40, s. 513-516.
Chambers, R. L. (1973). The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Alim, Ahmed Cevdet Pasa. *International Journal of Middle East Studies*, 4(4), s. 454.
Çanlı, M. (2020). Tarihi Süreç İçerisinde Eytam Sandıklarının Hukuki Mevzuatı ve Karşılaştığı Sorunlar. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 9(3), s. 1301.
Çetin, E. & Aydos, H. (2021). Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğunu Kalkındırma Düşüncesinin Bir Ürünü Olarak Meclis-i Umur-ı Nafia. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları*, 8(1), s. 2-13.
Çetinsaya, G. (2016). II. Abdülhamid’in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi. *Osmanlı Araştırmaları*, 47(47), s. 381.
Çiydem, E. (2018). Tanzimat Dönemi Eğitim Islahatının Aynası: Maarif-i Umumiye Nizamnamesine Dair Mazbata (Esbab-ı Mucibe Layihası). *Turkish History Education Journal*, 7(2), s. 509.
Dalyan, M. (2023). Medreselerdeki Beşik Ulemasından Üniversitelerdeki Modern Ulemalara. *Akademi Adıyaman-Adıyaman Üniversitesi Bilim Kültür Dergisi*, (21), s. 100
Danışmend, İ.H. (2011). *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*. Doğu Kütüphanesi Yayınları c. 5, İstanbul, s.77
Demir, H. (2023). Hukûkî Belge Hazırlama Uzmanlarından Birisi Olarak Müsevvid. *Eskiye*, (49), s. 543.
Doğan, N. (2021). İlmiye Tekaüd Sandığı’nın Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademik Araştırmalar*, 5(2), s. 43.
Doğan, Ş. (2020). Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (50), s. 341-355.
Duran, A. (2018). *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Eğitim*. Hiper Yayınları, İstanbul, s. 33.
Eldem, E. (2010). *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, s. 146.
Emecen, F. (1991). “Bâlâ”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 4, s. 554.
Engin, V. (2008). *II. Abdülhamid ve İstanbul’u*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 19.
Ergin, O. N. (1977). *İstanbul Mektepleri İlim ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. c. 3, Eser Matbaası, İstanbul, s. 839.
Güray, Ş. & Duran, A. (2020). Tanzimat Dönemi Eğitimin Durumu ve Dönemin Bir Değerlendirilmesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (44), s. 510.
Hilal Efendi hakkında detaylı bilgi için bkz: Manav, M.H. (2013). *Bedîi Nuri Bey’in Hayatı, Görüşleri ve Şahsiyeti (1872-1913)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s.7.
Hocaoğlu, M. (1998). *İkinci Abdülhamid’in Muhtıraları (Belgeler)*. Kamer Yayınları, İstanbul, s. 127.
Işın, E. (1994). “Haşim Efendi Tekkesi” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 4, s. 16.
İpşirli, M. (1989). “Ahmed Muhtar Beyefendi Molla Bey”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.2, s.105

- İpşirli, M. (2003). "Medrese". *TDV İslam Ansikopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara: c. 28, s. 327-333.
- Kanal, H. (2016). Sultan II. Abdülhamid'in Osmanlı Eğitimine Yaptığı Önemli Bir Katkı: Emlak-ı Hümayun'a İnşa Edilen Okullar. *SUTAD*, (40), s. 159.
- Karaca, A. (1993). *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa (1838-1899)*. Eren Yayıncılık İstanbul, s.51.
- Karagöz, (9 Ağustos 1919) "Maarif." s.3.
- Kavas, A. (2002). "Kuloğlu", *TDV İslam Ansikopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 26, s. 359-360.
- Kına M. (2006). *Tanzimat Döneminde Eğitimde Çağdaşlaşma Hamlesi ve Öğretmen Yetiştirme Sistemi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir, s. 8.
- Kırmızı, A. (2008). *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*. Klasik Yayınları, İstanbul, s.77.
- Kırmızı, A. (2012). 1880'de Diyarbakir Vilayetine Gelen İlk Adliye Müfettişinin Sergüzeşti. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, (7), s.74.
- Kış, S. (2012). Divan-ı Muhasebatın Tesis Süreci ve İlişkileri Hakkında Bazı Tespitler. *Sayıştay Dergisi*, (87), s. 39-60.
- Koca, F. (1995). "Fetvahane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 12, s.496-500.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1
- Kul, Ö. B. & Çevik, U. (2023). Osmanlı Eğitim Sisteminde Bir Nepotizm Örneği: Beşik Ulemalığı. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), s. 793.
- Malumat*, (10 Temmuz 1899) "Romanya Vapur Kumpanyası." s. 4.
- Malumat*, (21 Temmuz 1899) "Şuunat." s. 3.
- Manav, N. (2017). Mazuliyet Sandığı'nın Kuruluşu ve Kuruluşuna Yol Açan Sebepler. *Türkiyat Mecmuası*, 27(1), s.216.
- Manav, N. (2018). II. Meşrutiyet Döneminde Maliye Nezaretinde Tensikat, Memurların Tepskisi ve Yeni Teşkilat Yapısı, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, 2(3), s.216.
- Mayakon, İ.M. (2021). *Yıldız'da Neler Gördüm?*. Recep Yılmaz (Ed.) Kapı Yayınları, İstanbul, s.23,32.
- Nohut, S. (2023). XIX. Yüzyılda Ayasofya Medresesi'nde Görev Alan Ulemâ Ailesi Mensubu Müderrislerin Medrese Kariyerleri Üzerine Bir Değerlendirme. *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (21), s. 249.
- Osman. Nuri (1327). *Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı: Hayat-I Hususiyesi ve Siyasiyesi*, C: 2, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İbrahim Hilmi, İstanbul s.102-103.
- Örik, N. S. (2019). *Tarih Yazıları*. Bahriye Çeri (Ed.) Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.448.
- Örik, N. S. (2023). *Sultan Hamid Düşerken*. Everest Yayınları, İstanbul, s.60.
- Özcan, A. (2007). "Osmanzade Ahmed Taib", *TDV İslam Ansikopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 34, s. 4.
- Öztürk, C. (2008). Rüşdiye. *TDV İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.35, s.300-303
- Pakalın, M.Z. (2008). *Sicill-i Osmanî Zeyli*. Türk Tarih Kurumu, Ankara, c. 9., s.7.
- Polat, H. A. (2020). *II. Meşrutiyet Devrinde Siyasi Sürgünler*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s.157.
- Saadet*, (9 Şubat 1886). "Gelibolu Muhaberemizden Mektup." s.2.
- Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, (1297), İstanbul: Matbaa-yı Amire, 104

- Sansar, M. F. (2023). Osmanlı- Romanya İlişkilerinde Nişan ve Hediyeler: Sultan II. Abdülhamit'in Romanya Kralı I. Carol'a Gönderdiği Bir Hediye'nin Takdimi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), s. 1442.
- Sertoğlu, M. (2021). *Sicill-i Mufasssal Osmanlı Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, c. 4 Ankara., s.2800
- Servet-i Fünun*, (11 Mart 1908). "İsveç'te Bir Mektep." s.8.
- Servet-i Fünun*, (15 Ocak 1907). "Çin'de Bir Mektep." s.15
- Servet-i Fünun*, (2 Temmuz 1907). "Japonya'da Hasta Bakıcılar Mektebi." s.30.
- Servet-i Fünun*, (27 Ağustos 1907). "Amerika'da Hizmetkarlar Mektebi." s.13.
- Servet-i Fünun*, (30 Temmuz 1907). "Amerika'da bir Mekteb-i İnas." s.15.
- Servet-i Fünun*, (6 Mart 1907). "Hindistan'da Bir Mektep." s.15.
- Solak, E. (2003). Osmanlı Dönemi Uşak Mektepleri. *İlmi Araştırmalar Dergisi*, (15), s. 113-130.
- Somel, S. A. (2010). *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. (Çev. O. Yener) İstanbul: İletişim Yayınları, s. 33.
- Somel, S. A. (2014). Sultan II. Abdülhamid Devri Eğitimine Genel Bir Bakış. Coşkun Yılmaz (Ed.) *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, Sultanbeyli Belediyesi, İstanbul, s. 243.
- Soydan, T. & Tüncel, M. (2013). Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetimsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi. *Milli Eğitim Dergisi*, 43(198), s. 120.
- Süreyya, M. (1996). *Sicill-i Osmanî*. S.A. Kahraman & N. Akbayar (Ed.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, c. 5 İstanbul, s.1110.
- Şahin A.A. (2015). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Kadar Eğitim Sistemi, Yönetimi ve Denetimi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, s. 29.
- Şanlı, B (2025). Maruf Bir İsim Ancak Meçhul Bir Hayat: II. Abdülhamid'in Mabeyn Başkâtibi Hasan Tahsin Paşa'nın Hayatı Hakkında Bazı Tespitler. A. Okumuş (Ed.) *II. Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Kongresi Tam Metin Bildirileri*, İdeal Kültür Akademisi Yayınları, İstanbul, s. 461.
- Şanlı, B. & Okumuş, A. (2025). Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği (1886). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 22(86), s.733
- Şura-yı Ümmet, (24 Ağustos 1903). "Şundan Bundan." s.6.
- Tanışık, İ.H. (1945). *İstanbul Çeşmeleri*. Maarif Matbaası, c. 2 İstanbul, s.141
- Tarik*, (11 Ocak 1886) "Tevcihat." s.1.
- Tarik*, (2 Eylül 1886). "İstanbul Havadisı (İstihbarat-ı Hususiye)." s. 1.
- Tarik*, (31 Mayıs 1886). "Tevcihat." s. 1.
- Tarik*, (5 Mart 1886). "Tarik." s. 3.
- Tarik*, (5 Mayıs 1886). "Ankara'dan Varid Olan Telgraf." s. 2.
- Tercüman-ı Hakikat*, (1 Mart 1886). "İstanbul Havadisı (İstihbarat-ı Hususiye)." s.1.
- Tercüman-ı Hakikat*, (11 Ocak 1886). "Tevcihat." s.1.
- Tercüman-ı Hakikat*, (12 Ocak 1886). "Tevcihat." s.1.
- Tercüman-ı Hakikat*, (20 Ocak 1886). "İstanbul Havadisı." s.1.
- Tercüman-ı Hakikat*, (20 Ocak 1886). "Tevcihat." s.1.
- Tercüman-ı Hakikat*, (24 Şubat 1886) "İstanbul Havadisı (İstihbarat-ı Hususiye)." s.1.
- Tuna*, (1 Kasım 1905). "Bulgaristan'da Maarif." s.3
- Tuna*, (12 Şubat 1906). "Rusya'da Mekteb Kızlarının İhtilali." s.2.
- Tuna*, (14 Kasım 1905). "Köy Mektebi." s.2.
- Tuna*, (14 Temmuz 1906). "Köstence'den Mektup." s.2.
- Tuna*, (18 Ekim 1905). *Sofya'da Sanayi Mektebi*. s.2.
- Tuna*, (19 Ekim 1905). "Demir Yolu Mektebi." s.3.
- Tuna*, (2 Şubat 1906). "Kilimcilik Mektebi." s.2.

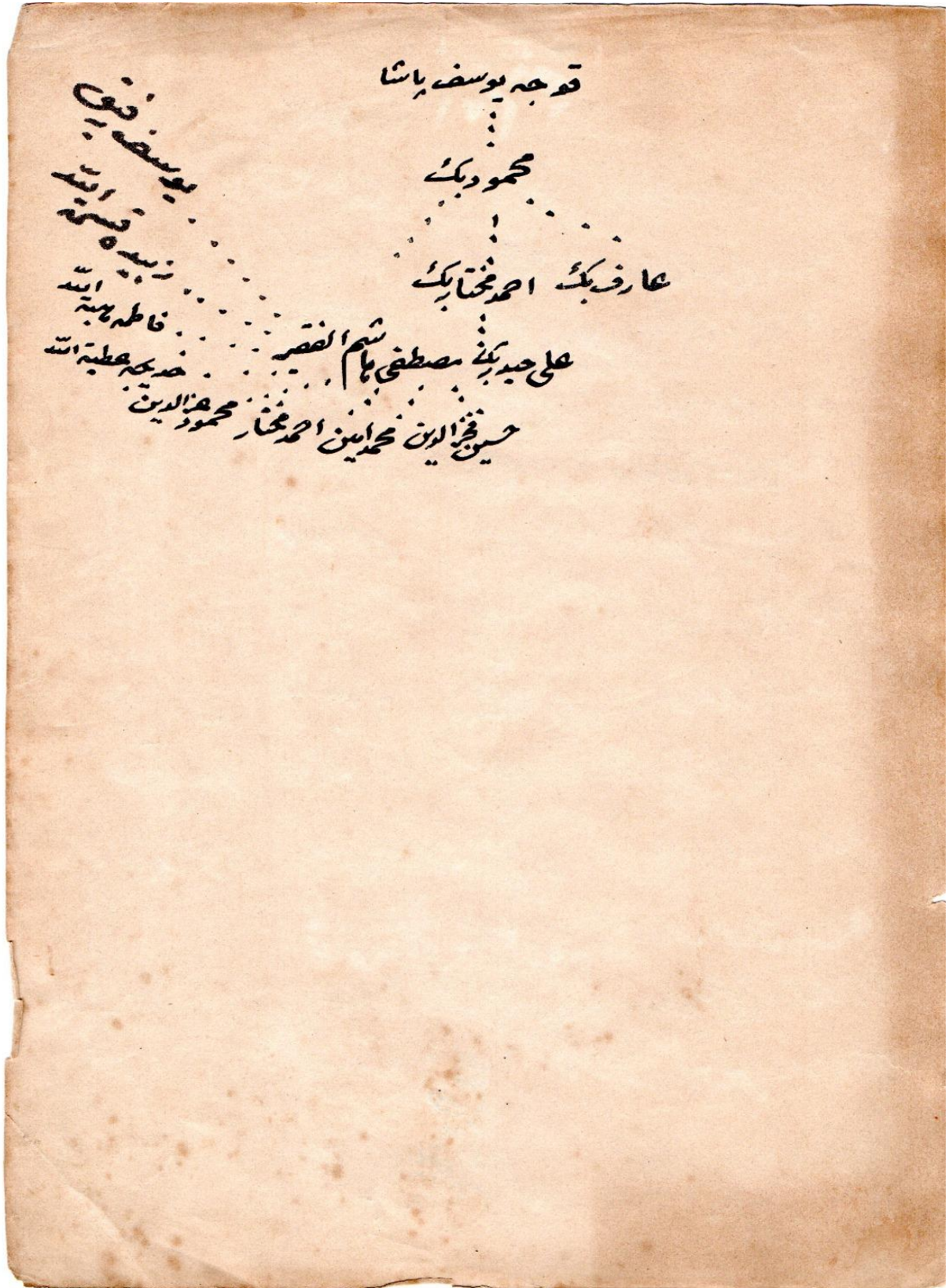
- Tuna, (2 Temmuz 1906). “Rusçuk Mektepleri.” s.1
- Tuna, (22 Aralık 1906). “Ziştovi Ticaret Mektebi.” s.2.
- Tuna, (22 Aralık 1906). “Ziştovi Ticaret Mektebi.” s.2.
- Tuna, (24 Ocak 1906). “Bulgaristan’da İbtidaiyye Mektepleri.” s.1.
- Tuna, (24 Ocak 1906). “Bulgaristan’da İbtidaiyye Mektepleri.” s.1.
- Tuna, (27 Aralık 1905). “Körler Mektebi.” s.2.
- Tuna, (27 Ekim 1905). “Bulgaristan’da Mektepler.” s.2.
- Tuna, (3 Mayıs 1906). “Çin Uyanıyor.” s.2.
- Tuna, (30 Haziran 1906). “Rusçuk Ermeni Mektebi.” s.1
- Tuna, (6 Ekim 1905). “Rusya’da Büyük Mektepler Talebesi.” s.3
- Tuna, (6 Temmuz 1906). “Rusçuk Kız Mektebi.” s.2.
- Tunalı A.C. (2003). *Tanzimat Dönemi’nde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, s. 19.
- Tural, E. (2008). II. Meşrutiyet Dönemi’nde Adliye ve Mezâhip Nezareti’nde Bürokratik Reform. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(2), s. 233.
- Turan, A. (2021). Osmanlı Devleti’nde Müddeiumumilik (Savcılık) Müessesesinin Kuruluşu Üzerine Bir Tetkik. Ümit Süleyman Üstün & Ebru Tüzemen Atik (Ed.) *Millî Egemenlik ve Hukuk Tbm’nin 100. Yılı Anısına Armağan*, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul s. 309-310.
- Uçman, A. (2003). “Mecmua-i Fünûn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, c. 28, s. 270-271.
- Vurgun, A. (2020). *Maarifperver Sultan II. Abdülhamid*. Yeditepe Yayınları, İstanbul, s. 15.
- Yurdakul, İ. (2022). *İktidarın Ruhu Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Kişizade İmtiyazları (Beşik Uleması Katl, Müsadere)*. İletişim Yayınları, İstanbul, s.102-103.
- Zuhûri, (8 Eylül 1908). “Havadis-i Dahiliye.” s.2.

EKLER

EK-1

Mustafa Haşim Paşa'nın ailesi hakkında hazırlanan soyağacı.

Kaynak: Koleksiyonevi Müzayede Kataloğu.

Mustafa Hâşim Paşa'nın kendi ailesi hakkında hazırladığı bir soyağacı.

Kaynak: Yazarın şahsi koleksiyonu.

EK-3

Mustafa Haşim Paşa'nın kızı Hatice Hanım'ın eşi Ziya Bey'in “*Bu resim hemşirem Hatice'nin kocası Ziya Bey'dir*” şeklinde not alınan bir fotoğrafı.

Kaynak: Koleksiyonevi Müzayede Kataloğu.

ŞD.00858.00006.002

Kaynak: BOA, ŞD., 856/6.

[illegible]

صدیق بن قوجه
بیوک پدرم باقا بروی یوسف پسر زاده محمود بیگ افندی که مکرمه
پایه سی الدینی تاریخ
۱۲۶۷
م
ایوب بعد بروکه اولش در ولادت ۱۱۹۴ ارغمانی ۱۲۶۷
بروکه مولوتی تاریخی غرض ۱۲۶۷ در زمان زین العابدین افندی
رؤس الدینی تاریخ ۱۲۶۷ در زمان مفتی زاده احمد افندی

هو
شویک ایکسیر طقان بش سنه سی رمضان المبارک
شبی بازار بر نشی کیمه سی ساعت بدین
دقیقه قاله رق او غلم حسن فخر الدین دنیا به
کله جناب حق طول عمر آخان بیورسون
آمین کجه کسید المسلمین
هو
بیک اوجو ایکسیر سنه سی
کیمی برنجی جمعه کیمی بدین
اولونیدی دقیقه ده و ربعی غلم
محمود علی پسر اول ابتدای
حضرت الله طول عمر الیه
معلم ادب سعادت
دین و محقق
بزه ده محقق
شرف المیسر
کیمه کایم
جمعه ابر نشی کیمه سی
اوینچی او غلم احمد غلام
همه طول عمر بیورسون
هو
ساعت
در دخی قورم رابعه حکم آتد دنیا به کلمه جناب حق
مستحق و مود و قول عمر و میان قلم موصوفه ایلسوز آتد

تاریخ ولادت		
رتبه معاش ناموریت		
در زمان سعد الدین افندی	۱۴۸۰	ابتداء خارج رؤسی
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	حرکت خارج
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	معاش ۱۵۰ غرض
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	قوا خانہ
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	طفہ الی موصلہ صحن
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	طفہ الی صحن ثمان
در زمان حسن فہمی افندی	۱۴۸۰	طفہ الی سلیمانہ
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	طفہ الی مخرج
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	طفہ الی بایک مکرہ
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	معاش
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	مکہ مکرمہ بانی شہر
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	رتبه مجیدی شہر
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	انفصال عن محبت
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	اور رتبه بدی
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	بالکسی نیابتی
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	معاش
در زمان احمد علی ربک افندی	۱۴۸۰	غرض

۱۴۸۹
صدور حکم افندی
دست
۱۴
۱۱
۵

در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۰ مغزج	با یکسره نیابتندن بالاستغفا انفصال شد	جناب میرزا محمد باقر آستانبولی کلادی ۱۲۹۰ و قدس لطفی اقدس
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۰ ۱۴۱ جا	با اراده سنیه آستانبولی و اینکجه رتبه دهنه مجید فغانی	
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۰ ۱۱ حب	اورشده بدلی اوزرینه ادرنان ضم معاش ایکی تیک غروش	
در زمان صدارت صفوت پاشا وزارت داماد محمود پاشا	۱۲۹۰ ۱۲ حب ۱۲۹۱ ۲۷ خیران	محکمه تمیز حقوق داره اعضا لفته درت تیک غروشله تعینم	
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۰ ذی الحجه ۱۲۹۱ ۱۲۹۰ ۲۵ شوال	اورشده و معاشک بیرینه ۲۸ غروش با بندر ارته لغی ایضاح القواعد تا رساله تک عرض ادرینه ایکینجی رتبه دن بر قطعه عثمانی نشانی احائی	
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۱ ۱۱ حب	انجمن عدلیه رئیس لکی علاوه مأموریت شد	
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۱ ۱۱ حب	اصول منادیه و بهله محکمه تمیز فرا داره سی اعضا لفته تحویل مأموریتیم	
در زمان احمد مختار یک افندی	۱۲۹۱ ۱۱ حب	انجمن ریاستندن استغفا	

بسم صبحه یزیدی
 بیع الاخر
 در صورت کامل باشد
 و در صورت سروریه
 ۲۸۰ و نقد ۱۰۰

محکمہ تحریک خیر الاعضا الصدقہ و قویہ الامان
طلسم اور زینہ ہدیہ یک خروشن معاشیہ
و ایلیہ یک خروشن ازینہ لوق بد لعلہ خروشن
ولا یبتی تحلیہ مفت لکنہ نامو اولم
مذکر نامو ریت معاشدن بشقہ ہدیہ
مکملہ

۲۸ شبانست
 ۲۹ جمادی الاخره
 کذا استی
 من الهمامه

مذکور ناموریت معاشدن بشقه بدی
خرم آه ایله انقم ولایتی نامورین عدلیه سنگ
احواله نامور اوله قی محل مذکور عجمت ایللم
و بر ماه طر فخر عودت ایتقم
مذکور مفتسک لغوا بد لکله و سعاده
عودت اولندی

کذا

۱۸۶۴
۲۵ شوال
۱۳۰۴

کذا

نام سکنه کوه معزول قاله قد نصکره بشیک
خوش معاش ایله بکنجی دفعه اوله رق محکمہ
تمیزه اعضا نصب اولنه رق حقوق
دارن سنه مأمور ایدلکم

۴۸۲ مایه سیر ۴۰
سلخ سعبان ۴۰
نخستین

بیک طغوز بوز طغسان بش غروس طریق
معاشتمک ماموریت مذکورہ معاشی اولان
بش بیک غروسدن بشقه ایریجه المقلقه
رأساً اراده سنیه صادر اولمستدر

۷ } اغنوس ۴۰
 و رفق رت جوده
 ۱۹ } ذی القعدة ۴۰
 ۱۸ } اغنوس ۴۰
 ذی الحجة ۴۰
 ۱۷ } با ۱۰ ارسى

ایدین ولایتی مأمورین عذرده سنگ تحضیق احوالی
مأموریت موقتہ سے اوج بیگ دیدیوز غروس
خرچہ اہلہ از مبرہ و در تیوز غروس و فی قسبہ
الہ رق مقنسیاہ وہ کیدہ رک نام سنگ کون از مبرہ
اقامت اہلہ اون ایکنجی باز ابر لسی کوفی در سعادہ
حدوت اولندی

انجمن انتخاب مأمورین محله به مأمور اولدم
محکمہ تمیز حقوق دائرہ سی بیس وکلی ضابطک
باش مدعی محمی المسلمه وکالت مذکورہ
مأمور اولدم

محله نظارتی جانبدن شورای دولت
ریاستی تحسندہ منعقد انجمن تفزین
مرجعہ علاوہ مأموریت اولہ رق مأمور
ایلدیم

انجمن انتخاب اعضا لغی ابلہ محکمہ تمیز
ریاستی وکالتدن استعفا ایلدیم
مؤخر انتخابہ نہ استغفای کبر و الدم

رأساً ارادہ سنیه ابلہ محکمہ تمیز
باش مدعی عمومی اولدم معاشی
ید ی بیک بشوز خرد شد طریق
معاشی دخی بشقہ جہ النور

با ارادہ سنیه باب عالیہ منعقد اصلاحات
محله قومسوی ریاستی علاوہ مأموریت
اولہ رق توجیه شد

محکمہ تمیز ذرا دائرہ سی بیس کذلک
ید ی بیک بشوز خرد شد معاشی
تعیین اولدم طریق معاشی نہ
ایرد جہ اللہ حقہ

ذی الحجه
۱۹۱۱
دفعہ
جودت

۲۲ سوال
۲۲ نمود

۲۲ نمود
۱۲ ذی القعدة
دفعہ
جودت

۱۷
۱۷
صدارت کامل
دفعہ
جودت

ساعت
دفعہ
جمعہ

۲۹
کذا

۲۹
کذا

۲۹
کذا

۲۹
کذا

جمعہ

طریق معاشه اکیفیه سکینه
بشن خودش ضم اولتخده
مخبر محاسبه
هفتین ساله
وز زمان
بود و می خواست

رأساء فساد اولان ایدو
منیه ایله انا طولی قاضی عسکرکی
پایه سی توجیه شد

۱۹۱۸
مهر ۱۰۸
غنی ۱۰۸
نخستین

کذا

تبدیلًا برخی رتبه و نشان
مجیدی
اولان
جمعہ ارسی
کذا

اولان
اون ايکي بيک بيوز غروب معاشي
هولنه نه - تي منشايغه
تعين اولندم
جمعه ابرسي
اوچونچ
خستونچ
جمعه ابرسي
در صدرت
کامل باشا

[illegible]

طریقہ معاشیہ اور جیورگرافی
و باضم اولہ رق ایکی بیکہ جیور
سکنتی جیورگرافی اولہ

۱۰
کتابخانه
مکتب
۱۵
کتابخانه

منكم لوجه معايشه
 بيت التوبه في سنة
 فتح اوله سنة اوس
 بيت نور في سنة مالق

سازنی در کاهنه اجتماع اشک اوره
و راخته نخی خنده شایع اولان بعض سلا

سلام
 ارحمك اجري
 حقاً بده ناسور شک
 استخوانی ای چون
 راسه شرف و اولان
 راجه منه الیه تشکی
 قلنا ان قومینونه
 ریاست ایم ششم

الهی نام بک صدارت یایسی اجلال ایلده

Handwritten signature: *James M. Smith*

برنجی رتبه دخی تبدیلاً نشانی
عثمانی رؤساء احسنه بیولمشده

۲۶۱ جمادی الاولی ۱۱۱۱
۲۶۲ تشرین ثانی ۱۱۱۱
صافی

۲۵ رمضان ۱۱۱۱
۲۸۱ شمس ۱۱۱۱
یا زار ابریشی

۱۸ ربیع الاخر ۱۱۱۱
۲۶۱ ایلول ۱۱۱۱

۲۷ جمادی الاخر ۱۱۱۱
۱۸ تشرین ثانی ۱۱۱۱

۲۵ شوال ۱۱۱۱
۱۸ نisan ۱۱۱۱

رؤساء کذلتک یوم مذکور دوم روم
قاضی عسکر لکی بایسی توجیه بیولمشده
اراده شیه سی بو تاریخ ایل
صادر اولمشده
عدویه ناطق رضا باشانک ختہ اولسی
صوتله شفا یا صادر اولان اراده شیه
سوجیه اوان پیش کهن عدویه
ده لت ایدلمشده
مستار بق معاشنه ایلکی یک طقوز بوز
خزوش ضم اولنه رق بکرمی یک خردوشه ملاغ
فلنمشده
ولا یات ساجانه تحقیق احوالی ناسله
باب عالیده تشکیل اولنان قویبونه
رؤساء شرفضاد اولان اراده شیه ایل
هلاوه مأموریت اوله رق احضا
نعبین ایدلم

ارمنی و قوهای اوزرینه بایضه در
مشر شاگر یا سنانک ریاستی تختنه تشکیل
اولان قویسیونه ما مور ابدلم

۲۴ بیج اولی
۲۹ ختوس

تأسیسات حسنه امانه سی بجز الوینی
برقطعه مدالیه ویرلشد

۲۸ رمضان
۱۹ شبط

عبدیه نه ریستار لغنه شوری دولت
ملکیه دانه سی اعضا لغنه تحویل ما مور
ابدلم

۱۴ ذی القعدة
۲۰ نسیان

بو ما مورینه راسا شرفضا در اولان ارده
سینه موجینه بکرمی بیک خردش تخصیص
بیورلشد

۲۷ ذی القعدة
۱۷ نسیان

مرصع نشان عثمانی احسان
بیورلشد

۱۰ ذی الحجه
۲۱ یاس

التون و کوش امتیاز
مدالیه لری اعطای نمشد

۲۸ رمضان
۷ شبط

جمعہ ایرتسی

۲۸ رمضان
۷ شبط

تعود
۲۹ ذی القعدة
۱۹ نسیان
جمعہ ایرتسی
۲۹

با آرد سنیه شورای دولته بکره
 تشکل ایدن همیشه موقت
 تمیزیه ریاسته علاوه ناموت
 اوله رق تعیین اولندق

۱۵ شوللا

۱۴ شوللا
 جمعه ایشی

طرابلس غرب والیلکی اوتوز
 بیک خردش و اوتوز بیک
 خردش خرم آه ویرلشد

۱۸ شوللا
 ۱۹ شوللا
 یازار ایشی

مرصع تبدیلی مجیدیه نشانی
 احسان بویولشد طرابلس
 خرم بوم خرمیت کوفی

۱۶ شوللا
 جمعه ایشی

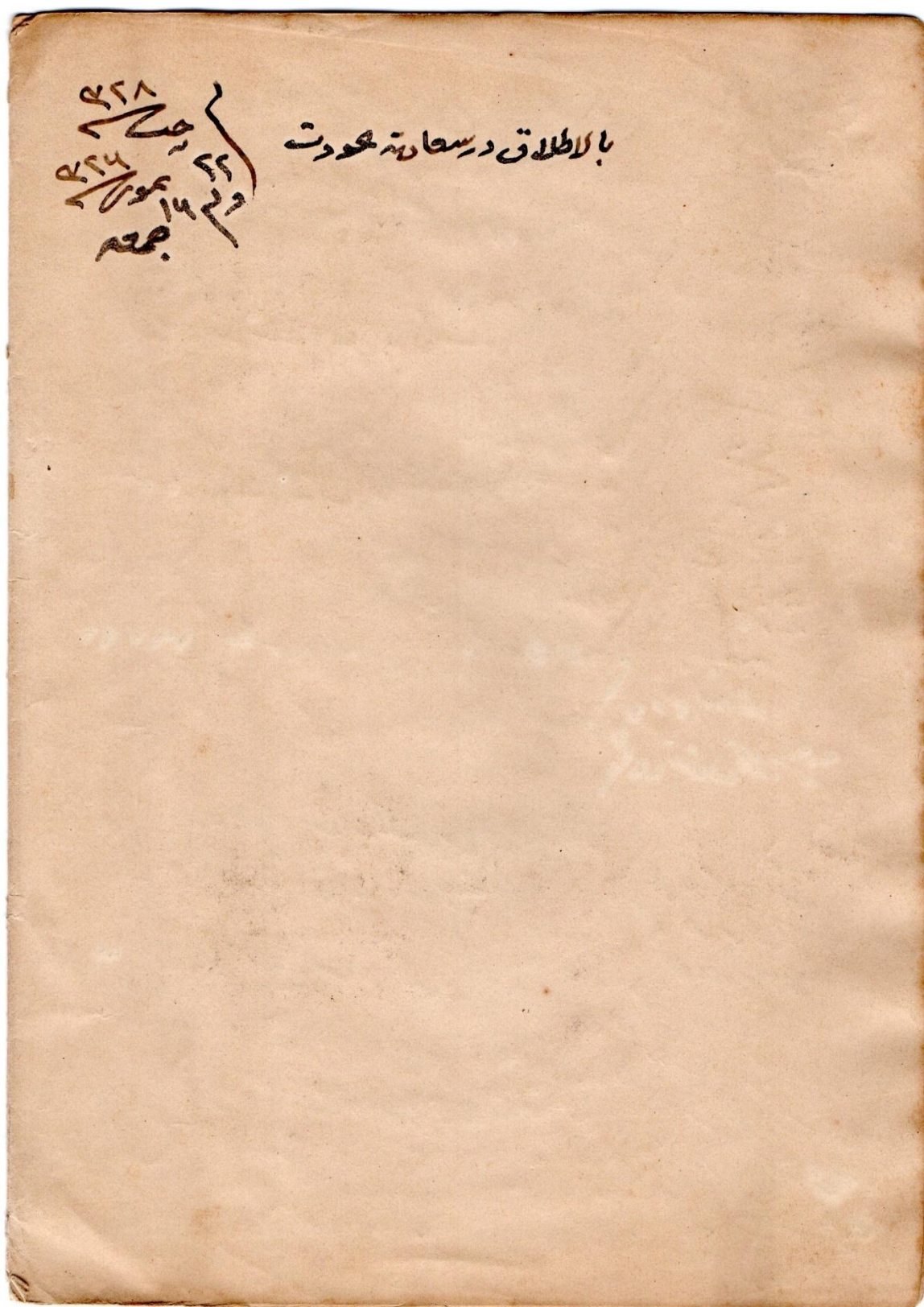
اعانه عسکریه سرکسته اید
 اولنان اشیا به مقافه
 برقطعه نیکلنه مدالیه

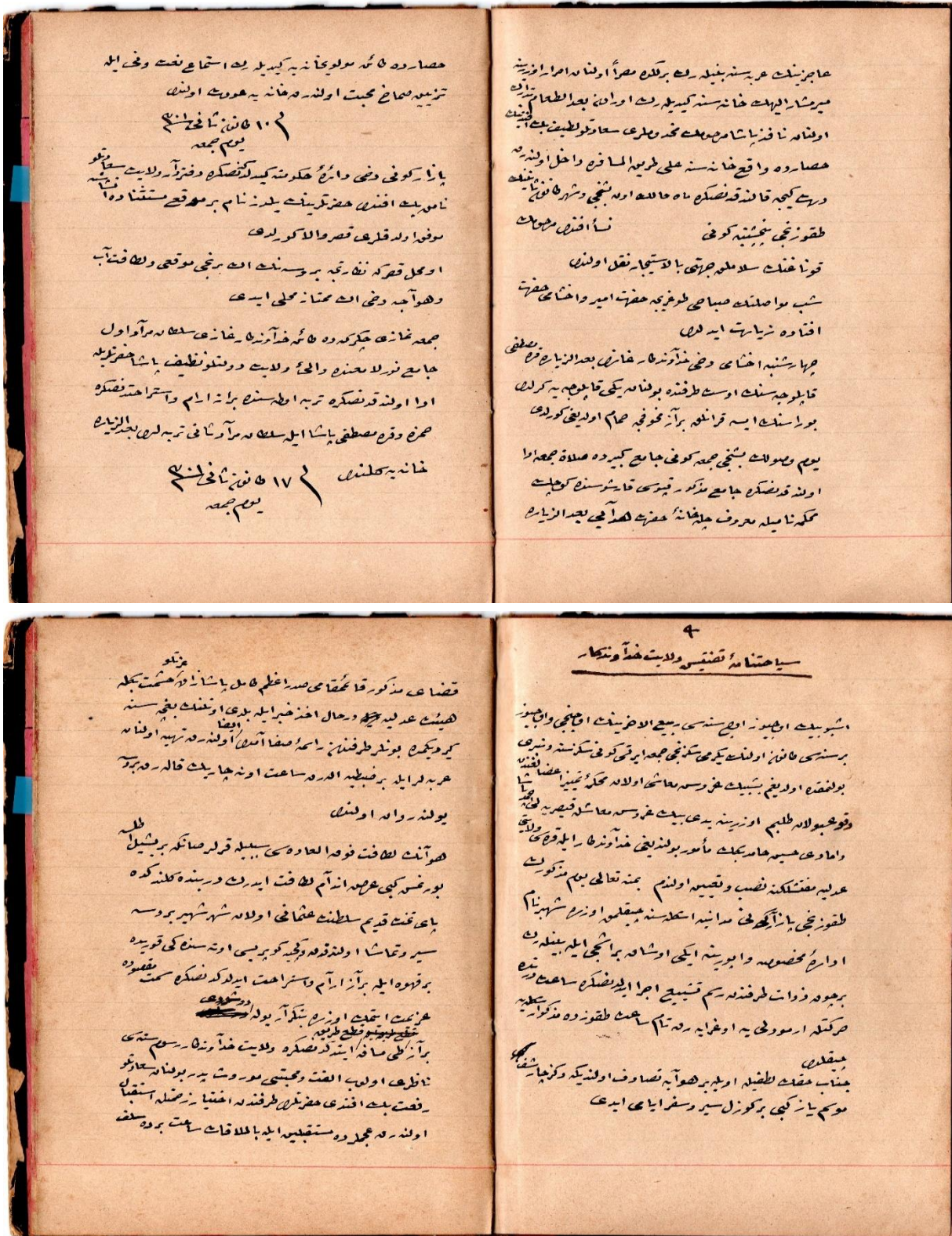
۱۵ شوللا
 ۱۶ شوللا
 جمعه ایشی

طرابلس غرب بیک آب و هوا سبله اشتراح
 ایدیه مدیکدن و قوجبولان استعفا
 اوزرینه انفصال اولنه رق نصف
 معاشله ۱۶ نیسین ۱۶ سنه قد
 ایضای دهلت ایدیه رک حرکت ایدشد

۱۷ شوللا
 ۱۸ شوللا
 جمعه ایشی

افندی	۱۶۶۶	ولادت لری	
در زمان یسعی زاده عبد الوفا	۱۶۶۶	در بیان بهای بعضی قلمه مدو لری	
افندی	۱۶۶۷	ابتداء خارج رؤسی	
در زمان یسعی زاده عبد الوفا	۱۶۶۷	حرکت خارج	
افندی	۱۶۶۸	ابتداء داخله	
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۶۸	حرکت داخله	
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۶۹	موصلة صحنه	
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۷۰	صحن ثمانه	
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۷۱	ابتداء التمشیه	
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۷۱	حرکت التمشیه	
در زمان عارف حکمت مکی افندی	۱۶۷۱	تقوم مصحفی	مدت
در زمان مکی زاده عیسی افندی	۱۶۷۱	موصلة سلیمانیه	۱۶
در زمان عارف حکمت مکی افندی	۱۶۷۱		
افندی	۱۶۷۹	خامه سلیمانیه	طغفه الی دار الحدیث
در زمان عارف حکمت مکی افندی	۱۶۷۹	دار الحدیث	
در زمان عارف افندی	۱۶۸۰	سلانیک مولوی	
در زمان عارف افندی	۱۶۸۱	مکه مکرمه بایه سی	
در زمان عارف افندی	۱۶۸۱		

Mustafa Haşim Paşa'nın Hüdavendigâr Vilayeti Adliye Müfettişliği zamanında kaleme aldığı defter.

Kaynak: Yazarın şahsi koleksiyonu.

شهره افروز باشم و در لطف غمخیز تو می هوا افروز
لطیف و اریله تو صفتی قابل توجه هسته کید لعل
هسته قدر بودی بر آینه و پر کرمایه و غمخیز
و در بیغی افلاک

بر سر به ملاصقت او و بی جمعه خان به جامع کبیر
ایضا اولاد قونصل در متصرف مرکز خان القاب خاص
جید را با حضرت ملک خان با بیست و هجده ساله
نایب و لایه بری اقل
از حضرت خان اقل حضرت ملک خان را سر ذوات
معه در آن حضرت اقل و تسلیل ایله

بالاده نسا افسدی خانه ستم سلا ملعون جزینه نقل
اولند بنی قید اولنم ادری

خانه مذکور غایت خراب بولندی سیله قسمه موهن او طومره
قابل اوله به هغه نه باله و در حقیقه ده شهر مذکور است بکری

بستی جعفری کوئی - اعش اوہ بری کہہ دے کہم غبر
کتبہ سنہ ۱۰۸۱ھ طبعی افیسک ورت اولاد و عبا رب
افشا ابتر برسر اول یعنی وارم علوسک است سوافاعنی
خانہ سنہ نقل اول

نمونه نمایندند اوتز به بنی جمعه کوفی دخی و صرا و اولیست
بالاده و کدی سبقت اید به کوشنده و دخی و کتاب ایلله سائ
فدواته مرک بر جمعیت ایلله صباغ طعای سینه

او میبویز بر نهی سلطانده دروغی صافی صبا می
در حاشا لطیفه
اونه اوله دقیقه قاله که قلعه شایه مزنی دور و

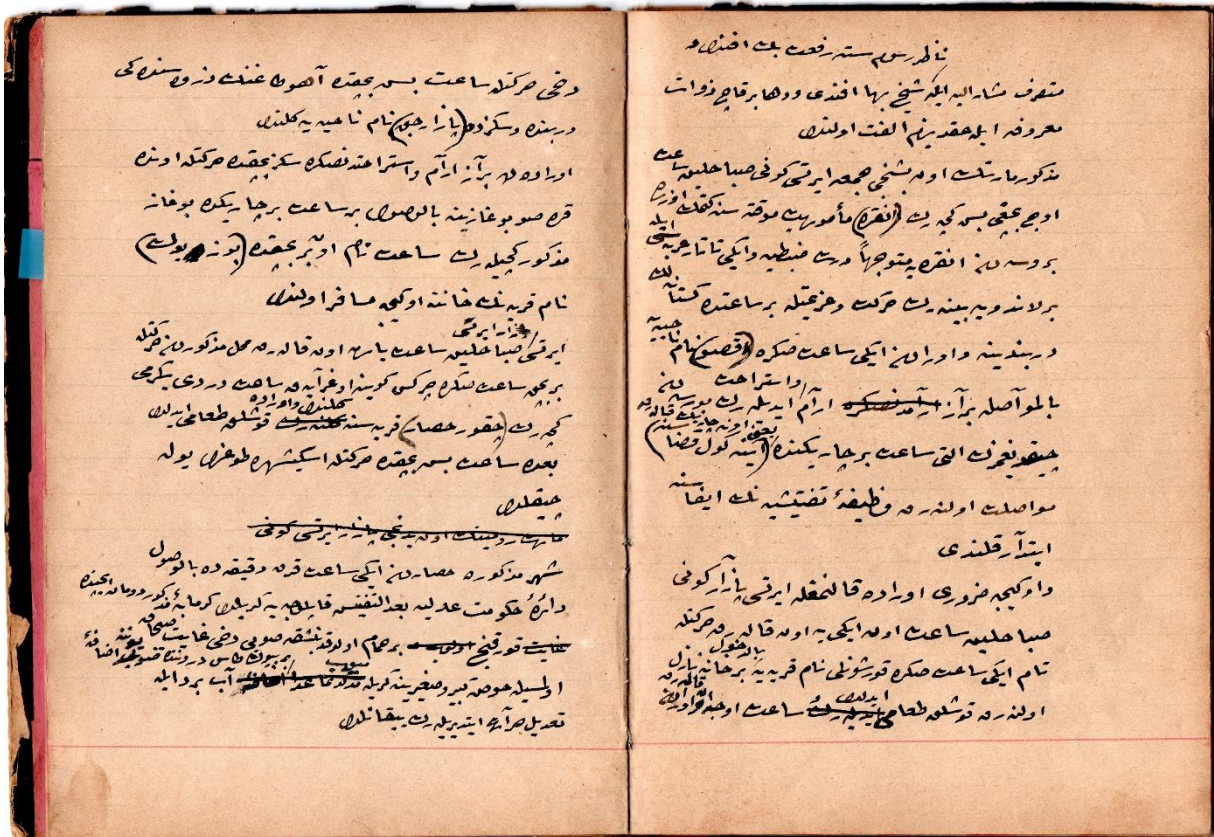
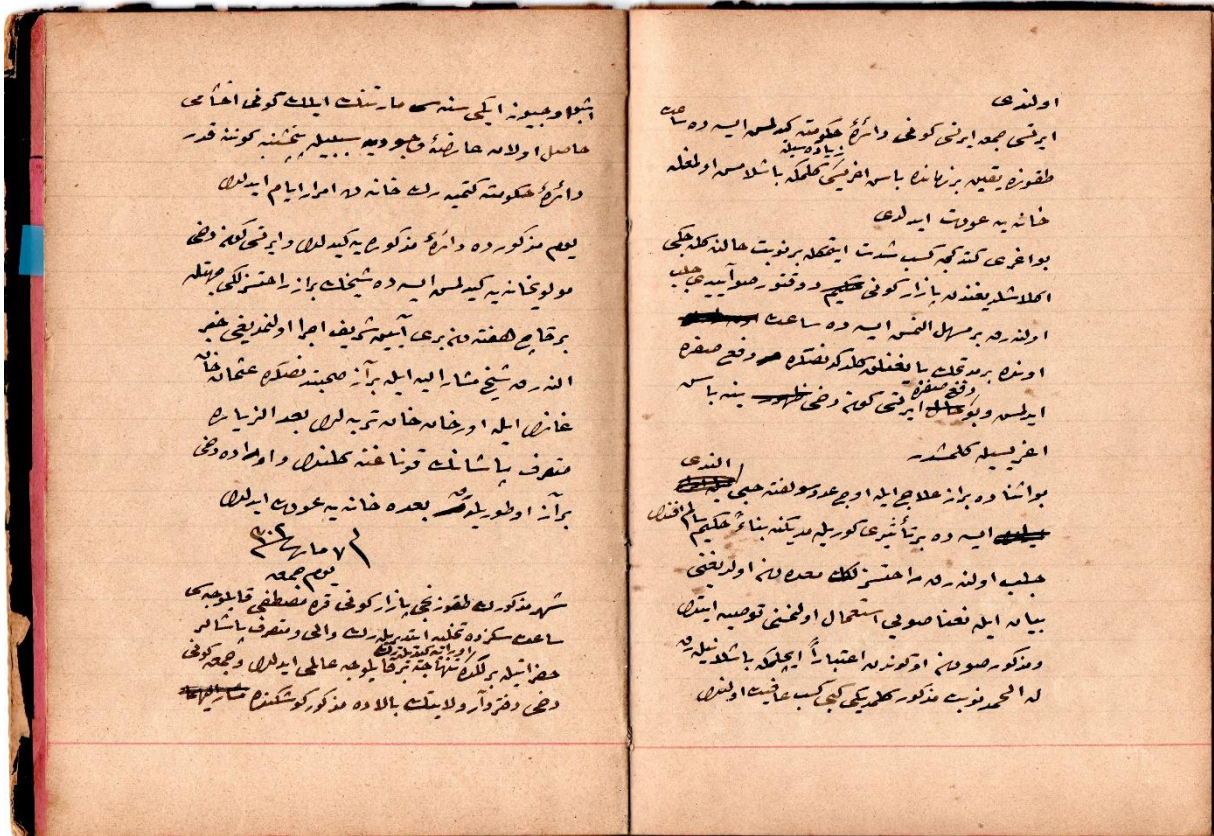
اینگله اوز سر بروسه و نه در سعادته فخره افرسته
حرکت ایلد ساعت بر بجهنده در ندانده و قاف مقام بکشد
خانانسه و اوردی اوز او بر ازاره فخره و اوردی بکشد
ایسه ده هوا فخره غایت سوت اومدی بر بیلد و اوردی
حرکت ایلد سر بکشد خردی اندی

مؤخرًا فی فصل ایسه قبول نامه به عبارت کلمه ای در این
آئین نامه اول دفعی خبر و در سلسله و اینجاست که عبارت ایله

ساعت اوچ بحقده مدانیة فی حرکت او فضا ایل
اولن درجه بر جوه و دگر سینک در فضا ساعت اوچی اونه
کجه رت له الحیدر ایل فیه در حد اونه مواصله لغوی
ساحفی نه بکیده لک
بریم مواصلت بدنی و شباطک اونچی ایل ایل
قلعه مدانیة بوقت اوزر ایلکه الهوانت شدنی سبیل
ضروی تا خلف عریضه ایل شدنی

ایرانی صافی کوفی ناطق امو علیه سروریه اسامیه
کوره لیسید کند و لرینک بی دعوت ایتمه اولدیه
انقره ولایتی مأموریه علیه سنت یکدیکه حقنه و
اولاده سکایانک عقیده ماهیتی فنند مأموریه
ایلم موقعا علاء مأموریه اولدیه بدیه بیت خبره
خرصا اولدیه علی مذکور کتکلی تحلیف ایتمیه
تحلیف بر مأموریه قبوله محوره ایلمدی

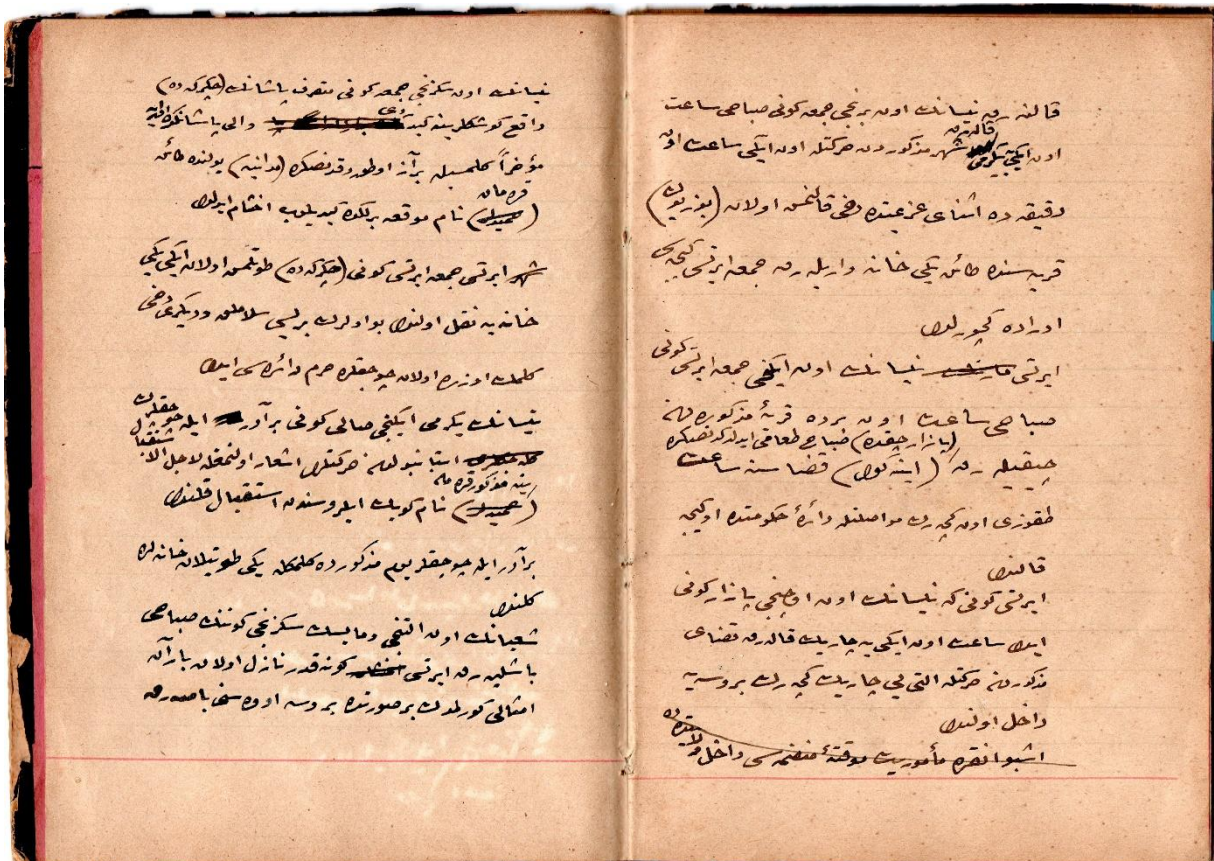
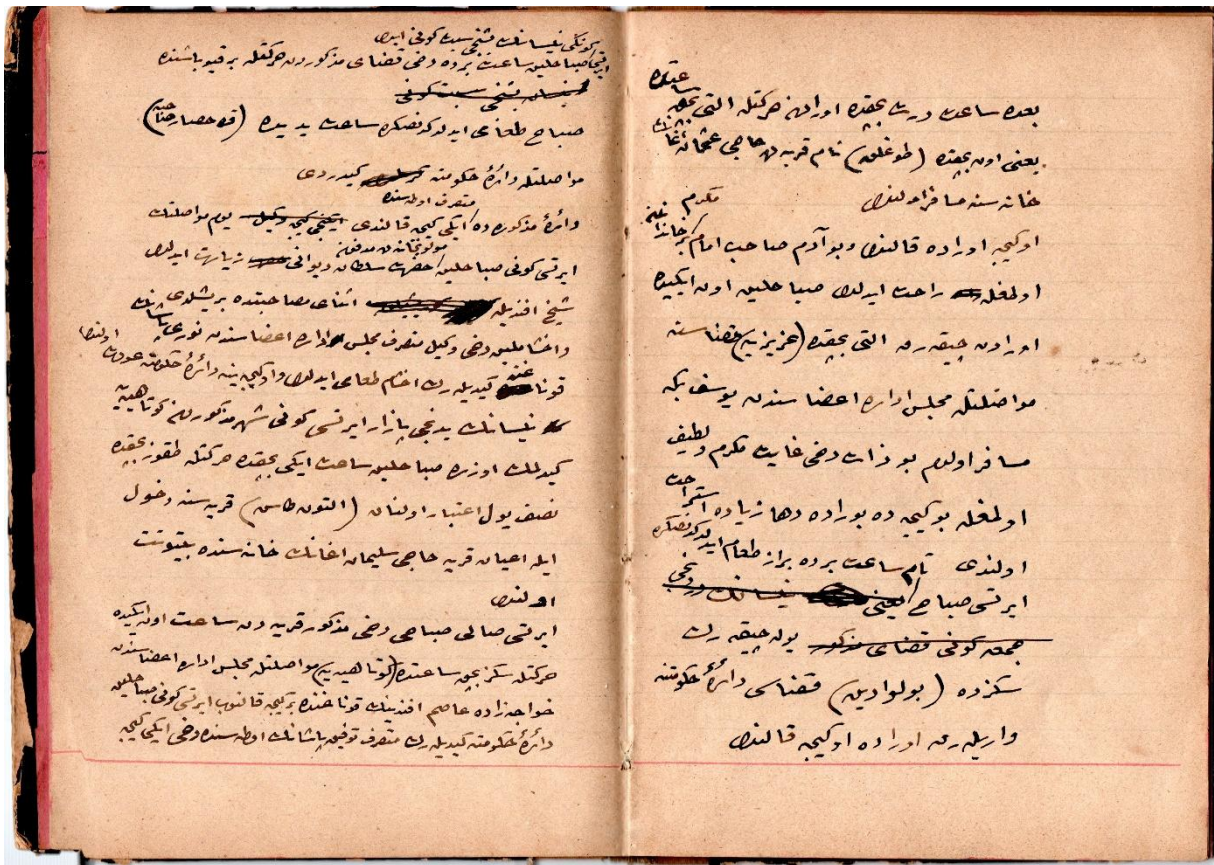
[illegible][illegible]

وادیکجه اوراحمیتوت ایلد ایریشی صافی کونی ساعت بره یکوی
 قالده و عربیه بنیردی
 بر ساعت قره دقیقه ده (قانی صو) و بر بنینه وایله رده بیله
 طعای ایلدی و ساعت اوچی یکیمی کیم ایت دخی و بر بنه کونیه
 حرکتده اتی ساعت یکیمی دقیقه ده یعنی اونیه یکیمی قالده رده
 و ایلی خنده دوی و اخلننه بر نانه (خابنر) نام قرینه
 خاسته سا فرقالته رده صبا علیه ایرکنده ساعت اوچی
 قره کیم ایت خانه مذکورده و ایچ ساعت الی دقیقه ده
 (فرجه صا) داخل اولدی
 قضا فی مذکورده ساعت بسم جمعه حرکتده ایچی
 ماضیه کیم (اوغرایه جمعه کونیت ایتیه) کیتیلد
 طوق بجمعه (مؤلت) نام قرینه کله ده بر اده
 قانقوه اوندی بر اولته ایتکی خلی سطات ایلد حاصل اولدی
 کهنه ایه کوج حال ایلد بر صا فر اختیار ایلد
 قانقوه اوندی بر اولته ایتکی خلی سطات ایلد کیم کونیه

[illegible][illegible]

تشیبی مع زیاده ایضاً الهی جمیع ساعت و راتع
(- و نفوس) نام قریبه واصل واربعه اوده
بنده الله اینجی صافی کوئی صبا حبسه اوده پنج بیکری
دقیقه قاله ده حرکت اولیه طعانی برل اوزه نه اوله
(فرل قبول) نام قریبه ده ایرک (قوا) نام قریبه
افتم از اندنه اوده دقیقه صدکه
~~ایمنه نه یک~~
اها الی سویم کردورده
نی (همان) قصای طعانه ده اولاه (شخص احدی)
قرینه مواصله او کیمی دخی یا نه سوی شاسیدله غنا
اویه سه قسمه اولاه بیک بر سوه خاته سنه گوین
(غزیه) طعانه ~~فصل~~ اوده
واریکی صبا عیدنی ایمکنده است اوده اینجی بیکری
قاله ده حرکت ~~اولیه~~ قونیه ولایتی داخلند بدلانه
(ارزه ده یک) نام قریبه ده عیشانه یک برادر
حاجی همه بیک اوله سه اینریده ده اوده صبا
طعانی ادله

باوعد خمار علی اولیٰ

شهر مایست اوده برنجی کوئی مأموریتک لغواوندی
 اخبار اولفمنه بناؤ شهر به رسیده (هنگامی که)
 ساعت طقوزه ده حرکت ایله بیست اوده ایلی بی
 کجه رت (مدرسه) به مواصلت اولند

اوراندی ساعت ایستبه ~~منظم~~ (نجد)
 نام اوارخ مخصوصه وایرینه بنبله رت بی بی
 دقیقه
 بسمه قاله رفقه له الحمد والمنة بالعافية وسخا
 واصل وساعت طقوزه بسمه قاله رفقه

(بجای بکنده) هاتمه ساعته نانه به داخل اولند
 جناب به همه اشوب مواصلت می انراغ خیر
 ایستون آمینه بمرقه سید المرسله
 لک «مایست» شجاعت
 یوم احد

Seyahatname-i Teftiş-i Vilayet-i Hüdavendigâr

İş bu bin üç yüz üç senesi rebiyülahirinin üçüncü ve üç yüz bir senesi kânunuevvelinin yirmi sekizinci cumartesi günü [9 Ocak 1886] sekiz seneden beri bulunmakta olduğum beş bin kuruş maaşı olan mahkeme-i temyiz azalığından vuku bulan talebim üzerine yedi bin kuruş maaşla Kayserili Ahmed Paşa damadı Hüseyin Hamdi Bey'in memur bulunduğu Hüdavendigâr ile Karesi vilayeti adliye müfettişliğine nasb ve tayin olundum. Bi-mine't-teali yevm-i mezkurun dokuzuncu [15 Ocak] pazar günü Mudanya iskelesine çıkılmak üzere Şehber nam idare-i mahsusa vapuruna iki uşak bir aşçı ile binilerek birçok zevat tarafından resm-i teşyi icra edildikten sonra saat dörtte hareketle Armutlu'ya uğrayarak tam saat dokuzda mezkûr iskeleye çıkıldı.

Canab-ı Hakk'ın lütfuyla öyle bir havaya tesadüf olundu ki deniz çarşaf, mevsim yaz gibi bir güzel seyr ü sefer eyyamı idi.

Kaza-i mezkûr kaymakamı Sadrazam Kâmil Paşazade İzzetli Haşmet Beyle heyet-i adliye derhal ahz-ı haber ile belde otelinin bahçesine girdiğimde bunlar tarafından rasime-i safa amedi-i ifa olunarak tehiyye olunan arabalar ile bir zabtiye alarak saat ona çeyrek kalarak Bursa yoluna revan olundu.

Havanın letafet-i fevkaladesi sebebiyle kırlar sanki bir yeşil atlasa bürünmüş gibi arz-ı endam-ı letafet ederek Derbend'e gelindikte, payitaht-ı kadim saltanat-i Osmani olan şehir Bursa seyr ve temaşa olunduktan ve geçit köprüsü ötesindeki koruda bir kahve ile biraz aram ve istirahat edildikten sonra semt-i maksuda azimet etmek üzere be-tekrar yola düş[ül]dü.

Biraz tayy-ı mesafe, kat'-ı tarik ettikten sonra vilayet-i Hüdavendigâr rüsum sittesi nazırı olup ülfet ve muhabbeti mevrus-peder bulunan saadetlü Rıfat Beyefendi hazretleri tarafından ihtiyar-ı zahmet ile istikbal olunarak Acemler'de müstakbelin ile bil-mulakat saat birde selef-i acizinin arabasına binilerek birlikte musırren olunan ısrar üzerine müşarünileyhimin hanesine gidilerek oradan bade't-taam tedarik olunan Nafiz Paşa merhumun mahdumları saadetlü Latif Beyefendi'nin Hisar'da vaki hanesine ale't-tarikü'l-misafir dahil olunarak dört gece kalındıktan sonra mah-ı halin on beşinci ve şehir-i kânunusaninin dokuzuncu [21 Ocak 1886] perşembe günü Nesa Efendi merhumun konağının selamlık ciheti[ne] bil-isticar nakl olundu.

Şeb-i muvasalatın sabahı doğruca Hazret-i Emir ve akşamı Hazret-i Üftade ziyaret edildi.

Çarşamba akşamı dahi Hüdavendigâr Gazi bade'z-ziyaret Kara Mustafa kaplıcasının üst tarafında bulunan yeni kaplıcaya girildi. Burasının ise karanlık biraz mahv-i feci sımam olduğu görüldü.

Yevm-i vusulün beşinci cuma günü Cami-i Kebir'de salat-ı cuma eda olunduktan sonra cami-i mezkûr kapısı karşısında küçük mahkeme namıyla maruf çilehane-i hazret-i Hüdayi bade'z-ziyaret Hisar'da kain bulunan Mevlevihane'ye gidilerek istima-i naat ve ney ile tezyin semah muhabbet olunarak haneye avdet olundu. Fi 10 Kânunusani sene 1301 yevm-i cuma [22 Ocak 1886]

Pazar günü dahi daire-i hükümete gidildikten sonra defterdar-ı vilayet saadetlü Namık Beyefendi hazretlerinin Yıldız nam bir mevki-i müstesnada inşasına muvaffak oldukları Kasr-ı vâlâ görüldü.

O mahal-i kasr ki nezaretçe Bursa'nın en birinci mevki ve letafet-i ab ve havaca dahi en mümtaz mahalli idi.

Cuma namazı Çekirge'de kain Hüdavendigâr Gazi sultan Murad-ı Evvel cami-i nurü'l-emaında vali-i vilayet devletlü Nazif Paşa hazretleriyle eda olunduktan sonra türbe odasında biraz aram ve istirahatden sonra Hamza ve Kara Mustafa Paşa ile Sultan Murad-ı Sani türbeleri bade'z-ziyaret haneye gelindi. 17 Kânunusani sene 1301 yevm-i Cuma [29 Ocak 1886]

Şehr-i kânunusaninin on dokuzuncu [31 Ocak] pazar günü hava gayet latif olmasıyla Kara Mustafa Paşa kaplıcasına gidildi.

Her ne kadar burası biraz dar ise de bir germabe-i ferah-bahşa olduğu anlaşıldı.

Bursa'ya muvasalatın üçüncü cuma namazı da [5 Şubat 1886] Cami-i Kebir'de ifa olunduktan sonra mutasarrıf-ı merkez haizü'l-kab saadetlü Haydar Paşa hazretlerinin hane-i alisinde vali-i müşarünileyh, naib-i vilayet Bedri Efendi zat-ı faziletlü Muhtar Efendi hazretleri ile sair zevat-ı muteberden mürekkep bir cemiyet-i ülfet teşkil edildi.

Balada Nesa Efendi hanesinin selamlık cihetine nakl olunduğu kaydolunmuş idi.

Hane-i mezkûr gayet harap bulunması sebebiyle kış mevsiminde oturmak kabil olamayacağından bi'z-zarure çıkılarak şehr-i mezkûrun yirmi beşinci cumartesi günü [6 Şubat] saat on biri geçerek geçen sene tahrir ketebesinden Gemlikli Mustafa Efendi'nin dört odadan

ibaret müceddeden inşa ettirmiş olduğu daire-i hükümetin üst sokağındaki hanesine nakl olundu.

Kânunusaninin otuz birinci cuma günü [12 Şubat] dahi defterdar-ı vilayetin balada zikri sebkat eden köşkünde vali ve naip ile sair zevattan mürekkep bir cemiyet ile sabah taamı yenildi. (12 Şubat 1886)

Üç yüz bir senesi şubatının dördüncü salı sabahı [16 Şubat] saat ona on dakika kalarak Dersaadet tarikiyle Kale-i Sultaniye cihetini devr ve teftiş etmek üzere Bursa'dan hareket ile saat bir buçukta Mudanya'da kaymakam beyin hanesine varıldı. Oradan biraz aramdan sonra vapura gelindi ise de havanın gayet sert olması cihetiyle vapurun hareket edemeyeceği haber alındı.

Muahharan her nasıl ise kaptanlara bir cesaret gelerek vapurun gitmek üzere olduğu haber verilmesiyle vapura bi't-tekrar avdet ile saat üç buçukta Mudanya'dan hareket olunarak birçok deniz yelinden sonra saat onu on geçerek Lillahi'l-hamd, bil-afiye Dersaadet'e muvasalatla doğruca sahilhaneye gidildi.

Yevm-i muvasalatın yedinci ve şubatın onuncu pazartesi günü [22 Şubat] Kale-i Sultaniye'ye gitmek üzere iken havanın şiddeti sebebiyle zaruri tehir-i azimet edilmişti.

Ertesi salı günü [23 Şubat] nazır-ı umur-i adliye Server Paşa hazretleri görülmesiyle kendilerinin dahi beni davet etmiş olduklarını söyledi. Ankara vilayeti memuriyet-i adliyesinin yek diğeri hakkında vuku bulmakta olan şikâyatın tahkik-i mahiyeti zımnında memuriyet-i mahsusa ile muvakkaten ilave-i memuriyet olarak yedi bin kuruş harcırah ile mahalli mezkura gitmekliğimi teklif etmesiyle suret-i teklif bu memuriyeti kabule mecbur eyledi.

Binaenaleyh memuriyet-i mezkûrenin takrir-i Babıali'ye şubatın on dördüncü [26 Şubat] perşembe günü ve salı günü dahi arıza gönderilerek perşembe akşamı irade-i seniyyesi zuhur etmekle [5 Mart] zaruri Kale-i Sultani'ye cihetini teftişe gitmekten sarf-ı nazar ile yirmi beş gün Dersaadet'te ikametden sonra şehir-i mezkurun yirmi sekizinci cuma günü [12 Mart] mahalli memuriyet-i manzumeye Bursa tarikiyle gitmek üzere İzmit nam vapur ile saat üç buçukta Dersaadet'ten hareket olunarak saat dokuza on kalarak Mudanya iskelesine çıkıldı.

Mudanya mahkemesiyle hapishanesi teftiş olunarak hilaf-i kanun görülmüş olan bazı muamelatın men'i tekriri zımnında ihtarat-ı lazıme ifa kılındıktan sonra saat onu geçerek beraberce götürmüş olduğum birader defterdar-ı vilayet izzetlü Kemal Beyefendi ile bir landoya

bindik. Saat birde etrafı kar ihata etmiş olduğu halde mahall-i memuriyet-i asliyem olan şehir-i Bursa'ya muvasalat olundu.

Ertesi cumartesi günü daire-i hükümete gidilmiş ise de saat dokuza yakın bir zamanda baş ağrısı ziyadesiyle gelmeye başlamış olmakla haneye avdet eyledi.

Bu ağrı gittikçe kesb-i şiddet etmekle bir nöbet haline geleceği anlaşıldığından pazar günü Doktor Suvayidi celp olunarak bir müşhil alınmış ise de saat onda bir müddetcik baygınlık geldikten sonra def'i safa edilmiş ve bu def'i safa ertesi günü dahi yine baş ağrısıyla gelmiştir.

Bu esnada biraz ilaç ile üç adet sülfat hapı alındı ise de bir tesiri görülemediğine binaen Hekim Salim Efendi celp olunarak rahatsızlığın mideden olduğunu beyan ile nane suyu istimal olunmasını tavsiye etti ve mezkûr sudan o günden itibaren içilmeye başlanılarak Lehü'l-hamd nöbet-i mezkûr gelmediği gibi kesb-i afiyet olundu.

İş bu üç yüz iki senesi martının ilk günü [13 Mart 1886] akşamı hasıl olan arıza-i vücudiye sebebiyle perşembe gününe kadar daire-i hükümete gitmeyerek hanede imrar-ı eyyam edildi. Yevm-i mezkurda daire-i mezkûreye gidildi ve ertesi gün dahi Mevlevihane'ye gidilmiş ise de şeyhin biraz rahatsızlığı cihetle birkaç haftadan beri ayin-i şerif icra olunmadığı haber alınarak şeyh-i müşarünileyh ile biraz sohbetten sonra Osman Han Gazi ile Orhan Han türbeleri bade-ziyare mutasarrıf Paşa'nın konağına gelindi ve orada dahi biraz oturularak bade haneye avdet edildi. Fi 7 Mart sene 1303. Yevm-i Cuma. [19 Mart 1886]

Şehir-i mezkurun dokuzuncu pazar günü [21 Mart] Kara Mustafa kaplıcası saat sekizde tahliye ettirilerek vali ve mutasarrıf paşalar hazeratıyla birlikte oraya gidilerek tenhaca bir kaplıca alemi edildi ve cuma günü dahi defterdar-ı vilayetın balada mezkûr köşkünde mutasarrıf-ı müşarünileyh ile nazır-ı rüsum-ı sitte Rıfat Beyefendi ve Şeyh Beha Efendi daha ve birkaç zevat-ı marufe ile akd-i bezm-i ülfet olundu.

Mezkur martın on beşinci cumartesi günü [27 Mart] sabahleyin saat üç buçuğu beş geçerek Ankara memuriyet-i muvakkatesine gitmek üzere Bursa'dan Ankara'ya müteveccihen dört zabıt ve iki tatar arabası ile bir landoya binerek hareket ve azimetre bir saatte Kestanelik derbendine ve oradan iki saat sonra Aksu nam nahiyyeye bil-muvasala biraz aram ve istirahat edilerek Bursa'dan çıktığımızın altı saat bir çeyreğinde yani ona çeyrek kalarak İnegöl kazasına muvasalat olunarak vazife-i teftişin ifasına ibtidar kılındı.

Ve o gece zaruri orada kalınmakla ertesi pazar günü [28 Mart] sabahleyin saat on ikiye on kalarak hareketle tam iki saat sonra Kurşunlu nam karyeye bil-duhul bir haneye nazil

olunarak kuşluk taamı edildi. Saat üçe on kalarak oradan dahi hareketle saat beş buçukta Ahu Dağı'nın zirvesindeki derbende ve sekizde Pazarcık nam nahiyyeye gelindi.

Orada da biraz aram ve istirahatten sonra sekiz buçukta hareketle onda Karasu boğazına bil-vüsul bir saat bir çeyrekte boğaz-ı mezkûr geçilerek saat tam on bir buçukta Bozüyük nam karyenin hanına o gece misafir olundu.

Ertesi pazartesi [29 Mart] sabahleyin saat yarıma on kalarak mahal-i mezkûrdan hareketle birçok saat sonra Çerkez köyüne uğrayarak saat dördü yirmi geçerek Çukurhisar karyesine gelindi ve orada kuşluk taamı edildi. Bade saat beş buçukta hareketle Eskişehir'e doğru yola çıkıldı.

Şehr-i mezkure Hisar'dan iki saat kırk dakikada bil-vüsul daire-i hükümet-i adliye bade-teftiş kaplıcaya girilerek germabe-i mezkûr duman içinde korkunç bir hamam olduktan başka suyu dahi gayet sıcak olmasıyla havuz-i kebir ve sağırine girilmeyip bir büyük taş derununda suyuna izafe-i ab-ı berd ile tadil-i hararet ettirilerek yıkanıldı.

Ve o gece o şehirde (?) ile ertesi salı günü [30 Mart] saat bire yirmi kalarak arabaya binildi.

Bir saat kırk dakikada Kanlısu derbendine varılarak sabah taamı edildi ve saat üçü yirmi geçerek dahi derbend-i mezkûrdan hareketle altı saat yirmi dakikada yani ona yirmi kalarak Ankara vilayeti hududu dahilinde bulunan Kaymaz nam karyenin çarşamba gecesi hanında misafir kalınarak sabahleyin erkenden saat on biri kırk geçerek han-ı mezkurdan bil-hareke üç saat elli dakikada Seferhisar'a dahil olundu.

Kaza-i mezkûrdan da saat beş buçukta hareketle iki saat mesafede kain Uğrayacak köyünün içinden gidilerek saat dokuz buçukta Mülk nam karyeye gelindi. Burada gece kalınmak üzere bir oda tedariki hayli müşkülât ile hasıl oldu. Her ne ise güç hal ile bir sağır ihtiyarın odasında kalındı. Burada o gece geçirildi. Ertesi perşembe günü [1 Nisan] sabahleyin on bir saat on dakikada hareketle iki saat elli dakikada Sapanca gölü başında olan Derbend'e muvasalatla sabah taamı edilerek üç saat on dakikada oradan dahi hareket olundu.

Altıyı çeyrek geçerek Beyce nam karyeye muvasalatla biraz aram ve istirahatten sonra saat yediye beş kalarak karye-i mezkûrdan kalkarak lüzumsuz biraz Hasan Bey çiftliğinde kalınmak üzere gidilip kabil-i sükutu olmadığı görüldüğü cihetle bir saat zaman izaa-ı vakt edilerek gece saat birde Bayırköy nam karyeye inildi.

Burada bir hanenin odasına varıldı ise de birkaç köylü odaya toplanmış ve bir de hasta yatak serilmiş ve bu hasta ahir mahalle gönderilmek üzere söylenmiş ise de hastanın kaldırılmaması hakkında şediden icra-i tahayyülat eylemiş olduğundan mezkûr hasta odada ika ettirilmiş olduğundan zaruri saat üçe on kalarak biraz uyku kestirilmek üzere lando arabasının içine girildi.

Sabaha kadar orada imrar-ı vakit ile saat on bire yirmi kalarak hareketle üç yüz iki senesi Rumi'nin yirmi birinci üç yüz üç senesinin cemaziyülahırının yirmi yedinci cuma günü [2 Nisan 1886] üçü kırk dakika geçerek şehir-i Ankara'ya vusul ile vali-i vilayet Sırrı Paşa hazretlerinin ikamet buyurmakta oldukları daire-i hükümete duhul olundu.

Yollarda gecelerde bil-vakit edilmiş olan mahallerin pislîği sebebiyle tecdid-i han ve tathir-i vücut edilmek üzere hemen hamama gidildi.

Bade Ankara'da şeyhülislam Mehmed Efendi Camii'nde namaz-ı cuma kılındıktan sonra Hacı Bayram türbe-i pürlemaı dahi müşarünileyhle birlikte ziyaret edildi. Daire-i hükümette vali-i müşarünileyhle birlikte on gün kalınarak ikmal-i memuriyet tahkik edilmiş olmasıyla Mart'ın otuz birinci pazartesi günü [12 Nisan] saat dört buçukta Karahisar ve Kütahya cihetlerini devr ve teftiş etmek ve o tarikle mahalli memuriyet olan Bursa'ya avdet olunmak üzere şehir-i mezkurdan hareketle bir saat mesafeye kadar vali-i vilayetle erkan-ı resmiye teşyii ma-ziyade ifa ile altı buçuk saatte vaki Rungos nam karyeye vasıl ve o gece orada yatılarak ertesi salı günü sabahleyin on ikiye yirmi dakika kalarak hareketle öğle taamını yol üzerinde olan Kızılkoyun nam karyede ederek Kokar nam karye içinden geçerek akşam ezanından on dakika sonra yine Çimen kazası mülhakatından ve ahalisi göçebe Kürtlerden olan Şeyh Ahmedli karyesine muvasalatla o geceyi dahi yaz mevsimi münasebetiyle dağda obasına gitmiş olan birinin bir boş hanesinde geçirdik. Ve ertesi sabahı dahi erkenden Aziziye kazasına varılmak üzere saat on ikiye yirmi kalarak hareketle Konya vilayeti hududu dahilinde bulunan Uzunbey nam karyede Alişan Bey biraderi Hacı Hasan Bey'in odasına inilerek orada sabah taamı edildi.

Bade saat dört buçukta oradan hareketle altı buçuk saate yani on buçukta Dağlık nam karyede Hacı Osman ağanın hanesine misafir olundu.

O gece orada kalındı ve bu adam sahib-i imam-i mükerrerrem bir handanan olmakla rahat edildi. Sabahleyin on ikide oradan çıkarak altı buçukta Aziziye kazasına muvasalatla meclis idare azasından Yusuf Bey'e misafir olundu. Bu zat dahi gayet mükerrerrem ve latif olmakla bu gece de burada daha ziyade istirahat olundu. Ertesi sabah tam saat birde biraz taam edildikten

sonra yola çıkılarak sekizde Bolvadin kazası daire-i hükümetine varılarak orada o gece kalındı. Ertesi günkü nisanın beşinci günü idi. [17 Nisan] Sabahleyin saat birde dahi kaza-i mezkurdan hareketle bir kuyu başında sabah taamı edildikten sonra saat yedide Karahisar-ı Sahib'e muvasalatla daire-i hükümete gidildi.

Daire-i mezkûrda mutasarrıf odasında iki gece kalındı. Yevm-i muvasalatın ertesi günü sabahleyin Mevlevihanede medfun hazret-i sultan Divani ziyaret edildi. Şeyh efendiyle esna-i musahabette birişildi ve akşamleyin dahi vekil mutasarrıf meclis-i idare azasından Nuri Paşa'nın konağına gidilerek akşam taamı edildi ve o gece daire-i hükümete avdet olundu. Nisan'ın yedinci pazartesi günü [19 Nisan] şehr-i mezkurdan Kütahya'ya gidilmek üzere sabahleyin saat iki buçukta hareketle dokuz buçukta nısf-ı yol itibar olunan Altıntaş karyesine duhul ile ayan-ı karye Hacı Süleyman Ağa'nın hanesinde bil-vakt olundu.

Ertesi salı sabahı dahi mezkur karyeden saat on ikide hareketle sekiz buçuk saatte Kütahya'ya muvasalatla meclis-i idare azasından Hocazade Asım Efendi'nin konağında bir gece kalınıp ertesi günü sabahleyin daire-i hükümete gidilerek mutasarrıf Tevfik Paşa'nın odasında dahi iki gece kalınarak nisanın on birinci cuma günü [23 Nisan] sabah saat on ikiye yirmi kalarak şehr-i mezkurdan hareketle on iki saat on dakikada esna-i azimette dahi kalınmış olan Bozöyük karyesinde kain yeni hana varılarak cumartesi gecesini orada geçirildi.

Ertesi nisanın on ikinci cumartesi günü [24 Nisan] sabahı saat on birde karye-i mezkurdan çıkılarak Pazarcık'ta sabah taamı edildikten sonra İnegöl kazasına saat dokuzu on geçerek muvasalatla daire-i hükümette o gece kalındı.

Ertesi günü ki nisanın on üçüncü pazar günü [25 Nisan] idi. Saat on ikiye çeyrek kalarak kaza-i mezkûrdan hareketle altıyı çeyrek geçerek Bursa'ya dahil olundu.

Nisan'ın on sekizinci cuma günü [30 Nisan] mutasarrıf Paşa'nın Çekirge'de vaki köşklerine gidilerek Vali Paşa'nın da oraya muahharan gelmesiyle biraz oturulduktan sonra Mudanya yolunda kain Karaman nam mevkiye birlikte gidilip akşam edildi. Ertesi cumartesi günü Çekirge'de tutulmuş olan iki yeni haneye nakl olundu. Bu evlerin biri selamlık ve diğeri dahi gelmek üzere olan çocuklara harem dairesi edildi.

Nisanın yirmi ikinci salı günü birader ile çocukların İstanbul'dan hareketleri işar olunmakla lace'l-iştigal yine mezkûr Karaman nam köyün ilerisinden istikbal kılındı.

Birader ile çocuklar yevm-i mezkûrda gelmekle yeni tutulan hanelere gelindi.

Şaban'ın on altıncı ve mayısın sekizinci gününün [20 Mayıs] sabahı başlayarak ertesi gününe kadar nazil olan baran emsali görülemedik bir surette Bursa ovasını basarak badi-i hasar-ı külli olmuştur.

Şehr-i mayısın on birinci günü [23 Mayıs] memuriyetin lav olunduğu ihbar olunmasına binaen Çekirge'den saat dokuzda hareket ile on ikiyi geçerek Mudanya'ya muvasalat olundu.

Oradan dahi saat ikide Necd nam idare-i mahsusa vapuruna binilerek yediye beş dakika kalarak Lehü'l-hamd vel-mena bil-afiye Dersaadet'e vasıl ve saat dokuza beş kalarak dahi Beylerbeyi'nde kain sahilhaneye dahil olundu. Cenab-ı Hak iş bu muvasalatımızı enva-i hayr ve saadet eylesin. Âmin. Bi-hürmet-i seyyide'l-mürselin.

Fi 11 Mayıs sene [1]302, 18 Şaban sene [1]303, yevm-i ahad. [(23 Mayıs 1886]

Mustafa Hâşim Paşa'nın Maarif Nazırlığı sürecinde kaleme aldığı "İslam Mekteplerinin İslahına Dair" başlıklı tezkiresi.

Kaynak: BOA, Y.EE., 10/34.

Nezaret-i Maarif-i Umumiye

Mektubi Kalemi

Devletlü Efendim Hazretleri

Mekâtib-i İslamiye'den diyanet ve ahlakça lazım olan sıfat-ı matlububeyi haiz talebe yetiştirilmekte olduğundan ol babda şeraf-sadır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi üzerine keyfiyetin bi'l-etraf müzakeresiyle ders programının gönderilmesi tezkire-i samiyede izbar edilmesine binaen bi'l-umum mekâtibin programlarının tadil ve ıslahı geçen sene şeref-sudur buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhi mucib-i alisine tevfikân icra edilerek bu seneden itibaren mevki-i tatbiki konulmuş ve bunda diyanet ve hoş ahlak dersleri tezyid edilerek ilm-i eşya gibi lüzumsuz birtakım dersler kaldırılmış ve ahiren dahi emr u ferman buyurulduğu vecihle mekâtib-i âliye ve idadiyeye ulemadan birer müdir-i sani nasb ve tayin edilerek ol babda kaleme alınan layihada diyanet ve hoş ahlak nokta-i nazarınca kesb-i istihkak edeceklerin tayin ve tefriki için bir numara vaz'ı kararlaştırılmış ve hiçbir an bu babda teşvikat ve tergiattan hali kalmamakta bulunmuş olduğundan tedbir-i mezkûreden istifade edilmek suretiyle beraber bu hususta bir kat daha dikkat edilmek üzere vüsaye-i mezkûrede bulunulduğu cevaben iş'ar kılınmış ve işbu irade-i hükümet ifade-i canab-ı hilafet-penahi mutazammın isabet ve ayn-ı keramet olup fi'l-hakika bi't-tecrübe sabit olduğu üzere gerek Dersaadet gerek taşra mekâtib-i âliye ve idadiyesinden çıkanların ekserinde bir fikr-i mahsus peyda olarak tahsil-i ilm ve kemâlattan maksad-ı aksa olan diyanet ve hiss-i ahlak cihet-i mühimmesi matlub-i âli derecede görülememekte ve bunun menşe-i ve mebd-i tedkik edilmekte seksen altı tarihinde Fransa sefiri bulunan Mösyö Bore'nin teşvik ve ibramı üzerine Âli Paşa'nın sadaretinde açılmış olan mekteb-i sultani olup ol-zaman her ne mütalaaya esbaba mebni ise mekteb-i mezkûr idaresi birtakım sadakati meşkûk kesana tevdi' ve ihale olunarak böyle bir çığır açılmış ve muahharan Darülfünun ve saire mekatib-i âliye dahi küşad olunarak bu çığır tabiyetle iş şu dereceye vasil olmuş ve bu ise münhasıran muallimlerin talim ve terbiyelerinin sui telkinat ve tefhimatından neş'et etmekte bir keyfiyet bulunmuş olup ne talebe ne de program dahilinde okunan kitaplardan hiçbir vakit mazarrat görülmesi ihtimali olabileceği cihetle şimdi esasen lazım olan hususu umumen vilâyat-ı şahanedeki mekâtib-i ibtidaîyenin her sınıf-ı mekâtibe tercihan teksir ve tezyid-i itina ile beraber badema umum memurin ve muallimin-i mekâtibin hüsn-i ahlak ve diyanet ashabından olduklarına fevkalade ihtimam ve dikkat etmek ve saye-i marifet-vaye-i canab-ı hilafet-penahide memurin-i mülkiyeye mahsus bir mekteb-i mülki ve mehâkim-i adliye için dahi bir mekteb-i hukuk ve muallimin yetiştirilmek üzere taşrada kimlerden maada Dersaadet'te bir Darülmuaallimin mevcut olmakla bunlardan Darülmuaallimin'de tedris olunan

dersler Darülfünun'dan müstağni bırakmakla beraber Darülfünun namının tesirâtı sebebiyle sair mekâtib talebesinin ahlakını ifsad edecek derecede vuku bulmakta olan birtakım teşebbüsât ve müracaatları sui misal teşkil etmekte olduğundan bu sene talebe alınmayarak bunun talebe-i mevcudesini sanatlarına göre mülkiye ve hukuk ve Darülmuaallimin mekatib-i aliyesine taksim ve nakiillerle dar-ı mezkûrun ilgası münasip mütalaa kılınmış ise de suret-i maruzanın makrun-i müsaade-i aliye buyurulduğu halde ba nezaret-i çakerice icra veyahut Babıali'ye iş'ar olunmasının arz ve istizana mücaseret eyledim ol babda emr u ferman hazret-i men lehu'l-emrindir.

Fi 20 Haziran sene 322

Maarif Nasırı

Haşim

۱

عارف ناظمی

بسم الله الرحمن الرحیم مصطفیٰ حاکم پاشا سلطان به پسر علی عبدالحمید خان بن کرمی می نویسد در گذشت
 سلطان بن کرمی سید خان سلطان علی صدر اعظم مرزا، الکیم ترجمه بر سر پاکی نژاد
 مدرس محمد رفیع مندرس شیخ الاسلام بر احمد رضا، بکیر او فخر (احمد رضا بنی)
 سید خان سلطان امیر راه گشته و مکتب بر دستانه ترجمه این کتاب را به نام آغاخان صدر
 گشته است، عارف ناظمی تالیف افغانیه از گذشت
 والد هم در همدان فخر مندر خانم صیدا و الیه راجع به خانم با شاد افغان در فطیه نظارتی ستاری
 احمد رفیع پاشا الیه از بر این سینه الیه مندر کتبخانه بود نامه افغان و الیه
 بار رستگاری سید خان ناظمی بنی به شاد افغان صدر اعظم محمد بن مرزا پاشا بن کرمی در رفیع خان
 78 آفرین (1378-789X) تا رفته است امیر سید و فخر
 فخر مرزا سلطان بن سید او فخر اول فخر سید در مکتوبات دینی به رنج و فخر
 تصدیق به شاد ۱۹۱۱-۱۹۱۰ در مکتوبات فخر مرزا سلطان بن کرمی به سید افغانی
 مرزا به سید افغانی الیه شاد افغان سید به سید اولیه، الیه اولیه بنی و الیه
 سید به سید الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 مرزا به سید الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 مرزا به سید الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 ۱۹۱۵-۱۹۱۴ به سید افغانی سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 سید به سید نظارتی سید به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 به سید افغانی الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 ۱۹۱۸ به سید افغانی الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه
 سید به سید افغانی الیه سید بن مرزا به سید افغانی الیه سید افغانی الیه

Mustafa Haşim Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografi fişi.

Kaynak: Yazarın şahsi koleksiyonu.

Bi y o g r a f i

Maarif Nazırı Haşım Paşa , Birinci Sultan Abdülhamit Han'ın kerimesi Ayşe Dürrüşşehvar Sultan'ın kızı Atiye Hanım Sultan'la Sadrazam Serdar-ı Ekrem Koca Yusuf Paşa-Zade müderris Mahmut Bey'in mahdumu Seyhülislâm Mir Ahmet Muhtar Bey'in oğludur (Cevdet Tarihi). 1267-1268(1852) tarihinde İstanbul'da tevemmüd ve 22.3.1334 (1918) İstanbul'da vefat etmişlerdir .

Atiye Hanım Sultan'ın zevci Üsküdar'da kütüphane ve mektebi bulunan Tersane Emni Salim Ağa'nın oğlu Sadaret Kethüdasi , Maliye Nazırı Nazif Efendi'dir .

Mustafa Haşım Paşa Sivas Valisi Vamık Paşa-Zade Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ahmet Refik Paşa ile İzmir ilinde Tire ilçesinde kütüphanesi bulunan Bağdat Valisi , Baruthaneler Nazırı Necip Paşa'nın oğlu Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın kerimesi Refika Hanım'ın kızı Fatma Mün'ime Hanım'la evlenmiştir.

Mustafa Haşım Paşa mekâtib-i ibtidaiye'ye devam , ba'da Şehzade , Bayezit ve Mercan Cami'i Şeriflerinde ulûm-u âliye ve ilmiye-i Arabiye ve ~~Muallim-i~~ muallim-i ~~mahsus~~ mahsusan tahsil-i ulûm ederek icazetname almış Arapça tekekküm ve kitabet ederdi.

Kavaid-i fıkhiye'yi câmi iz a h Ü l - K a v a i d i namında bir risâle-i ~~Arabiye~~ Arabiyesi ve Taib Efendi merhumun Tuhvet Ü l - Mülûk 'üne zeyil olarak N u h b e t Ü l - M ü l ü k namında ~~bir~~ eseri ve M u s t a l a h â t namında Türkçe -Arapça bir lügatı tabı ve neşredilmiştir . Akaid-i İslâmiye'yi havfı N u h b e t Ü l - K e l â m F i B e y a n Ü l - R a b i t a Ü l - İslâm ile ~~Eb ü l - E f ' l i ' u~~ B u s t a n Ü l - A r r i f i n nam eserini telif ve tercüme etmişse de tabı ve neşir edilmemiştir . 1908 senesi meşrutiyetten sonra T e z k i r - i i n k a l î b namındaki tarihçenin birinci nüshası tabı ve neşredilmiş olup ikinci nüshası da yazıl mışsada tabı ve neşir edilmemiş müsvedde halinde bulunmaktadır .

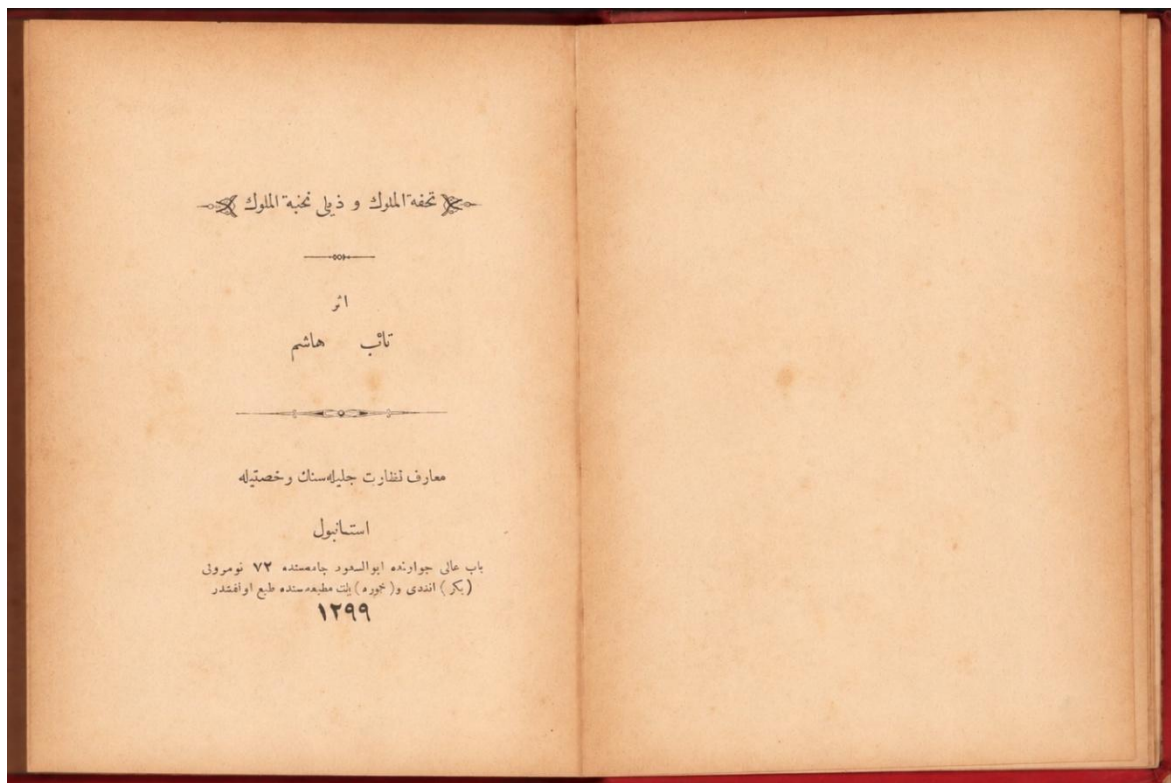
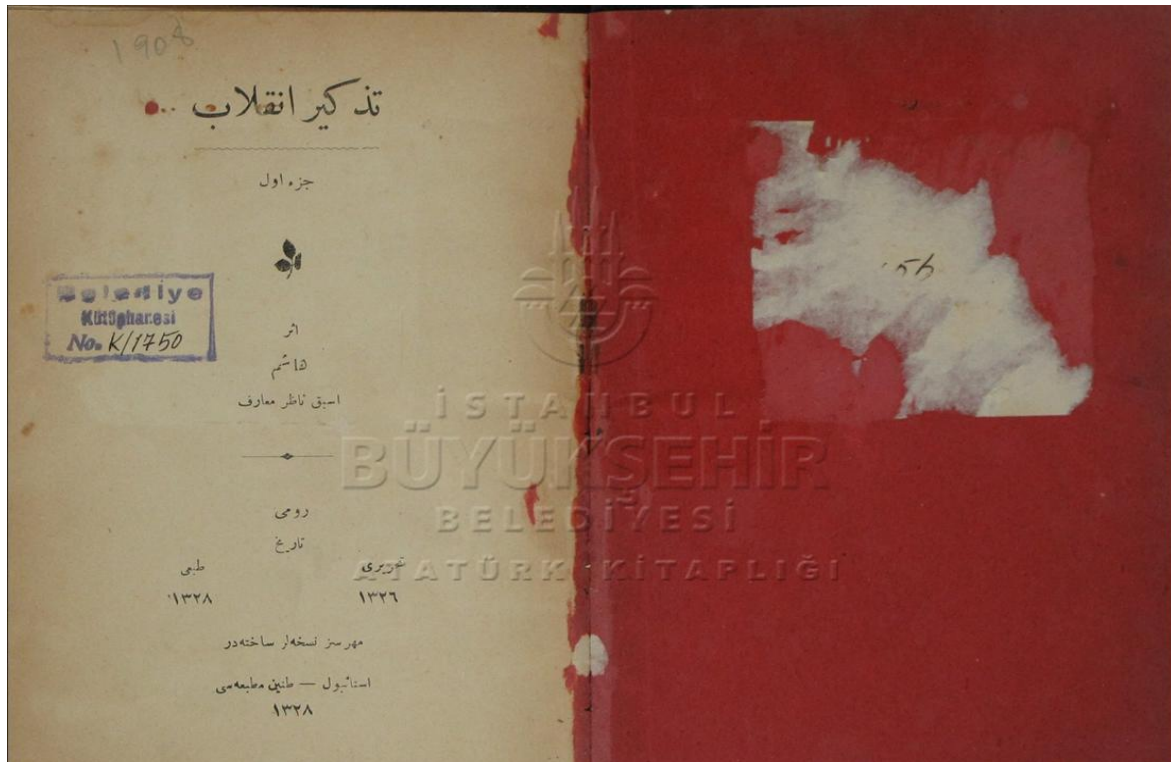
Paşay-ı müşarûnaleyh gençliğinde Sultan Aziz Han zamanında bir küt'a mus humayun ile ilmiye sınıfına dahil olarak iki sene kadar Fetvahaneye devamdan sonra mahreç payesiyle Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye azâlığından başlayarak ilmiye sınıfının en yüksek rütbeleri olan Anadolu ve Rumeli Kadaskerliği payelerini ihraz etmişlerdir.

İbtidaen Meclis-i Tetkikat-ı Şer'iyye azâsı , Temyiz (Yargıtay) Mahkemesi azâsı ve reisi , Temyiz (Yargıtay) Başmüddeiumumisi , Adliye Nezareti Müsteşarı , mükerreren Devlet Surası (Danıştay) Mülkiye Dairesi azâsı ,

Encümen-i Adliye , Islahat-ı Adliye Komisyonları ~~azâsı~~ reisi , T^hablusgarb Valisi olduktan sonra Maarif Nazırı ve Maarif Nazırlığına tayin edildikten ~~sonra~~ 3 ay sonra haiz oldukları en yüksek rütbe-i ilmiye olan Rumeli Kadaskerliği pâyesi mülkiyeye yani vezarete tahvil edilerek vezir olmuşlar ve ikinci Meşrutiyetin ilânının 3 üncü günü merbut tercüme-i hal varakasında münderic olduğu üzere Maarif Nazırlığında bulunacak zatın ulûm-u garbiye ~~ve~~ 'ye vukuf-u tamm-ı lâzımeden olmasını beyanla Maarif Nazırlığından istifa etmişlerdir.

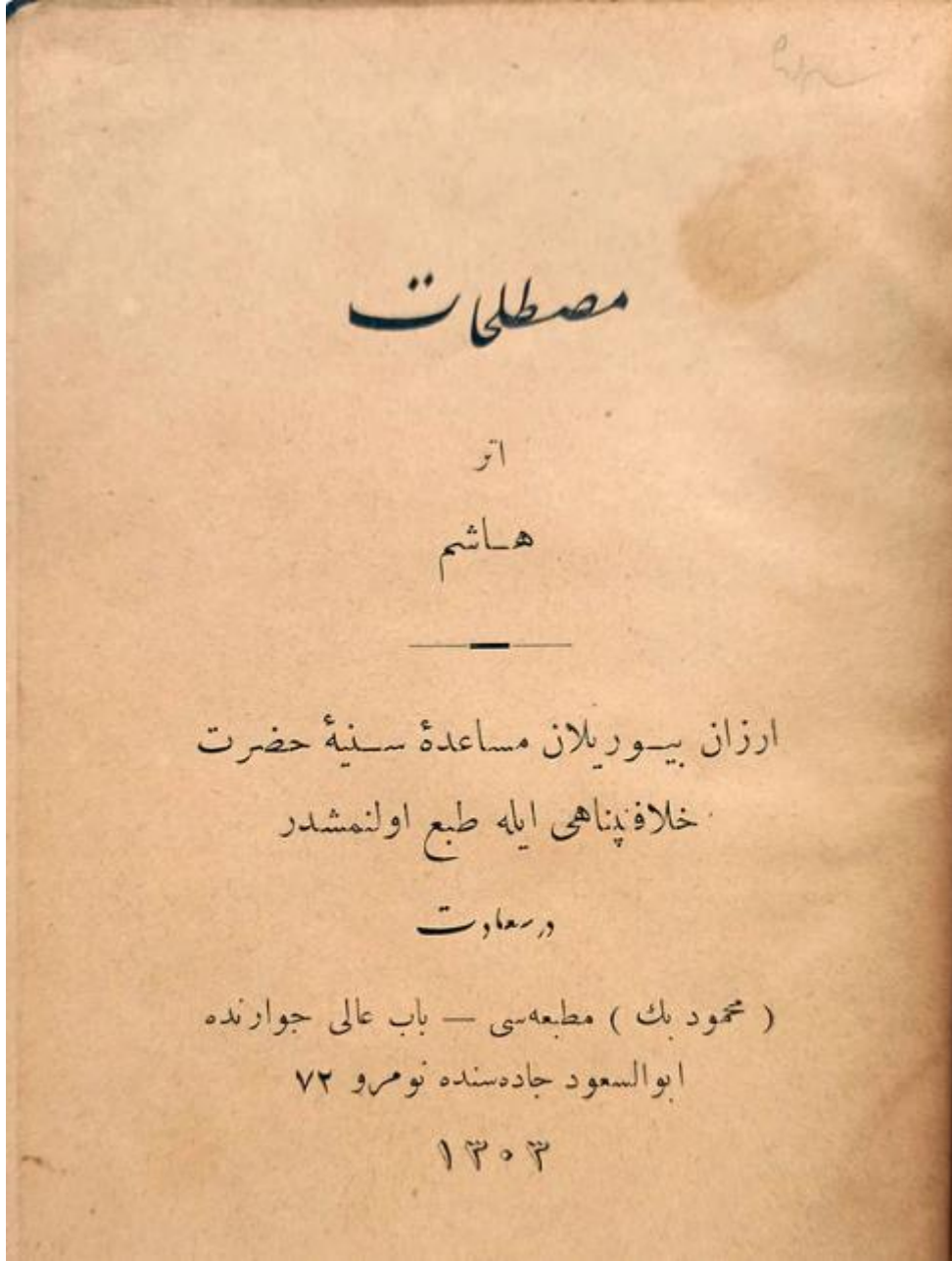
Mustafa Haşım Paşa'nın oğlu tarafından kaleme alınan biyografi fişinin transkripsiyonu

Kaynak: Yazarın şahsi koleksiyonu.

Mustafa Haşim Paşa'nın kaleme aldığı Tezakir-i İnkılap ve Tuhfetü'l-müluk ve Zeyli Muhbetü'l-müluk isimli eserleri

Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı ve Phebus Müzayede Kataloğu.

Mustafa Haşim Paşa'nın kaleme aldığı "*Mustalahat*" isimli eseri.

Kaynak: Khalkedon Rare Books kataloğu.